

Ποθητή Χαντζαρούλα

«Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου»

Sue Williams: Είναι μεγάλη ανακούφιση. Αισθάνομαι σχεδόν σαν άνθρωπος. Ακόμα έχω προκατάληψη απέναντι στις γυναίκες. Εννοώ, γιατί να θέλω να κοιτάζω το παρελθόν των γυναικών; Είναι βαρετό. Δεν έκαναν τίποτα στην πραγματικότητα.

Nancy Spero: Είναι ζήτημα του να μαθαίνεις τις ιστορίες άλλων γυναικών - πώς οι γυναίκες σβήστηκαν από την ιστορία. Πώς η μάχη για την ισότητα πρέπει να διεξαχθεί και να κερδηθεί, ξανά και ξανά. Είναι σαν να πρέπει να ξεκινάμε πάντοτε από το μηδέν.¹

Εισαγωγή²

Η ιστορία των γυναικών/φύλου χαρακτηρίζεται πλέον ως ένα αυτόνομο ιστοριογραφικό πεδίο. Η ιστορία της συγκρότησης του πεδίου έχει γραφτεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, ήδη από τη δεκαετία του 1970, και από διαφορετικές οπτικές γωνίες, είτε προτάσσοντας την ανάγκη για μετατόπιση της οπτικής είτε αποτιμώντας τη συμβολή της στην αλλαγή του ιστοριογραφικού παραδείγματος είτε εστιάζοντας στις θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών μελετών τόσο σε εθνικό πλαίσιο (Hall 1992, Jordanova 2003, Βολντμάν κ.ά., Bellavitis 1990) όσο και σε ευρύτερο (Zemon Davis 1975, Scott 2000 [1988], 2004, Offen κ.ά. 1991, Αβδελά και Ψαρρά 1997α, Φουρναράκη 1997, Abrams 2002, Simonton 2005), παραμένοντας όμως σε μεγάλο βαθμό δυτικοκεντρική (Higginbotham 1989, 1992, Brown 1992, Shapiro 1993, Scott 1996α, Hall 1996, Downs 2004). Σύμφωνα με την Αγγέλικα Ψαρρά και την Έφη Αβδελά η δεκαετία του '80 αποτελεί τη δεκαετία της αμφισβήτησης και της θεωρητικοποίησης της ιστορίας των γυναικών. Είχε γίνει φανερό ότι το να «ενσωματωθούν οι γυναίκες στο πλαίσιο» της

---

¹ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Sue Williams στην Nancy Spero. Πρόκειται για συζήτηση μεταξύ δύο αμερικανίδων φεμινιστριών καλλιτέχνιδων (Spero: 1993).

² Ευχαριστώ την Έφη Αβδελά για τα εξαιρετικά χρήσιμα σχόλια και παρατηρήσεις της στο κείμενο. Είναι αυτονόητο ότι για τις παραλείψεις και τα λάθη ευθύνομαι αποκλειστικά εγώ.

υπάρχουσας ιστοριογραφικής παραγωγής δεν άλλαζε ούτε την περιθωριακή θέση των γυναικών στην ιστορία αλλά κυρίως δεν προκαλούσε κανέναν τριγμό στις ιστοριογραφικές παραδόσεις που ευθύνονταν για την περιθωριοποίηση των γυναικών και της ιστορίας τους. Στην ανθολογία τους η Αγγέλικα Ψαρρά και την Έφη Αβδελά παρακολουθούν τη διαδρομή της ιστορίας των γυναικών το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα, εστιάζοντας κυρίως στη δεκαετία του 1980. Επιλέγουν κείμενα τα οποία επαναπροσδιορίζουν το περιεχόμενο των αναλυτικών κατηγοριών της ιστορίας των γυναικών και επιχειρούν μέσα από την αξιοποίηση των ευρημάτων των εμπειρικών μελετών, να τη διευρύνουν και να εξετάσουν τις δυνατότητες διασύνδεσής της με άλλα ιστοριογραφικά πεδία (1997: 10).

Η παρούσα μελέτη εστιάζει κυρίως στις θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις που αναδεικνύουν την πολλαπλότητα παρά τον ενιαίο χαρακτήρα του πεδίου και το διεπιστημονικό χαρακτήρα των κεντρικών επιστημολογικών ζητημάτων, όρων και εννοιών που απασχολούν την ιστορία του φύλου, καθώς και στις οπτικές που έχουν προκαλέσει μετασχηματισμούς στο ιστοριογραφικό παράδειγμα και πρακτική. Επικεντρώνεται κυρίως στη δεκαετία του 1990 και στις αρχές του εικοστού αιώνα και επιχειρεί να χαρτογραφήσει τις νέες κατευθύνσεις της ιστορίας του φύλου και να αναδείξει τις προκλήσεις της έγχρωμης φεμινιστικής σκέψης καθώς και τη συμβολή της εισαγωγής της κατηγορίας της «φυλής» στην ιστοριογραφία του φύλου. Η ευρωπαϊκή ιστοριογραφία μόνο πολύ πρόσφατα αναγνώρισε τη σημασία της «φυλής» και τα πλεονεκτήματα της συγκριτικής φεμινιστικής έρευνας (Canning 1994: 371). «Ο Τρίτος Κόσμος μέσα και έξω από την Δύση βρισκόταν ‘κάτω από το δυτικό βλέμμα’», όπως έγραψε η Chandra Talpade Mohanty (2003: 222). Η απο-αποικιοποίηση της φεμινιστικής σκέψης αποτελεί ένα από τα κεντρικά διακυβεύματα της φεμινιστικής κριτικής (Anzaldúa 1991 [1987], Anzaldúa και Moraga 1983, Mohanty 2003, Minh-ha 1988, 1989)

Οι θεματικές ενότητες δεν ακολουθούν τις παραδοσιακές διακρίσεις της ιστοριογραφίας (οικονομική, κοινωνική, πολιτική ιστορία) καθώς, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω, η ιστορία του φύλου διαρρηγνύει τα στεγανά των γνωστικών πεδίων και φέρνει στο προσκήνιο την συμβατικότητα τους, τις πολιτικές και τις ιεραρχίες που τα διαμόρφωσαν. Επίσης, πεδία που θεωρούνταν περιφερειακά, όπως η ιστορία του σώματος και της επιστήμης, είχαν καθοριστική συμβολή στην θεωρητική, μεθοδολογική και ερμηνευτική επεξεργασία του φύλου (Jordanova 2003). Οι θεματικές ενότητες αφορούν τα αναλυτικά πλαίσια της μελέτης του φύλου (ισότητα/διαφορά, δημόσιο/ιδιωτικό, εννοιολόγηση του φύλου, το ζήτημα της ταυτότητας και της εμπειρίας, η έννοια της ιδιότητας του πολίτη) και τα πεδία στα οποία η χρήση της αναλυτικής κατηγορίας του φύλου και η διαπλοκή της με άλλες

κατηγορίες μετασχηματίζουν την ιστοριογραφία (αποικιοκρατία, ανδρισμός, ιστορία του σώματος, ιστορία της επιστήμης, ιστορία της εργασίας).

Η ονομασία του πεδίου, «ιστορία των γυναικών», «ιστορία του φύλου», «φεμινιστική ιστορία», αντικατοπτρίζει τις διαφορετικές οπτικές και αφετηρίες των ερευνητριών, τη σχέση του φεμινιστικού κινήματος με τη διαμόρφωση του πεδίου, καθώς και τις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις (βλ. Αβδελά 1993α, Αβδελά και Ψαρρά 1997α, Offen κ.ά. 1991). Η διαμάχη αυτή αφορά κεντρικά επιστημολογικά ζητήματα της ιστορίας του φύλου: την εννοιολόγηση της αναλυτικής κατηγορίας του φύλου, το ζήτημα της ισότητας και της διαφοράς, την διάκριση εμπειρίας και λόγου, την κριτική στην κατηγορία «γυναίκα»/«γυναίκες» ως βάση πολιτικών διεκδικήσεων. Οι διαφορετικές προσεγγίσεις των παραπάνω ζητημάτων συνιστούν επιστημολογικές διαφορές που διαπερνούν την ιστοριογραφία των γυναικών και του φύλου και δεν συνιστούν μια εξελικτική πορεία.

Για τις ερευνήτριες που προκρίνουν την ονομασία «ιστορία γυναικών» η αντικατάσταση της ιστορίας των γυναικών από την ιστορία του φύλου αποτελεί πολιτικό ζήτημα και εστιάζουν στις πολιτικές προεκτάσεις και συνέπειές της. Αντιτίθενται στην αντικατάσταση της «ιστορίας των γυναικών» από την «ιστορία του φύλου» υποστηρίζοντας ότι ο όρος φύλο είναι αποτέλεσμα της προσπάθειας νομιμοποίησης του πεδίου μέσω της χρήσης ενός υποτιθέμενα ουδέτερου όρου που δεν φέρει τις πολιτικές σημασιοδοτήσεις του όρου «γυναίκα».

Πράγματι σε πολλές περιπτώσεις ο όρος φύλο έχει χρησιμοποιηθεί απλώς περιγραφικά και ταυτίζεται στην πραγματικότητα με τις γυναίκες ή για να δηλώσει οτιδήποτε αφορά τις «γυναίκες» και το «φύλο» παραμένοντας σημασιολογικά κενός ή πολιτισμικά ακατανόητος. Υποστηρίζεται ότι η κατάργηση του όρου «γυναίκες» οδηγεί στην αποπολιτικοποίηση και στην απομάκρυνση από το φεμινισμό υπονοώντας ότι έχουν αναγνωριστεί τα δικαιώματα των γυναικών (Griffin 2002). Με αυτή την έννοια, μια ιστορία των γυναικών είναι αδιανόητη χωρίς το ιστορικό καθήκον που θέτει η φεμινιστική παράδοση, να μελετήσει δηλαδή την καταπίεση των γυναικών στο παρελθόν και να κατανοήσει τους τρόπους με τους οποίους επιβλήθηκε (Μπένετ 1997). Επομένως, η απαλοιφή του όρου γυναίκες συνιστά για κάποιες ιστορικούς υποχώρηση στην πολιτική δυναμική του φεμινιστικού κινήματος και οδηγεί στη διάρρηξη των σχέσεων μεταξύ του κινήματος και της επιστημονικής κοινότητας. Η κριτική αυτή επεκτείνεται και στη μελέτη των ανδρών και του ανδρισμού η οποία θεωρείται ότι επαναφέρει τους άνδρες ως κεντρικά υποκείμενα της ιστορίας.

Επιπλέον, η ιστορία των γυναικών τέθηκε αρκετές φορές σε αντιπαράθεση με την ιστορία του φύλου. Η ιστορία του φύλου θεωρήθηκε ότι εξαφανίζει τις γυναίκες καθώς εστιάζει σε λόγους (φιλοσοφικούς, θρησκευτικούς, ιατρικούς, επιστημονικούς) οι οποίοι κατασκευάζουν τις γυναίκες χωρίς όμως να ενδιαφέρεται για τις πραγματικές γυναίκες και τη ζωή τους (Πομάτα 1995: 31). Επιπλέον θεωρείται μια ιστορία ανδρών αφού μας διαφωτίζει μόνο σε σχέση με τους ανδρικούς λόγους για τις γυναίκες. Σύμφωνα με την Τζάννα Πομάτα αυτό που χρειάζεται είναι μια κοινωνική ιστορία των γυναικών η οποία θα έχει σαν στόχο να υπερβεί την ένδεια των γεγονότων και να αναπληρώσει κενά στους τομείς της οικογένειας, οικονομίας, δημογραφίας κλπ. Η ιστορία του φύλου ως ιστορία της κοινωνικής συγκρότησης των κατηγοριών του αρσενικού και του θηλυκού είναι, σύμφωνα με την Πομάτα, χρήσιμη, πρέπει όμως να συμπορεύεται με την ιστορία των γυναικών.

Το φύλο ως έννοια αναπτύχθηκε για να αποσταθεροποιήσει τη φυσικοποιημένη διαφορά των φύλων. Η φεμινιστική ιστορία προσπάθησε να ερμηνεύσει τα συστήματα της έμφυλης διαφοράς όπου άνδρες και γυναίκες συγκροτούνται κοινωνικά και τοποθετούνται σε σχέσεις ιεραρχίας και ανταγωνισμού (Haraway 1991: 131). Πρόσφατα, παρόλη την επιρροή που άσκησε το άρθρο της για τη χρησιμότητα της κατηγορίας του φύλου στη μελέτη του παρελθόντος, η Σκοτ ασκεί κριτική στον τρόπο με τον οποίο διεξάγεται η ανάλυση του φύλου στις ιστορικές μελέτες. Θεωρεί ότι σε πολλές πρόσφατες μελέτες το φύλο αναφέρεται μεν στο πώς γίνονται αντιληπτές οι σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών, αλλά το σημαντικό είναι να αναδειχθεί η ιστορικότητα όλων των κατηγοριών του παρελθόντος και των σχέσεων. Επιπλέον, το φύλο αναφέρεται στις κοινωνικές νόρμες που επιβλήθηκαν στους άνδρες και τις γυναίκες, θα πρέπει όμως να αναφέρεται και στον τρόπο που συγκροτείται η αντίληψή μας για τη «φύση». Το ζήτημα λοιπόν είναι να αναδειχθεί το φύλο ως μια ιστορικά καθορισμένη αντίληψη για τη διαφορά των φύλων, ως τρόπος διερεύνησης μιας συγκεκριμένης μορφής γνώσης, ενός καθεστώτος αλήθειας, που εγκαθιδρύει τη διαφορά των φύλων ως φυσική (Scott 2000 [1998]).

Η ιστορία του φύλου συνδέεται με το μεταδομιστικό ρεύμα της φεμινιστικής θεωρίας, το οποίο, μέσα στο πλαίσιο της κριτικής της έννοιας του Δυτικού υποκειμένου ως αυτόνομου, ενιαίου και έλλογου, θέτει σε αμφισβήτηση τη σταθερότητα της κατηγορίας «γυναίκες» και αναζητά την ιστορικοποίησή της. Ήδη από τη δεκαετία του 1970 και του 1980 ο γαλλικός φεμινισμός αλλά και οι φεμινίστριες ιστορικοί χρησιμοποίησαν ποικίλες εκδοχές του μεταδομισμού και αποφυσικοποίησαν τις διακρίσεις μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, γυναικών και ανδρών αλλά και προετοίμασαν τη στροφή προς την ανάλυση του φύλου ως

συμβολικού συστήματος ή ως τρόπου νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας (Canning 1994: 370, Αθανασίου 2006). Η κριτική στην οικουμενικότητα και στην οργάνωση του κόσμου μέσα από διχοτομικές ιεραρχικές αντιθέσεις έκανε ορατό ότι τα νόμιμα υποκείμενα της ιστορικής γραφής ήταν οι λευκοί άνδρες που αντιπροσώπευαν την οικουμενικότητα σε αντίθεση με τις γυναίκες, τους μαύρους, την εργατική τάξη που αντιπροσώπευαν την μερικότητα και την ιδιαιτερότητα. Το πεδίο των γυναικείων σπουδών αντιπροσώπευε την ιδιαιτερότητα σε σχέση με την οικουμενικότητα (Scott 1996α).

Για την Σκοτ, η φεμινιστική ιστορία είναι μια μορφή κριτικής, που αλλάζει τον προσανατολισμό, διαταράσσει και μερικές φορές καταστρέφει μορφές γνώσης. Στόχος της είναι να επεξεργαστεί εκ νέου τις θεμελιακές αρχές της γνώσης και να θέσει σε αμφισβήτηση τους τρόπους με τους οποίους οι διαφορές του φύλου χρησιμοποιήθηκαν για να συγκροτήσουν σχέσεις εξουσίας (2004: 19). Η μελέτη του φύλου, των αναπαραστάσεων του ανδρισμού και της θηλυκότητας, στην οργάνωση των σχέσεων εξουσίας και στην παραγωγή της γνώσης για την έμφυλη διαφορά φωτίζει τη διαμόρφωση της έμφυλης ανισότητας σε πεδία στα οποία οι γυναίκες και οι άνδρες δεν είναι ορατοί και τη διαπλοκή της με την ταξική και φυλετική ανισότητα, αποκαλύπτοντας τις σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνουν το ίδιο το ιστοριογραφικό αφήγημα.

Επιλογή βιβλιογραφίας

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 20ού αιώνα η ιστορία του φύλου γνώρισε μια αλματώδη ανάπτυξη. Οι αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα σηματοδοτούνται από έναν χωρίς προηγούμενο πολλαπλασιασμό των μελετών. Η βιβλιογραφία που αφορά τη μελέτη των γυναικών και του φύλου στην ιστοριογραφία της πρώιμης, νεώτερης και σύγχρονης εποχής εκτείνεται πλέον σε χιλιάδες τίτλους. Η παρούσα μελέτη, παρά τους γλωσσικούς περιορισμούς αλλά και την πληθώρα των τίτλων, επιχειρεί να καλύψει ένα ευρύ φάσμα προσεγγίσεων και γεωγραφικών περιοχών εστιάζοντας στην παραγωγή των τελευταίων είκοσι χρόνων, δίνοντας όμως μεγαλύτερη έμφαση στην τελευταία δεκαετία του εικοστού αιώνα και στις αρχές του εικοστού πρώτου. Ένα από τα κριτήρια για την επιλογή των τίτλων ήταν οι μελέτες οι οποίες αναπτύσσουν νέες αναλυτικές προσεγγίσεις και εισάγουν νέα μεθοδολογικά εργαλεία στη μελέτη του παρελθόντος, αντιπροσωπεύουν τα διαφορετικά πεδία της ιστοριογραφίας, συνεισφέρουν στην ανανέωση του πεδίου (διεπιστημονικές και συγκριτικές) και ανοίγουν νέες προοπτικές για περαιτέρω έρευνα. Η έμφαση στην ευρωπαϊκή και αμερικανική ιστορία αντικατοπτρίζει σε κάποιο βαθμό την ανάπτυξη της ιστορίας των

γυναικών και του φύλου σε αυτές τις γεωγραφικές περιοχές και τις συνθήκες στα πανεπιστήμια και στην κοινωνία που επηρέασαν αυτή την ανάπτυξη και επομένως τις ανισότητες (γλωσσικές, θεσμικές και πολιτικές) που καθόρισαν την διάδοσή τους. Υπάρχουν βέβαια σημαντικές ανισότητες στην ιστοριογραφική παραγωγή και ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες, όμως η πλούσια σε πολλές περιπτώσεις παραγωγή δεν καταφέρνει να ξεπεράσει τα σύνορά τους. Η ιστορία του φύλου έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα στη Μεγάλη Βρετανία, τη Βόρεια Αμερική, την Αυστραλία και την Ινδία, ενώ στην Ανατολική Ευρώπη και στη Ρωσία αποτέλεσε πεδίο μελέτης σχετικά πρόσφατα. Το πρώτο τεύχος του ετήσιου περιοδικού *Aspasia : International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History*, το οποίο ειδικεύεται στην διεπιστημονική μελέτη της ιστορίας των γυναικών και του φύλου της Κεντρικής, Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, κυκλοφόρησε το 2007. Η παρουσία αφρικανών ιστορικών στα πανεπιστήμια της Δύσης διευκόλυνε την πρόσβαση της ιστοριογραφικής παραγωγής τους στα αγγλόφωνα επιστημονικά περιοδικά και εκδόσεις την τελευταία δεκαετία. Επίσης, από το 2008 λειτουργεί η βάση δεδομένων AfricaBib (<http://www.africabib.org>) που περιλαμβάνει τη βιβλιογραφική παραγωγή της μελέτης των γυναικών και του φύλου στην Αφρική από το 1986 και έπειτα. Η βιβλιογραφική βάση δεδομένων Viva -σε συνεργασία με το International Institute of Social History-, η οποία περιέχει άρθρα στα πεδία της ιστορίας των γυναικών και του φύλου δημοσιευμένα από το 1975 και εξής σε 180 ιστορικά περιοδικά και περιοδικά των γυναικείων σπουδών της Ευρώπης, Αμερικής, Καναδά, Ασίας, Αυστραλίας και Νέας Ζηλανδίας, διαθέτει και ξεχωριστή σελίδα για την αφρικανική ιστορία (<http://www.iisg.nl>). Περιοδικά όπως το *Gender and History* αφοσιωμένα σε μια διεθνή οπτική συμπεριέλαβαν άρθρα ανεξάρτητα από τη γλώσσα στην οποία ήταν γραμμένα και έφεραν στο προσκήνιο εντελώς άγνωστες πτυχές της ιστορίας των γυναικών, αλλά και μελέτες που έθεσαν σε κριτική αναλυτικές κατηγορίες της ιστορίας του φύλου που θεωρούνταν ότι είχαν καθολική ισχύ. Εκδόσεις όπως το τετράτομο συλλογικό έργο *A History of Women in the West* (1993-2000) ή ο τόμος *A Companion to American Women's History* (Hewitt 2002) αποτελούν συλλογικές προσπάθειες συγγραφής μιας ιστορίας γυναικών της Δύσης που εκτείνεται από την αρχαιότητα έως σήμερα τονίζοντας τη συγκριτική οπτική, ενώ οι συλλογικοί τόμοι *Gender and History: Retrospect and Prospect* (Davidoff, McClelland και Varikas 2000), *Women's History in Global Perspective* (Smith 2004), *A Companion to Gender History* (Meade και Wiesner-Hanks 2004) και *Bodies in Contact: Rethinking Colonial Encounters in World History* (Ballantyne και Burton 2005) ξεπερνούν τη δυτικοκεντρική θεώρηση –μια κατεύθυνση που

σηματοδοτεί τη στροφή της ιστορίας των γυναικών τον εικοστό πρώτο αιώνα προς μία παγκόσμια οπτική.

Οι πηγές από τις οποίες άντλησα τη βιβλιογραφία ήταν τα αγγλόφωνα και γαλλόφωνα ειδικευμένα περιοδικά (*Journal of Women's History, Gender and History, Women's History Review, Clio: Histoire, Femmes et Sociétés, Journal of the History of Sexuality*), βιβλιοκρισίες, βάσεις δεδομένων και κόμβοι στο διαδίκτυο, βιβλιογραφικές εκδόσεις και μελέτες που αποτελούν κριτική θεώρηση της ιστορίας των γυναικών και του φύλου. Το γερμανόφωνο περιοδικό *L'Homme: Europäische Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft* ειδικεύεται στη φεμινιστική ιστορία, ενώ άρθρα για την ιστορία των γυναικών περιλαμβάνονται στα διεπιστημονικά περιοδικά *Pakistan Journal of Women's Studies - Alam-e -Niswan, Indian Journal of Gender Studies, Intersections: Gender, History & Culture in the Asian Context* (ηλεκτρονικό περιοδικό <http://www.sshe.murdoch.edu.au/intersections>), *Nora: Nordic Journal of Women's Studies, Journal of World History*. Ο κόμβος NIKK για τη Δανία, Φιλανδία, Ισλανδία, Νορβηγία, Σουηδία περιέχει πληροφορίες για τις Γυναικείες Σπουδές και την Έρευνα για το Φύλο και στις πέντε χώρες, τα τοπικά φεμινιστικά ερευνητικά κέντρα, ενώσεις, οργανισμούς, βιβλιοθήκες και βάσεις δεδομένων (<http://www.nikk.uio.no>). Ο κόμβος της International Federation for Research in Women's History και του γαλλικού τμήματός της, Fédération Internationale pour la Recherche en Histoire des Femmes (<http://www.historians.ie/women>) συντονίζει και ενθαρρύνει ερευνητικές δραστηριότητες για την ιστορία των γυναικών. Το ενημερωτικό δελτίο της IFRWH περιλαμβάνει τη βιβλιογραφική παραγωγή ανά χώρα και από το 2007 και την ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή. Ο κόμβος του περιοδικού *Clio: Histoire, Femmes et Sociétés* (<http://clio.revues.org>) περιλαμβάνει περιλήψεις αλλά και άρθρα δημοσιευμένα στο περιοδικό. Ο κόμβος Women's Studies Sections περιέχει συνδέσμους με αρχειακό υλικό και βιβλιογραφία για την ιστορία των γυναικών (<http://libr.org/wss/wsslinks/>) ενώ ο κόμβος (<http://libr.org/wss/wsslinks>) περιλαμβάνει αρχειακούς δικτυακούς τόπους της ιστορίας των γυναικών.

Οι εκδόσεις του δικτύου ATHENA (Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies in Europe) με τον τίτλο *The Making of European Women's Studies*, τόμοι 4, (τομ. 1, 2000, τομ. 2-3, 2001, τομ. 4, 2002) συγκεντρώνουν μελέτες που αφορούν τα προγράμματα σπουδών και τα ερευνητικά αντικείμενα των Σπουδών του Φύλου και των Γυναικείων Σπουδών στην Ευρώπη αλλά και σε άλλες περιοχές (στις Σκανδιναβικές χώρες (τομ. 2, 2001), στη Μεσόγειο (ό.π.), στα Βαλκάνια (τομ. 3, 2001), στη Λατινική Αμερική

(τομ. 4, 2002) τα ιδρύματα στα οποία διεξάγεται η έρευνα, τη θεσμική οργάνωση των σπουδών του φύλου, την ερευνητική πολιτική, τα ερευνητικά προγράμματα, καθώς και θεωρητικές και μεθοδολογικές τοποθετήσεις πάνω σε θέματα φυλής, εθνότητας, τεχνολογίας. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στη φεμινιστική ορολογία, στη μετάφραση και τη μεταφρασσιμότητα δηλαδή των όρων, και κυρίως των όρων *sex/gender*, στις διαφορετικές χώρες της Ευρώπης. Εξετάζονται τα ιστορικά και θεωρητικά ζητήματα που σχετίζονται με τη διαμόρφωση και τη μετάφραση των όρων, η πολιτισμική κατανόηση, καθώς και οι πολιτικές διαστάσεις που ενυπάρχουν στην επιλογή των όρων.

Η συγκρότηση του πεδίου της ιστορίας των γυναικών

Η ανάσυρση των γυναικών από την περιφρόνηση της ιστορίας δεν μπορεί να ιδωθεί ανεξάρτητα από την ανάπτυξη των κοινωνικών κινήματων της δεκαετίας του 1960 και, ιδιαίτερα, από το φεμινιστικό κίνημα. Η ιστορία των γυναικών αναδύθηκε μέσα από το πολιτικό πρόταγμα της χειραφέτησης των γυναικών και της αναγνώρισής τους ως ενεργών υποκειμένων. Ο όρος «γυναικείο απελευθερωτικό κίνημα» σηματοδότησε τη ρήξη με τον αγώνα για τα «τυπικά» δικαιώματα (Bock 2002: 239). Το ζήτημα της ισότητας και της διαφοράς κεντρικά στο φεμινιστικό κίνημα, έγιναν εξίσου κεντρικά και στη μελέτη του παρελθόντος. Μέσα στο πολιτικό πλαίσιο της ανάδυσης νέων υποκειμένων, γυναικών, εργατών, και μαύρων, η ιστορία των γυναικών ζητούσε να αναδείξει τις γυναίκες ως υποκείμενα της ιστορίας και ως υποκείμενα της ιστορικής αφήγησης. Οι φεμινίστριες ιστορικοί υποστήριξαν ότι οι γυναίκες ήταν άορατες στην ιστοριογραφία, όχι όμως και την ιστορία, όπως άλλωστε δηλώνουν και οι τίτλοι δύο πρωτοπόρων βιβλίων στην ιστορία των γυναικών (Rowbotham 1972, Koonz και Bridenthal 1998 [1977]). Η ενσωμάτωση των γυναικών στην ιστορική αφήγηση πραγματοποιούνταν μέσα από διαφορετικές οπτικές και πολιτικά προτάγματα αλλά και σε σχέση με τις ιστοριογραφικές παραδόσεις της κάθε χώρας.

Η ανίχνευση της παρουσίας των γυναικών στην πολιτική και η συμμετοχή τους σε μείζονες πολιτικές ανακατατάξεις λειτουργούσε ως επιχείρημα που νομιμοποιούσε το αίτημά των φεμινιστριών για συμμετοχή στην πολιτική. Η ένταξη των γυναικών στο πλαίσιο της παραδοσιακής ιστοριογραφίας (οικονομική ιστορία, διπλωματική ιστορία, συνταγματική ιστορία, πολιτική ιστορία) είχε σαν στόχο της να αναδείξει γυναικείες μορφές που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην σφαίρα της πολιτικής αλλά ταυτόχρονα αποδείκνυε ότι οι γυναίκες είχαν ιστορία. Η συμμετοχή τους στην πολιτική, στα στρατιωτικά κατορθώματα και στα κινήματα, τομείς που θεωρούνταν ότι συνιστούν την «καθαυτό» ιστορία, δικαίωσε,

νομιμοποιούσε και ενδυνάμωνε το αίτημα της γυναικείας χειραφέτησης. Σε αυτή την περίπτωση η ιστορία ταυτιζόταν με υψηλή πολιτική, τα στρατιωτικά κατορθώματα, τις μεγάλες επαναστάσεις και τις μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που αντανάκλωνταν στην περιοδολόγηση. Αυτή η ιστορία ήταν σε μεγάλο βαθμό μια ιστορία των εξαιρέσεων. Κατασκεύαζε μια γενεαλογία γυναικών με πολιτική δράση που ξεκινούσε από το παρόν και εκτεινόταν βαθιά στο παρελθόν (Scott 2000 [1988]).

Η προσπάθεια να γίνουν ορατές οι γυναίκες στην ιστορία οδήγησε στην συγγραφή μιας «ιστορίας γένους θηλυκού», όπως εύστοχα αποδίδουν η Έφη Αβδελά και η Αγγέλικα Ψαρρά (1997α) τον όρο *her-story*, που αποτελούσε την αντίστιξη της *his-story*, και δήλωνε ότι η ιστορία ενώ εμφανιζόταν ως οικουμενική απέκλειε στην ουσία το μισό της ανθρωπότητας. Αυτό το ιστοριογραφικό ρεύμα της ιστορίας των γυναικών, σύμφωνα με την ταξινόμηση της Τζόουν Σκοτ (Scott 2000 [1988]) αναπτύχθηκε κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες τη δεκαετία του 1970 και αφορούσε κυρίως τη συμμετοχή των γυναικών στα πολιτικά κινήματα, και ιδιαίτερα τα κινήματα για τη γυναικεία ψήφο, τις απαρχές του φεμινισμού στα κινήματα του ριζοσπαστικού και ουτοπικού σοσιαλισμού, στη φιλανθρωπία, στην δημόσια υγεία, στην κατάργηση της παιδικής εργασίας, στην ίδρυση σωματείων, στην προώθηση και εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας και στην διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής. Η ενσωμάτωση των γυναικών στην ιστορία υποδήλωνε την αναζήτηση μιας συνέχειας ανάμεσα στη ζωή των γυναικών που έγραφαν ιστορία και των γυναικών του παρελθόντος και εγκαθίδρυε μια κοινή και ενιαία ταυτότητα. Η ιστορία αποτελούσε πηγή ταυτότητας, και η σύγχρονη ιστορικός μέσα από την ανασύνθεση του παρελθόντος εμφανιζόταν να αποτελεί προϊόν της ιστορίας που διαμορφώθηκε από την κατηγορία του φύλου (Steedman, 1994β).

Η μελέτη της σεξουαλικότητας τη δεκαετία του 1970 διαπερνώταν από την ίδια επιθυμία να ανακαλύψει τους προγόνους (συνήθως σημαντικές προσωπικότητες) και να εγκαθιδρύσει μια «γκέ» γενεαλογία που αποσκοπούσε στη νομιμοποίηση της ύπαρξης των σύγχρονων ομοφυλόφιλων. Όμως η ιστορική και ανθρωπολογική μελέτη έδειξαν ότι οι ομόφυλες σεξουαλικές πράξεις δεν συνδέονται με μια ομοφυλόφιλη ταυτότητα σε όλες τις περιόδους και τις κοινωνίες (βλ. Γιαννακόπουλος 2006).

Οι φεμινίστριες ιστορικοί έθεσαν ως στόχο τους να ερευνήσουν την επίδραση των σημαντικών κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών στην ζωή των γυναικών στην προσπάθεια να ερμηνεύσουν την θέση των γυναικών και τις αιτίες της γυναικείας καταπίεσης (Rowbotham 1972). Το ζήτημα της περιοδολόγησης υπήρξε κεντρικό διακύβευμα της ιστορίας των

γυναϊκών. Η Christiane Klapisch-Zuber (1994) αναρωτιέται αν μια ιστορία των γυναικών είναι δυνατή χωρίς μια πρωτότυπη περιοδολόγηση. Στο βαθμό που το αντικείμενο της ιστορίας των γυναικών είναι η αποτίμηση των επιπτώσεων των κοινωνικών, πολιτικών, θρησκευτικών και οικονομικών μεταβολών στη ζωή των γυναικών, η ιστορία των γυναικών μεταχειρίζεται το καθιερωμένο πλαίσιο της ιστορικής περιοδολόγησης. Από την άλλη η φεμινιστική ιστορία έθετε σε αμφισβήτηση τις παραδοσιακές έννοιες περιοδολόγησης και την καθολικότητά τους ως προς τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές και τομές που συνεπάγονταν για το σύνολο του πληθυσμού (Κέλι 1997, Kelly 1977, Hardwick 2004). Αυτή η αναζήτηση κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι επιπτώσεις των αλλαγών είναι διαφορετικές για το κάθε φύλο και οδήγησε κάποιες φεμινίστριες να προτείνουν μία χωριστή περιοδολόγηση που θα στηριζόταν στις σημαντικές καμπές της ιστορίας των γυναικών, όπως η μητρότητα, η αντισύλληψη κλπ. (Αβδελά και Ψαρρά 1997α).

Στο σουηδικό πλαίσιο, το φεμινιστικό κίνημα και η έρευνα είχαν απορροφηθεί από την έννοια της ισότητας και τα ερωτήματα που απασχολούσαν τις μελέτες για τις γυναίκες υπαγορεύονταν από τις πολιτικές μεταρρυθμίσεις και σε μεγάλο βαθμό αποτελούσαν μέρος τους. Η σύγχρονη φεμινιστική κριτική αμφισβήτησε την χρησιμότητα της απορρόφησης των μελετών για τη θέση των γυναικών στην κοινωνία από την έννοια της ισότητας ως πολιτικού στόχου και έθεσε σε προβληματισμό τους ίδιους τους πολιτικούς όρους με τους οποίους γίνονταν κατανοητές οι έμφυλες σχέσεις. Η έρευνα βασιζόταν σε εμπειρικές μελέτες που προσπαθούσαν να σταθμίσουν την επιρροή των πολιτικών μεταρρυθμίσεων στους έμφυλους ρόλους στην οικογένεια και στις δομές της απασχόλησης της σουηδικής κοινωνίας. Η συζήτηση επικεντρώθηκε στους «ρόλους των φύλων» και στην αναγνώριση δομικών χαρακτηριστικών που καθόριζαν την συμμετοχή των γυναικών στη μισθωτή εργασία. Το ζήτημα της κοινωνικής διαμόρφωσης της θηλυκότητας και του ανδρισμού και των διαφορετικών προτύπων κοινωνικοποίησης για τους άνδρες και τις γυναίκες αποτέλεσαν τους βασικούς άξονες της έρευνας. Η έννοια του ρόλου των φύλων απέκτησε την ισχύ «επιστημονικής αλήθειας» (Lundqvist 1999: 588).

Η ανάδυση της νέας κοινωνικής ιστορίας τις δεκαετίες του 1970 και 1980 σηματοδότησε μια διαφορετική οπτική στην ιστορία των γυναικών. Η ιστορία των καθημερινών ανθρώπων, των γυναικών, της οικογένειας, των μορφών κοινωνικής διαμαρτυρίας, η εργατική ιστορία αποτελούσαν μέρος ενός ευρύτερου πολιτικού προγράμματος, της ενσωμάτωσης των «χαμένων» ιστοριών στην ιστορική αφήγηση. Την δεκαετία του 1970 στη Βρετανία η ιστορία των γυναικών διδασκόταν μέσα και έξω από τα

πανεπιστήμια με σκοπό την αφύπνιση συνειδήσεων, για τον ίδιο σκοπό που η προφορική ιστορία και η ιστορία του εργατικού κινήματος διδασκόταν στην «εκτός των τειχών» εκπαίδευση (Steedman 1994α). Στόχος ήταν αυτές οι νέες ιστορίες να σταθούν αντιμέτωπες με τις θεωρίες με τις οποίες «ζούσαν» και ερμήνευαν το παρελθόν οι ιστορικοί, αντιπαραθέτοντας την εμπειρία της τάξης και την εμπειρία του φύλου.

Η συνάρθρωση του φεμινιστικού κινήματος με το σοσιαλιστικό κίνημα στην Βρετανία τοποθέτησε το ζήτημα της διαμόρφωσης της τάξης και της ταξικής συνείδησης στον πυρήνα της ιστορίας των γυναικών (Hall 1992). Η ιστορία «από τα κάτω», που έθεσε ως στόχο την σωτηρία των υποκειμένων της εργατικής τάξης από την περιφρόνηση της ιστορίας, αποτέλεσε το πλαίσιο για την ανάσυρση και την αναγνώριση των εμπειριών των γυναικών που είχαν αποσιωπηθεί από την ιστορική αφήγηση. Οι ιστορικοί ανέδειξαν τη συμμετοχή των γυναικών στην οικονομική ζωή, στις συλλογικές διαμαρτυρίες, στην διαμόρφωση της εργατικής κουλτούρας και πολιτικής (Taylor 1983, βλ. Scott 2000 [1988], βλ. Steedman 1994^α, Βερβενιώτη 1994, Μπουτζουβή 1993). Πολλές έρευνες εστίασαν στο ρόλο του γυναικείου εργατικού δυναμικού στην επέκταση της διαδικασίας της καπιταλιστικής παραγωγής στα εργοστάσια και στα εργαστήρια, στη σχέση μεταξύ εργασίας και οικογένειας, στον κατά φύλο καταμερισμό εργασίας στην οικιακή βιοτεχνία και στις αλλαγές του οικονομικού ρόλου των γυναικών με την κατάρρευσή της (Tilly και Scott 1978, Kessler-Harris 1982, Johnson 1985, Lewis 1986, Roberts 1995α [1988], 1995β, 2002, Berg 1993, 1994, Engel 1994, Σαλίμπα 2004). Η σχέση της ιστορίας των γυναικών και της κοινωνικής ιστορίας παρόλο που εκφράστηκε με διαφορετικές προσεγγίσεις και θεματολογίες στις διαφορετικές χώρες αμφισβήτησε την ταύτιση των γυναικών με την οικιακότητα και τη φυσικότητα του κατά φύλο καταμερισμού εργασίας (βλ. Αβδελά και Ψαρρά 1997α: 45-46).

Η εμπειρία αποτελούσε για το φεμινιστικό κίνημα το υπόβαθρο της γυναικείας ταυτότητας, τη βάση πάνω στην οποία εδραζόταν η συλλογικότητά τους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η προφορική ιστορία θεωρήθηκε η τεχνολογία της ανάσυρσης της φωνής των υποκειμένων που είχαν αποκλειστεί από την ιστορική αφήγηση (McClintock 1995). Πρόσφερε μια χωρίς προηγούμενο γνώση για τις εμπειρίες των γυναικών στην οικογένεια, στην εργασία, για τη συμμετοχή τους σε άτυπες μορφές εργασίας, για την ανατροφή των παιδιών (Gluck και Patai 1991).

Η εμπειρική προσέγγιση της κοινωνικής ιστορίας δεν έθετε σε κριτική το πλαίσιο ανάλυσης της κοινωνικής ιστορίας και τις κατηγορίες της, όπως την έννοια του εργάτη, της τάξης, του μισθού, της ειδίκευσης. Ανάλογα, ενώ η προφορική ιστορία έθεσε ευρύτερα

ζητήματα αναφορικά με την χρήση και τη συγκρότηση των πηγών, την έννοια της αντικειμενικότητας και την ερμηνεία τους, αλλά και την αναγνώριση του ερευνητικού αντικειμένου ως ενεργού υποκειμένου, οι προφορικές μαρτυρίες αντιμετωπίζονταν σαν να αντανakλούν τις εμπειρίες των γυναικών οι οποίες ανασύρονται από την μνήμη (Passerini 1990, 1992). Η γυναικεία ταυτότητα, που έχει τη βάση της σε μια κοινή εμπειρία, θεωρήθηκε ότι αποτελούσε από μόνη της ικανή συνθήκη που διασφάλιζε μια δημοκρατική ιστορία. Η «κοινή εμπειρία της καταπίεσης» θεωρήθηκε προϋπόθεση για την κατανόηση, την ερμηνεία αλλά και τη διαδικασία και την προβληματική της έρευνας. Με την ίδια έννοια, όπως υποστήριξε η Luisa Passerini (1987: 31), η διυποκειμενική σχέση μεταξύ ερευνήτριας και πληροφορήτριας αντιμετωπίστηκε σαν μια ισότιμη σχέση μόνο και μόνο επειδή τα δύο υποκείμενα μοιράζονταν μια κοινή εμπειρία, της γυναικείας καταπίεσης, ενώ η μαρτυρία αντιμετωπίστηκε ως προϊόν της συνάντησης δύο υποκειμένων που μοιράζονται την ίδια ιδεολογία.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες ο διαχωρισμός των σφαιρών αποτέλεσε το κεντρικό αναλυτικό πλαίσιο για την ερμηνεία της έμφυλης ανισότητας στην αμερικανική ιστορία και κατηύθυνε την ιστορία των γυναικών στη μελέτη της ιδιωτικής σφαίρας, προνομιακό χώρο για τη μελέτη των γυναικών (βλ. Αβδελά και Ψαρρά 1997α: 31-38). Η ανάδυση του οικιακού ιδεώδους το δέκατο ένατο αιώνα, που όρισε την «πραγματική γυναίκα» ως αγνή, υποτακτική και οικόσιτη, θεωρήθηκε υπεύθυνη για τον περιορισμό των γυναικών στον οικιακό χώρο και τον αποκλεισμό τους από την πολιτική (Cott 1977). Σε άλλες μελέτες υποστηρίζεται ότι το οικιακό ιδεώδες, το οποίο αναδύθηκε στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα, χρησιμοποιήθηκε από τις γυναίκες για να αποκτήσουν πρόσβαση στην εκπαίδευση και να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους στο κοινωνικό πεδίο στο όνομα των ιδιαίτερων βιολογικών χαρακτηριστικών τους (Φουρναράκη 1987, Ζιώγου-Καραστεργίου 1986, Μπακαλάκη και Ελεγκίτου 1987, Κορασίδου 1995). Αυτή η δραστηριότητα καθώς και οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ γυναικών και βασίζονταν στην κοινή εμπειρία της καταπίεσης δημιούργησαν μια συνείδηση φύλου που οδήγησε στη γέννηση του φεμινιστικού κινήματος (Βαρίκα 1987). Σύμφωνα με την Ελένη Φουρναράκη, η γυναικεία εκπαίδευση «τοποθετημένη στο μεταίχμιο δημόσιου και ιδιωτικού [...] αποτελεί [...] ένα προνομιακό πεδίο για την αντίχρεση των αμφισχημιών, των αντιφάσεων, των συγκρούσεων» (1997: 197).

Η ιδιωτική σφαίρα ως βάση της κοινής ταυτότητας των γυναικών και μιας ξεχωριστής γυναικείας κουλτούρας ενίσχυσε την ιδέα της αδελφότητας. Το έργο της Carol Smith-Rosenberg (1983) για τις φίλιες των γυναικών το δέκατο ένατο αιώνα αντιμετώπισε την

ιδιωτική σφαίρα ως το χώρο όπου αναπτύχθηκε ένας πολιτισμός γυναικών που βασιζόταν σε ισχυρούς συναισθηματικούς και διανοητικούς δεσμούς των λευκών γυναικών των μεσαίων στρωμάτων. Χρησιμοποιώντας πηγές όπως τα ημερολόγια και η αλληλογραφία, η Rosenberg υποστήριξε ότι οι «ομοκοινωνικοί δεσμοί» του δεκάτου ενάτου αιώνα επέτρεψαν στις γυναίκες να μοιραστούν τις εμπειρίες τους και αμφισβήτησε τις αντιλήψεις για τον πουριτανισμό της βικτοριανής εποχής (βλ. Αβδελά και Ψαρρά 1997α: 30-31).

Η ιστορία των γυναικών στη Γαλλία στο πνεύμα της ιστορίας των νοοτροπιών και στο πλαίσιο της διερεύνησης των ρόλων των φύλων εστίασε σε θέματα όπως η σεξουαλικότητα, το σώμα, η μητρότητα (Βολντμάν κ.ά. 1997: 334). Μια νέα ερευνητική περιοχή των κοινωνικών και πολιτισμικών αναπαραστάσεων αναπτύχθηκε μέσα στην οποία αναδύθηκε η έννοια «πολιτισμού των γυναικών» που τόνιζε τη συμπληρωματικότητα των ρόλων των φύλων. Η επίδραση της κοινωνικής ανθρωπολογίας υπήρξε καθοριστική στην ανάπτυξη αυτής της ιστοριογραφικής τάσης. Εστιάζοντας στα «γυναικεία» επαγγέλματα και σε γυναικείες μορφές κοινωνικότητας θεωρούσαν νόμιμο να χρησιμοποιήσουν το κριτήριο του διαχωρισμού των φύλων με τον ίδιο τρόπο που έκανε και η ιστορία των ανδρών. Θεωρήθηκε αναγκαίο να προσδιοριστεί η παρουσία των γυναικών στους τόπους που κυριαρχούσαν. Η κοινωνική ζωή παρουσιαζόταν οργανωμένη σε δύο πόλους φαινομενικά ισοδύναμους. Τα δύο φύλα ασκούσαν διαφορετικά καθήκοντα και επομένως είχαν διαφορετικές εξουσίες. Η εξουσία των γυναικών στον οικιακό χώρο εμφανιζόταν ισοδύναμη με την ανδρική χωρίς να αναγνωρίζεται ότι η κατανομή των καθηκόντων ενσωματωνόταν σε ένα σύστημα ιεραρχικών αξιών που σημασιοδοτούσε τις εργασίες των γυναικών ως υποδεέστερες (Βολντμάν κ.ά. 1997: 337 και εξής).

Η κριτική στη θεώρηση των «γυναικείων κόσμων» και των ρόλων των φύλων στρεφόταν εναντίον μιας θετικής σημασιοδότησης του «αιώνιου θηλυκού» και της υποστασιοποίησης των σφαιρών, αλλά και της εστίασης στους κανονιστικούς λόγους χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι κοινωνικές πρακτικές και οι μορφές αντίστασης (Αβδελά και Ψαρρά 1997α: 35). Κυρίως, όμως, εστίαζε στην ανάγκη να γίνει κατανοητό ότι ο «πολιτισμός των γυναικών» παράγεται μέσα στο σύστημα σχέσεων ανισότητας και ότι αποτελεί μέρος της συγκρότησης της έμφυλης ανισότητας (Βολντμάν κ.ά. 1997, βλ. Αβδελά και Ψαρρά 1997α: 34-35). Η θέση αυτή σηματοδότησε μια νέα μετατόπιση της οπτικής της ιστορίας των γυναικών προς το φύλο ως ένα σύστημα σχέσεων ανισότητας (Αβδελά και Ψαρρά 1997α: 35-36).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, οι μαύρες φεμινίστριες αντιστρατεύτηκαν κάθε

έννοια θηλυκής αδελφότητας και υποστήριξαν ότι η ιστορία των γυναικών πάσχει από την ίδια αμνησία με την ιστορία που γραφόταν από τους άνδρες, καθώς εξακολουθούσε να μην αναγνωρίζει ότι οι λευκές γυναίκες επωφελήθηκαν από την καταπίεση των μαύρων γυναικών (Hewitt 1985). Η ιστορία των γυναικών συνεχίζει να συσκοτίζει και να αναπαράγει τις ανισότητες μεταξύ των γυναικών ενώ έχει αποτύχει να ενσωματώσει τη φυλή και τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των γυναικών στην οπτική της (Lorde 1984). Έθεσαν επίσης σε κριτική την καθολικότητα της κατηγορίας του διαχωρισμού των σφαιρών υποστηρίζοντας ότι δεν έχει ευρετική αξία για την ιστορία άλλων τάξεων και για την ιστορία των μαύρων γυναικών καθώς δεν σχετίζεται με την εμπειρία τους και την οργάνωση των οικογενειακών σχέσεων. Οι λευκές φεμινίστριες ιστορικοί παρουσίαζαν ως οικουμενικό ένα μοντέλο που αφορούσε τους λευκούς αστούς, άνδρες και γυναίκες, επιβεβαιώνοντας ότι η ιστορία των γυναικών διαπερνώνταν από τις ίδιες ρατσιστικές αντιλήψεις όπως και η ιστορία των ανδρών. Η αμφισβήτηση του «οικιακού φεμινισμού» και του «πολιτισμού των γυναικών» έγινε επίσης στη βάση της απουσίας της πολιτικής από τα αναλυτικά αυτά σχήματα, επειδή αγνοούσε την εμπειρία άλλων κοινωνικών τάξεων αλλά και επειδή χρησιμοποιούσε κανονιστικά κείμενα ως αποδείξεις για την ύπαρξη των χωριστών σφαιρών (DuBois, Buhle κ.ά. 1980, Hewitt 1985, Steedman 1994β).

Η σχέση ανάμεσα στην κοινωνική θέση των γυναικών και στην ενσωμάτωσή τους στο σύστημα συγγένειας ανέδειξε το σύστημα συγγένειας σε προνομιακό χώρο μελέτης των γυναικών, πράγμα που μαρτυρεί την επίδραση της ανθρωπολογίας στην ιστορία των γυναικών. Η ανάλυση των πατρογραμμικών δομών, το ζήτημα της προίκας, οι κανόνες καταγωγής και διαμονής μετά το γάμο καταδεικνύουν τον έλεγχο των γυναικών και κυρίως της γυναικείας σεξουαλικότητας (Kasdagli 1999, Καλπουρτζή 2001, Cassia και Bada 1992, Σκουτέρη-Διδασκάλου 1991, Lambiri-Dimaki 1985). Χρησιμοποιήθηκαν πηγές όπως διαθήκες, γαμήλια συμβόλαια, προικοσύμφωνα αλλά και απομνημονεύματα και ημερολόγια ανδρών. Η έμφαση στις τυπικές δομές της συγγένειας και η μονομέρεια της θέασης θεωρήθηκαν ότι συσκοτίζουν τη σπουδαιότητα άτυπων στοιχείων που ρυθμίζουν τη θέση των γυναικών και αποδεικνύουν ότι η ενσωμάτωσή τους δεν είναι ποτέ πλήρης και χωρίς εντάσεις (Πομάτα 1997). Η στροφή της έρευνας στα «οικιακά δίκτυα» και η εξέταση των οικογενειακών δομών στις οποίες ο ρόλος της μητέρας είναι κεντρικός αναφορικά με τη συμμετοχή τους και την πρόσβασή τους στις αποφάσεις αλλά και το ρόλο τους στη διαχείριση του οικογενειακού εισοδήματος ήταν αποφασιστικής σημασίας για την ιστορία των γυναικών (Chinn 1988, Roberts 1995). Η ανάλυση των άτυπων γυναικείων δικτύων,

προσωπικών, συγγενικών αλλά και των σχέσεων μεταξύ γυναικών στις εργατικές γειτονιές (Ross 1982, 1985, 1993, Hirschon 2006) ανέδειξε εντελώς άγνωστες όψεις της ζωής των γυναικών και των άτυπων ρόλων τους. Το «δίκτυο σχέσεων» αποτέλεσε εννοιολογικό εργαλείο που επέτρεψε να αναδειχθεί η οικογένεια ως δρων υποκείμενο και όχι ως παθητικός δέκτης εξωτερικών αλλαγών και ρυθμιστικών αρχών από την πλευρά των θεσμών (Davidoff κ.ά. 1999). Επέτρεψε να γίνουν κατανοητές οι στρατηγικές, οι συμπεριφορές, οι σχέσεις εξουσίας μεταξύ των μελών της οικογένειας, η αλληλοδιαπλοκή ατομικών και συλλογικών σχεδίων μέσα στην οικογένεια και των υποκείμενων οικονομικών και συναισθηματικών πολιτικών, η δυναμική ανάμεσα στους θεσμούς και την κοινότητα και ανέδειξε τη συνθετότητα του ιστορικού χρόνου (Hareven 1982, 1991, Χάφτον 2003, Farge 1979, 1986). Επιπλέον, οδήγησε σε επαναπροσδιορισμό της έννοιας του ατόμου και στην κριτική της διχοτομίας άτομο-κοινωνία.

Η μελέτη της θέσης των γυναικών στις φυτείες του αμερικανικού Νότου ανέδειξε τα δίκτυα σχέσεων μεταξύ των γυναικών και την ανάπτυξη δεσμών αλληλεγγύης που στηρίζονταν στον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και όχι στο διαχωρισμό των σφαιρών (White 1983). Στην ιταλική ιστοριογραφία οι σχέσεις πατρωνίας (σχέσεις αμοιβαίας υποχρέωσης μεταξύ πελάτη και πάτρωνα) αποτέλεσαν εφαρμογή του μοντέλου του δικτύου σχέσεων και έδειξαν την διάχυση των ορίων μεταξύ πολιτικού/δημόσιου και ιδιωτικού/οικιακού. Οι ερευνήτριες/τές υποστηρίζουν ότι η μελέτη των δικτύων αναδεικνύει χώρους πρωτοβουλίας και ενεργούς παρέμβασης σε συνθήκες υποταγής και απομόνωσης. Το ημερολόγιο, οι δικαστικές καταθέσεις, οι προφορικές μαρτυρίες αποτελούν προνομιακές πηγές για την ανάλυση των άτυπων δικτύων (βλ. Bellavitis 1990, Φουρναράκη 1997).

Ενώ το ζητούμενο για την ιστορία των γυναικών ήταν να βγουν οι γυναίκες από το περιθώριο της ιστορίας, τα ερωτήματα που τέθηκαν μέσα από την έρευνα οδήγησαν στην αναζήτηση νέων μεθοδολογικών προσεγγίσεων και εννοιολογικών πλαισίων αλλά ταυτόχρονα μετασχημάτισαν τις μεθόδους και τις προσεγγίσεις της συμβατικής ιστοριογραφίας, στο πεδίο της ιστορίας της οικογένειας, της διαδικασίας του οικονομικού μετασχηματισμού και της κατανομής της εξουσίας στις προ-βιομηχανικές και βιομηχανικές κοινωνίες (Smith-Rosenberg 1986). Η γαλλική εκδοχή της κοινωνικής ιστορίας των γυναικών που αναπτύχθηκε μέσα στην παράδοση των *Annales* χρησιμοποίησε τις μεθόδους και τις νέες τεχνικές της ιστορικής δημογραφίας, αλλά παράλληλα έστρεψε τη μελέτη σε πεδία που προηγουμένως δεν είχαν μελετηθεί, όπως η ανάλυση του νοικοκυριού, οι οικογενειακές δομές και μοντέλα, οι σχέσεις γενεών. Ανέδειξε την πολλαπλότητα των γυναικείων εμπειριών αλλά

και τις γυναίκες ως ενεργά υποκείμενα, αναθεωρώντας την ουσιοκρατική και ανιστορική έννοια «γυναίκα» που ταυτιζόταν με τη φυσιολογία (βλ. Perrot 1984, Sohn κ.ά. 1997, Perrot 1992, Thébaut 1998).

Από την άλλη πλευρά, η ένταξη των γυναικών στο υπάρχον πλαίσιο της ιστορικής αφήγησης δεν μετασχημάτισε την ανδροκεντρική οπτική της ιστοριογραφίας, αφού η ιστορία των γυναικών λειτουργούσε σαν μια παράλληλη και συμπληρωματική ιστορία. Εστιάζοντας στην εμπειρία των γυναικών και στην ιδιωτική σφαίρα, παρέμεινε περιθωριακή αναπαράγοντας το δυϊσμό οικουμενικότητα-ιδιαιτερότητα. Παράλληλα η ενασχόληση με την επίδραση των κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών και της κατανομής της εξουσίας στις γυναίκες διατήρησε την κεντρικότητα των ανδρικών θεσμών και αποφάσεων στα αναλυτικά τους σχήματα (Scott 2000 [1988]). Αυτή η διαπίστωση αλλά και η ίδια η πρακτική της ιστορίας των γυναικών, με τη χρήση νέων πηγών αλλά και τη διαφορετική προσέγγιση των ήδη γνωστών στις οποίες οι γυναίκες ήταν παρούσες αλλά είχαν αποσιωπηθεί, οδήγησε στο να αναρωτηθούν μέσα από ποιες πολιτικές οι ιστορικοί απέκλεισαν αυτές τις πηγές και συγκροτήθηκε το ίδιο το ιστοριογραφικό αφήγημα, καθώς και για τη σχέση μεταξύ της ιστορίας γυναικών και της συνολικής ιστορικής έρευνας (Scott 1996α, Βολντμάν 1997). Χρειάζονταν επομένως νέα αναλυτικά εργαλεία για την κατανόηση της έμφυλης ανισότητας και για την ενσωμάτωση των γυναικών στην έννοια της οικουμενικότητας.

Το ερμηνευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο οι φεμινίστριες ιστορικοί αναζητούσαν τα αίτια της γυναικείας υποτέλειας ήταν η πατριαρχία, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, και οι ψυχαναλυτικές ερμηνείες για την δημιουργία της έμφυλης ταυτότητας (Σκοτ 1997). Το ερώτημα που απασχολούσε την ιστορία των γυναικών όπως και την ανθρωπολογία ήταν οι ρίζες της γυναικείας υποτέλειας και το κατά πόσο οι γυναίκες ήταν σε όλες τις κοινωνίες και τις εποχές υποτελείς στους άνδρες (Lerner 1986). Αυτά τα ερωτήματα προσδιόριζαν και τη χρήση οικουμενικών σχημάτων για την ερμηνεία της γυναικείας υποτέλειας. Το φεμινιστικό κίνημα και η φεμινιστική ιστορία ιδιαίτερα στη Μεγάλη Βρετανία αναπτύχθηκαν σε διάλογο με το σοσιαλιστικό κίνημα και το μαρξιστικό παράδειγμα της ιστοριογραφίας. Θεώρησαν ότι ο καπιταλισμός και η πατριαρχία αποτελούν δύο διαφορετικά συστήματα, προσπαθώντας να αναθεωρήσουν την αντίληψη ότι η πατριαρχία είναι άμεση απόρροια των παραγωγικών σχέσεων. Η σύνδεση μεταξύ των δύο κοινωνικών μορφών συνιστά τη θεωρία των διττών συστημάτων (dual systems). Η πατριαρχία άλλοτε αντιμετωπίστηκε σαν ιδεολογική και ψυχολογική δομή και άλλοτε σαν μια

δέσμη υλικών κοινωνικών σχέσεων που είναι διαχωρισμένες από τις κοινωνικές σχέσεις του καπιταλισμού. Για τις θεωρητικούς των διττών συστημάτων, η πατριαρχία έπρεπε να αναλυθεί ταυτόχρονα με τον καπιταλισμό ώστε να ερμηνευτεί το διπλό φορτίο της εργασίας και εκμετάλλευσης στο εργοστάσιο αλλά και στην οικογένεια. Για την Heidi Hartmann (1976, 1981) η πατριαρχία είχε υλικές βάσεις και οριζόταν ως η κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες καθώς αποκτούν το έλεγχο της εργατικής τους δύναμης.

Η Joan Kelly προσπάθησε να μετασχηματίσει το μαρξιστικό μοντέλο αλλά και τις πρώτες απόπειρες των μαρξιστριών φεμινιστριών να ερμηνεύσουν τις ιστορικές εκφάνσεις της πατριαρχίας ως αποτέλεσμα των αλλαγών του τρόπου παραγωγής (Κέλι 1997). Υποστήριξε τη σαφή διάκριση και την ανεξάρτητη ύπαρξη των έμφυλων συστημάτων, θέτοντας παράλληλα το ζήτημα της αλληλεπίδρασης του των οικονομικών και έμφυλων συστημάτων (στο ίδιο). Παρόλο που η Κέλι προσπάθησε να εξετάσει πώς οι σχέσεις φύλου επιδρούν στους κοινωνικούς σχηματισμούς, η σε τελευταία ανάλυση αναγωγή των έμφυλων σχέσεων ανισότητας στις σχέσεις παραγωγής υποδηλώνει το προβάδισμα της οικονομικής αιτιότητας. Οι τρόποι παραγωγής, όπως η φεουδαρχία, ο καπιταλισμός κλπ., όπως υποστήριξε, καθόριζαν την κοινωνική θέση των γυναικών, ενώ η οργάνωση της ιδιοκτησίας και της εργασίας διαμόρφωναν τις σχέσεις μεταξύ οικιακού και δημόσιου (στο ίδιο).

Το ερώτημα που θέτει η Judith Bennett «Πώς και γιατί η καταπίεση των γυναικών διήρκεσε τόσο πολύ, και σε τόσα πολλά και διαφορετικά συμφραζόμενα» (Μπένετ 1997: 389) παραπέμπει με άμεσο τρόπο σε ένα αναλυτικό πλαίσιο που επιδιώκει να έχει διστορική ερμηνευτική αξία. Αυτό το πλαίσιο είναι η πατριαρχία. Η Μπένετ σε αντιδιαστολή με την Linda Gordon (1988) αποσυνδέει την πατριαρχία από την εξουσία του πατέρα και την οικογένεια και υιοθετεί μια ευρύτερη σημασία του όρου, την οποία διατύπωσε η Adrienne Rich για να υποδηλώσει «ένα οικογενειακό-κοινωνικό, ιδεολογικό πολιτικό σύστημα στο οποίο οι άνδρες [...] καθορίζουν το ρόλο που θα έχουν ή δεν θα έχουν οι γυναίκες, σύστημα στο οποίο το θηλυκό είναι παντού υποταγμένο στο αρσενικό» (παρατίθεται στο Μπένετ 1997: 390). Η Μπένετ ισχυρίζεται ότι πρέπει να δοθεί στην πατριαρχία ιστορικό περιεχόμενο, το θεωρητικό όμως σχήμα προϋποθέτει «μια γενική δομή ανταγωνισμού των φύλων», συμφωνώντας με τη διατύπωση της Sally Alexander και της Barbara Taylor (1981). Η προτεραιότητα που δινόταν στην τάξη και στον τρόπο παραγωγής στη σχέση τους με την έμφυλη ανισότητα αντικαταστάθηκε στη μελέτη της Μπένετ από την προτεραιότητα της κυριαρχίας του φύλου στη συνάρθρωσή του με τα οικονομικά συστήματα (1997:400). Η Μπένετ υποστηρίζει ότι η πατριαρχία δεν αποτελεί έναν διστορικό μοιρολατρικό όρο που

υπονοεί ότι η καταπίεση των γυναικών είναι φυσική, αμετάβλητη και αναπόφευκτη αλλά ότι πρόκειται για πολλές διαφορετικές ιστορικές πατριαρχίες. Καλεί τους ιστορικούς να δώσουν ιστορικό περιεχόμενο στην πατριαρχία μέσα από τη μελέτη πολλών παραλλαγών της (Bennet 1988, 1996). Η πατριαρχία τονίζει τη μεγάλη διάρκεια και διάχυση της καταπίεσης των γυναικών χωρίς να αρνείται την ύπαρξη διαφορών που οφείλονται σε άλλα συστήματα καταπίεσης όπως είναι ο ιμπεριαλισμός, ο ρατσισμός, ο φεουδαλισμός, ο καπιταλισμός, η ετεροφυλοφιλία. Σύμφωνα με την Μπένετ, η πατριαρχία είναι απόλυτα αναγκαίος όρος για την περιγραφή των πολύμορφων και μεταλλασσόμενων συστημάτων μέσω των οποίων εγκαθιδρύθηκε και διατηρήθηκε η ανώτερη θέση των ανδρών.

Η Zillah Eisenstein (1979) υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός είναι πατριαρχικός και ότι με την μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό η πατριαρχία μετασηματίστηκε σε συνάρτηση με τις οικονομικές αλλαγές αλλά ταυτόχρονα έθεσε περιορισμούς στις δομικές αλλαγές του καπιταλισμού. Καπιταλισμός και πατριαρχία είναι δύο διαφορετικά συστήματα αλλά εντελώς αλληλοδιαπλεκόμενα. Τότε ποιος ο λόγος για δύο χωριστά συστήματα, αναρωτιέται η Carole Pateman (1988). Η Pateman προσεγγίζει την πατριαρχία από την οπτική του έμφυλου συμβολαίου γιατί αποκαλύπτει ότι η κοινωνία των πολιτών, που συμπεριλαμβάνει την καπιταλιστική οικονομία, έχει πατριαρχική δομή. Το σύμβολο, σύμφωνα με την Pateman, όχι απλώς δεν αντιτίθεται στην πατριαρχία, αλλά είναι το μέσο για να συγκροτηθεί η σύγχρονη πατριαρχία. Το σύμβολο είναι έμφυλο επειδή εγκαθιδρύει τα πολιτικά δικαιώματα των ανδρών σε βάρος των γυναικών στις γυναίκες αλλά και θεσμοθετεί τη συντεταγμένη πρόσβαση των ανδρών στα σώματα των γυναικών (Pateman 1988: 2). Οι ικανότητες που επιτρέπουν στους άνδρες να είναι εργάτες και όχι στις γυναίκες είναι οι ίδιες ανδρικές ικανότητες που απαιτούνται για να είναι κανείς «άτομο», σύζυγος και αρχηγός της οικογένειας. Η ιστορία του έμφυλου συμβολαίου ξεκινά με την κατασκευή του ατόμου (στο ίδιο: 38).

Η Σκοτ (1997) θεωρεί ότι, αν η πατριαρχία περιγράφει τα συστήματα μέσω των οποίων εγκαθιδρύθηκε η ανώτερη θέση των ανδρών, στη βάση της βρίσκεται μια ουσιοκρατική αντίληψη για την διαφορά των φύλων. Σύμφωνα με την Σκοτ, η κυριαρχία ερμηνεύεται είτε ως μορφή οικειοποίησης εκ μέρους των ανδρών του αναπαραγωγικού έργου των γυναικών είτε ως σεξουαλική πραγματοποίηση των γυναικών από τους άνδρες. Η ανάλυση τονίζει πάντοτε τη σωματική διαφορά, που προσλαμβάνει οικουμενική και αναλλοίωτη μορφή.

Η Judith Butler (1999 [1990]) ασκώντας κριτική στην έννοια της πατριαρχίας θεωρεί

ότι υπάρχει πάντοτε ο κίνδυνος να γίνει μια οικουμενική έννοια που εκμηδενίζει ή περιορίζει διαφορετικές αρθρώσεις της έμφυλης ασυμμετρίας σε διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα. Η πατριαρχία ως η αιτία για την υποτέλεια των γυναικών συγκροτεί ένα αφήγημα που καταλήγει πάντοτε να δικαιώνει την σύσταση του νόμου, την κάνει δηλαδή να εμφανίζεται ως ιστορική αναγκαιότητα. Η αυτονομιμοποίηση ενός καταπιεστικού νόμου πάντοτε εδράζεται σε μια ιστορία του πώς ήταν τα πράγματα πριν από την έλευση του νόμου και πώς κατέληξε στην παρούσα και αναγκαία μορφή του (στο ίδιο). Καθώς ο φεμινισμός προσπάθησε να συμπορευτεί στην πάλη ενάντια στην ρατσιστική και αποικιοκρατική καταπίεση, ήταν πολύ σημαντικό να εναντιωθεί στην αποικιοκρατική επιστημική στρατηγική που υπέτασσε διαφορετικές όψεις της κυριαρχίας κάτω από την ταμπέλα μιας έννοιας της πατριαρχίας που διαπερνά όλους τους πολιτισμούς. Δεν πρέπει η απάντηση στην αυτοαντικειμενικοποίηση της ανδροκρατικής εξουσίας να προωθεί μια ουσιοκρατική γυναικεία εμπειρία (στο ίδιο).

Πέρα από τις κριτικές στην έννοια της πατριαρχίας, η θεωρία των διττών συστημάτων τέθηκε στο περιθώριο από τις αναλυτικές προσεγγίσεις οι οποίες εστίασαν στην αναδιοργάνωση της παραγωγής με έμφυλους όρους αναδεικνύοντας τους τρόπους με τους οποίους το φύλο ως κοινωνικά κατασκευασμένο σύστημα διαφοράς διαμόρφωσε και παγίωσε το έμφυλο καταμερισμό εργασίας και τις έννοιες της ειδίκευσης στην ίδια την παραγωγική διαδικασία και στην οργάνωση της εργασίας (βλ παρακάτω την ενότητα «Φύλο και ιστορία της εργασίας»).

Η έννοια του φύλου³

Όπως υποστηρίζει η Suzan Bordo (1992: 143), η δεκαετία του 1970 σηματοδοτεί την μετατόπιση του ενδιαφέροντος των φεμινιστριών από τις νομικές, κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες στην μελέτη των επιπτώσεων της έμφυλης οργάνωσης της ζωής στη δυτική κουλτούρα. Η Bordo ονομάζει αυτή τη στροφή των φεμινιστριών «ερμηνευτική της υποψίας». Αυτό σήμαινε ότι η έμφυλη προκατάληψη ήταν δυνατόν να εντοπιστεί στην οπτική κάποιου αναφορικά με την φύση της πραγματικότητας, στη σκέψη του, στην προσέγγιση των ζητημάτων, ανεξάρτητα δηλαδή από ένα ρητά εκπεφρασμένο έμφυλο περιεχόμενο ή

---

³ Χρησιμοποίηω τον όρο φύλο ως αντίστοιχο του όρου *gender* για να δηλώσει την πολιτισμική κατασκευή του φύλου και όχι τον όρο κοινωνικό φύλο καθώς αναπαράγει το δυισμό μεταξύ βιολογικού/κοινωνικού φύλου και επομένως υπονοεί την ύπαρξη ενός φύλου πριν ή πέρα από το κοινωνικό στο οποίο αυτό επενεργεί. Μόνο στην ενότητα «Ιστορία του σώματος, ιστορία της επιστήμης» χρησιμοποιώ τη διάκριση βιολογικό/κοινωνικό φύλο για να αναφερθώ στη συζήτηση για το σύστημα του βιολογικού/κοινωνικού φύλου και την επιρροή της βιολογίας στην εννοιολόγηση του φύλου.

συμπεριφορές απέναντι στα φύλα. Η ιστορία των γυναικών, όπως και η ανθρωπολογία, ήταν η απάντηση σε μια ιστορία που φαινόταν ουδέτερη, ενώ στην πραγματικότητα ήταν αρσενική (Μπακαλάκη 1994: 15)

Από το 1970 η φεμινιστική ιστορία άρχισε να εστιάζει στο φύλο ως τρόπο οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων. Η χρήση της έννοιας του φύλου τόνιζε τον συσχετικό χαρακτήρα των κατηγοριών του ανδρισμού και της θηλυκότητας. Η εννοιολόγηση του φύλου ως κοινωνικής σχέσης ιεραρχικά δομημένης επέτρεψε προσεγγίσεις με συσχετικούς όρους που αναδείκνυαν τους πολλαπλούς τρόπους έκφρασης της έμφυλης διαφοράς στο χώρο και στο χρόνο, τους διαφορετικούς συμβολισμούς του φύλου, τους έμφυλους ρόλους και το ρόλο του φύλου στην οργάνωση της κοινωνικής δομής (Zemon Davis 1975, Κέλι 1997, Φουρναράκη 1997). Η ιστορία των γυναικών αποτελεί ένα πρόγραμμα που ορίζεται ως κοινωνική ιστορία της διαφοράς ανάμεσα στα φύλα και ως ιστορία των σχέσεών τους.

Η επίδραση της κοινωνικής ανθρωπολογίας στην εννοιολόγηση του φύλου ως κοινωνικής σχέσης αλλά και ως πολιτισμικής κατασκευής ήταν καθοριστική (Παπαταξιάρχης 1992, 1997) αλλά και η κριτική στην οικουμενικότητα της γυναικείας καταπίεσης μέσω της ιστοριοποίησης των αντιστίξεων φύση/πολιτισμός, ιδιωτικό/δημόσιο, γυναίκα/άνδρας αλλά και της ανάδειξης της πολυσημίας των όρων «φύλο» και «πολιτισμός» (Μπακαλάκη 1994) οδήγησε στην απομάκρυνση από την οπτική της οικουμενικότητας της γυναικείας υποτέλειας και της διαχρονικότητας της πατριαρχίας (βλ. Φουρναράκη 1997).

Η έννοια του φύλου ως συστήματος άνισων σχέσεων ανάμεσα στα φύλα αποτέλεσε τομή για την ιστορία του φύλου από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Αν και η έννοια του φύλου χρησιμοποιήθηκε συχνά περιγραφικά για να δηλώσει τις γυναίκες, η χρήση της υποδήλωνε την άρνηση των φεμινιστριών ιστορικών να ερμηνεύσουν την ανισότητα των φύλων με βάση τη βιολογία. Η επεξεργασία της ως αναλυτικής κατηγορίας που θα αμφισβητούσε τις κυρίαρχες έννοιες της ιστοριογραφίας πραγματοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Η Τζόουν Σκοτ (1988) έθεσε στο επίκεντρο της μελέτης της τους τρόπους με τους οποίους το φύλο νοηματοδοτεί την οργάνωση και τις αντιλήψεις της ιστορικής γνώσης. Οι ιστορικοί που μελετούσαν τον πόλεμο, τη διπλωματία και την πολιτική θεωρούσαν το φύλο άσχετο με αυτά τα ζητήματα. Ο διαχωρισμός των σφαιρών ενυπήρχε και στην ιστοριογραφία (Hall, McClelland, Rendall 2000), καθώς το φύλο σχετιζόταν μόνο με τις περιοχές που αφορούσαν τις σχέσεις των φύλων ή τις μόνο τις γυναίκες.

Η εννοιολόγηση του φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας αφορά ζητήματα ταυτότητας, υποκειμενικότητας, εμπειρίας που διασχίζουν την φεμινιστική θεωρία, ενώ η προσέγγισή

τους σηματοδοτεί διαφορετικά αναλυτικά πλαίσια (βλ. Αθανασίου 2006). Ο ορισμός της Sandra Harding ότι το φύλο αποτελεί θεμελιακή κατηγορία μέσω της οποίας αποδίδεται νόημα καθώς και αρχή οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων και επομένως θεμέλιο των κοινωνικών θεσμών όπως η οικογένεια, οι δομές της συγγένειας, ο καταμερισμός εργασίας σε όλες τις διαστάσεις της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής ζωής είναι ευρέως αποδεκτός από τις φεμινιστικές σπουδές (1986, 1987, 1991). Η επεξεργασία του φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας από την Σκοτ (1997) θεμελιώνεται στη άρρηκτη σχέση δύο επιπέδων ανάλυσης: του φύλου ως συστατικού στοιχείου των κοινωνικών σχέσεων, που στηρίζεται στις αντιληπτές διαφορές ανάμεσα στα φύλα, και του φύλου ως πρωταρχικού τρόπου νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας.

Στο πρώτο σκέλος του ορισμού το φύλο αναφέρεται στην κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή της έμφυλης διαφοράς. Το φύλο εμπεριέχει τέσσερα στοιχεία που συμβάλλουν στη διαδικασία κατασκευής έμφυλων σχέσεων: πρώτον, πολιτισμικά διαθέσιμα σύμβολα, τα οποία εμφανίζονται σε διαφορετικά συμφραζόμενα, η χρήση τους εκτείνεται σε μεγάλη χρονική περίοδο και εξαιτίας αυτών των χαρακτηριστικών διαθέτουν μεγάλη μεταφορική ισχύ. Δεύτερον, τις κανονιστικές αντιλήψεις που εκφράζονται μέσω θρησκευτικών, επιστημονικών, νομικών και πολιτικών λόγων και παίρνουν τη μορφή διχοτομικών αντιθετικών σχημάτων με αποτέλεσμα να παγιώνουν το νόημα του άντρα και της γυναίκας, του αρσενικού και του θηλυκού. Το τρίτο στοιχείο αφορά την κατασκευή του φύλου στο πολιτικό πεδίο και στους θεσμούς που εκφράζεται με δυαδικές αναπαραστάσεις. Η εκφορά των αντιλήψεων του φύλου μέσα από διχοτομικά σχήματα έχει σαν αποτέλεσμα να εμφανίζονται ως παγιωμένες και με αυτόν τον τρόπο να φυσικοποιούνται. Το σημαντικό στοιχείο της μελέτης των αντιλήψεων για το φύλο που διαπερνούν αλλά και παράγονται από πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς είναι ότι το φύλο δεν εγγράφεται αποκλειστικά εκεί που περιμένουμε να το βρούμε και να το μελετήσουμε, δηλαδή στο σύστημα της συγγένειας, στο νοικοκυριό και την οικογένεια. Η κατασκευή του στο πεδίο της πολιτικής και των θεσμών καθιστούν αναγκαία μια ευρύτερη αντίληψη της πολιτικής. Η υποκειμενική ταυτότητα αποτελεί το τέταρτο στοιχείο του φύλου. Οι ιστορικοί οφείλουν να διερευνούν τη διαδικασία μέσα από την οποία κατασκευάζονται οι έμφυλες ταυτότητες.

Σύμφωνα με το δεύτερο σκέλος του ορισμού του φύλου, το φύλο είναι πρωταρχικός τρόπος νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας. Το φύλο ως μορφή γνώσης οργανώνει τις αντιλήψεις και τη συμβολική και υλική οργάνωση όλης της κοινωνικής ζωής, κατασκευάζοντας σχέσεις ανισότητας ακόμα σε πεδία που δεν έχουν εγγενή σχέση με την

έμφυλη διαφορά. Το φύλο αποτελεί το πεδίο μέσα στο οποίο ή μέσω του οποίου αρθρώνεται η εξουσία, παράγεται στην πολιτική αλλά και παράγει πολιτική. Η Σκοτ υποστηρίζει ότι όλες οι εννοιολογικές γλώσσες χρησιμοποιούν τη διαφοροποίηση ως μέσο παραγωγής νοήματος και με αυτή την έννοια η έμφυλη διαφορά είναι πρωταρχικός τρόπος νοηματοδότησης της διαφοροποίησης (Scott 1988). Το ερώτημα για τη Σκοτ είναι πώς κατασκευάζονται, νομιμοποιούνται, αμφισβητούνται και διατηρούνται οι ιεραρχίες του φύλου. Η μέθοδος της γενεαλογίας που ακολουθεί η Σκοτ σημαίνει ότι δεν αναζητά τις απαρχές και τις ρίζες της έμφυλης ιεραρχίας σε κάποιο εξωτερικό αίτιο αλλά τη διαδικασία μέσω της οποίας παράγεται η γνώση για την έμφυλη διαφορά.

Η επίδραση του Μισέλ Φουκώ στον ορισμό της Σκοτ για το φύλο αφορά την έννοια των λόγων (discourses), δηλαδή τις πρακτικές του λόγου οι οποίες διαμορφώνουν και παράγουν υποκείμενα, και τη σχέση γνώσης και εξουσίας. Η Σκοτ αναλύει τη νομιμοποιητική λειτουργία της γνώσης καθώς στη δημιουργία νοήματος ενυπάρχουν η εξουσία και η διαμάχη για την επικράτηση ενός νοήματος (Scott 1988, Κουφού 2004: 97). Η δυνατότητα να ελεγχθεί ένα πεδίο, να επικρατήσει ένα νόημα βασίζεται σε ισχυρισμούς επιστημονικής γνώσης που βρίσκεται ενσωματωμένη στους πειθαρχικούς και επαγγελματικούς θεσμούς (νοσοκομεία, φυλακές σχολεία, εργοστάσια) και στις κοινωνικές σχέσεις (γιατρός/ασθενής, καθηγητής/μαθητής, εργοδότης/εργάτης, γονιός/παιδί, άνδρας/γυναίκα). Αυτή η γνώση εμφανίζεται σαν να είναι πέρα από την ανθρώπινη επινόηση, σαν απλώς να ανακαλύπτεται μέσα από την επιστημονική έρευνα και κατέχει τη θέση αντικειμενικής γνώσης. Η γνώση δεν είναι διακριτή από την εξουσία αλλά συνυφασμένη με αυτή. Το φύλο σημαίνει επομένως γνώση για τη διαφορά των φύλων, ενώ η ιστορία, μέσω των αναπαραστάσεων του παρελθόντος, συμμετέχει στην παραγωγή της γνώσης για τη διαφορά των φύλων.

Η Σκοτ εφαρμόζοντας την ανάλυση του Φουκώ για την εξουσία, ότι δηλαδή δεν ταυτίζεται με ένα θεσμό ούτε είναι δομή, ούτε πρόκειται για μια δύναμη που κατέχουμε αλλά το όνομα που αποδίδουμε σε μια πολύπλοκη στρατηγική κατάσταση σε κάθε κοινωνία (Φουκώ 1982: 93, 94) θεωρεί ότι η εξουσία ασκείται από αναρίθμητα σημεία, στο παιχνίδι μεταξύ άνισων και μη σταθερών σχέσεων και προσπαθεί να ανιχνεύσει τα θετικά αποτελέσματά της, με την έννοια ότι παράγει τα υποκείμενα και τα αντικείμενα τα οποία τοποθετεί και ονομάζει μέσω των λόγων.

Η έννοια της διαφοροποίησης και των διχοτομικών αντιθετικών σχημάτων που χρησιμοποιούν όλα τα εξηγητικά σχήματα προέρχεται από τον Ζακ Ντερντά. Η αποδόμηση ως μέθοδος αποσκοπεί στην ανατροπή ή αποσταθεροποίηση των διχοτομικών σχημάτων και

αποκαλύπτει την αλληλεξάρτηση των φαινομενικά διχοτομικών όρων. Οι διαφορές μεταξύ των αντιθετικών όρων βασίζονται στην απώθηση των διαφορών στο εσωτερικό των όρων. Η ιστορική διερεύνηση πρέπει να αναδεικνύει τα αντιμαχόμενα νοήματα, τις αμφισημίες καθώς και τις σχέσεις εξουσίας που καθιστούν κυρίαρχη μια αντίληψη και την κάνουν να φαίνεται ως φυσική και ως η μόνη δυνατή. Όπως γράφει η αυστραλιανή φιλόσοφος Elizabeth Grosz (1986: 73): «Ο Ντεριντά προσπαθεί να δείξει ότι μέσα σε αυτά τα διχοτομικά ζευγάρια, ο πρώτος ή κυρίαρχος όρος αντλεί το προνόμιό του από την εξαφάνιση ή την απώθηση του αντίθετού του. Η ομοιότητα ή ταυτότητα, η παρουσία, ο λόγος, οι απαρχές, ο νους κλπ. βρίσκονται σε προνομιακή θέση σε σχέση με τα αντίθετά τους, τα οποία θεωρούνται κατώτερα, νοθευμένες παραλλαγές του πρωταρχικού όρου». Η αντιστροφή των αξιών που είναι ενσωματωμένες στους δύο όρους και η αποσταθεροποίηση των διχοτομικών αντιθέσεων αποτελούν μια διπλή διαδικασία που τοποθετεί τον αποκλεισμένο όρο πέρα από τον αντιθετικό ρόλο του, ως εσωτερική συνθήκη του κυρίαρχου όρου. Αυτή η κίνηση αποκαλύπτει τη βία της ιεραρχίας καθώς και το χρέος που ο κυρίαρχος όρος οφείλει στον κατώτερο/υποτελή όρο. Ταυτόχρονα, αποκαλύπτει την αλληλεξάρτηση των φαινομενικά αντιθετικών όρων αλλά και το γεγονός ότι η σημασία τους σχετίζεται με μια συγκεκριμένη ιστορία.

Οι μετα-αποικιακές σπουδές έχουν επεξεργαστεί την λειτουργία των διχοτομικών αντιθέσεων στην παραγωγή νοήματος και στην κατασκευή της κεντρικότητας και της περιθωριακότητας. Η έννοια της πολιτικής διευρύνεται και εμπεριέχει «την απαγόρευση της περιθωριακότητας που υπονοείται στην παραγωγή κάθε ερμηνείας» (Spivak 1987: 113). Η Gayatri Spivak θεωρεί τους δυϊσμούς που χρησιμοποιούν όλα τα εξηγητικά σχήματα ως μια αποικιοκρατική πράξη που περιθωριοποιεί και που βασίζεται σε ένα υποκείμενο γνώστη που βρίσκεται πέρα από την ιστορία.

Η πιο σημαντική κριτική που έχει δεχθεί η Σκοτ αναφορικά με την εννοιολόγηση του φύλου αφορά την κατηγορία της εμπειρίας, η οποία αποτελούσε τη βάση της ταυτότητας του φεμινιστικού κινήματος αλλά και το βασικό ερμηνευτικό εργαλείο της κοινωνικής ιστορίας (βλ. Αβδελά και Ψαρρά 1997α, Canning 1994). Η κριτική που της ασκείται (δεν θα αναφερθώ εδώ στις εμπειρικές προσεγγίσεις) δεν αφορά την θεώρηση ότι η γλώσσα δομεί την ανθρώπινη εμπειρία ούτε ότι οι σημασίες είναι ασταθείς, αντιφατικές και αμφίσημες. Ούτε την αξία της αποδόμησης, η οποία εκθέτει τις σιωπές, ιεραρχίες, αντιφάσεις που εμπεριέχονται σε κάθε σημασία. Ούτε και την θεώρηση ότι η έμφυλη διαφορά είναι πολιτικά και κοινωνικά κατασκευασμένη. Αλλά ότι χρησιμοποιεί ένα θεωρητικό λεξιλόγιο που

αναπτύχθηκε στη φιλοσοφία και την κριτική της λογοτεχνίας και το οποίο δεν είναι κατάλληλο για τη μελέτη του παρελθόντος (Sewell 1990) ή μια θεωρία της γλώσσας που προκρίνει τα κατεστημένα συστήματα λόγου (*discourses*) έναντι των πρακτικών του λόγου (Βαρίκα 2000). Ο William Sewell υποστηρίζει ότι το αντικείμενο της ιστορίας είναι η ανθρώπινη εμπειρία και γι' αυτό το λόγο η θέση της γλώσσας είναι διαφορετική στην ιστορία απ' ό,τι στη μελέτη της λογοτεχνίας. Είναι διαφορετικό να μελετάει και να ερμηνεύει κανείς λογοτεχνικά κείμενα και διαφορετικό να υποστηρίξουμε ότι ο κόσμος οργανώνεται ως κείμενο, ή ότι αρκούν από μόνα τους τα κείμενα να ερμηνεύσουν την «εμπειρία» που ο ιστορικός ζητά να μάθει από το κείμενο (Sewell 1990: 80). Αυτό συμβαίνει, υποστηρίζει ο Sewell, επειδή το αντικείμενο του ιστορικού δεν είναι η γλώσσα αλλά οι άνθρωποι που χρησιμοποιούν τη γλώσσα. Και ενώ δέχεται ότι ο κοινωνικός κόσμος οργανώνεται από τη γλώσσα, η διαφορά από την ερμηνεία των λογοτεχνικών κειμένων έγκειται στο ότι «η γλώσσα χρησιμοποιείται από τους ανθρώπους για να κάνουν πράγματα» (έμφαση στο κείμενο). Το νόημα κάθε δήλωσης δεν παρέχεται από τη συντακτική ή σημασιολογική δομή αλλά εξαρτάται από την κοινωνική διαδικασία της σύγκρουσης γύρω από τη σημασία (στο ίδιο: 81). Για τον Sewell, η εμπειρία είναι η διαδικασία της απόδοσης νοήματος στα γεγονότα καθώς συμβαίνουν (στο ίδιο: 82). Η ανάλυση δεν πρέπει να περιορίζεται στο πώς τα κείμενα ενσωματώνουν και κωδικοποιούν έμφυλες σχέσεις ανισότητας, αλλά να ανιχνεύει πώς αυτές οι ιδέες μετασχηματίζονται, αμφισβητούνται, ή ενισχύονται στην κοινωνική πρακτική.

Η εννοιολόγηση του φύλου ως αυτόνομου συστήματος δέχτηκε την δεκαετία του 1990 κριτική κυρίως από τις έγχρωμες φεμινίστριες. Χρησιμοποιώντας την έννοια της διάδρασης (*intersectionality*), υποστήριξαν ότι η ανάλυση του φύλου πρέπει να συμπορεύεται με την ανάλυση της τάξης, φυλής και σεξουαλικότητας καθώς αποτελούν διαπλεκόμενες και αλληλοεξαρτώμενες πολιτισμικές κατασκευές (Higginbotham 1992). Σύμφωνα με την Evelyn Higginbotham, η «φυλή» αποτελεί μια μετα-γλώσσα που νοηματοδοτεί διαφορετικά είδη διαφοράς σε διαφορετικά κοινωνικά και ιστορικά πλαίσια (στο ίδιο: 253).

Για την Σκοτ η ιστορία του φύλου δεν αφορά τα όσα συνέβησαν στις γυναίκες και στους άνδρες ως προ-κοινωνικές υποστασιοποιημένες κατηγορίες αλλά πώς αυτές οι κατηγορίες ταυτότητας έχουν συγκροτηθεί (Scott 2000 [1988]). Το φύλο, σύμφωνα με την Σκοτ, δεν είναι αρκετά χρήσιμη κατηγορία ανάλυσης, αφού η σεξουαλικότητα, η εθνότητα, η φυλή και η εθνικότητα παίζουν εξίσου σημαντικό ρόλο στον ορισμό των έμφυλων κατηγοριών και ταυτοτήτων (Scott 2004: 22). Ούτε αποτελεί πάντοτε την κινητήρια δύναμη της πολιτικής. Σε πολλές περιπτώσεις, ενδέχεται το φύλο και η πολιτική να έχουν πολύ μικρή

σχέση (Scott 2000: 202). Το φύλο είναι οι κοινωνικές νόρμες που οργανώνουν τις σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών στην κοινωνία, παράγουν τη γνώση μας για το φύλο και την έμφυλη διαφορά (στον δικό μας πολιτισμό μέσω της ταύτισης του βιολογικού φύλου με τη φύση). Η φεμινιστική ιστορία αποτελεί μια μορφή κριτικής, η οποία θέτει σε αμφισβήτηση τις θεμελιακές προϋποθέσεις της γνώσης του καιρού της και θέτει ως στόχο να αμφισβητήσει τους τρόπους με τους οποίους οι διαφορές του φύλου χρησιμοποιήθηκαν για να οργανώσουν σχέσεις κυριαρχίας (Scott 2004: 19).

Οι ταυτότητες «γυναίκα», «γυναίκες» και η πολιτική της διαφοράς

Η κατηγορία «γυναίκα» αποτέλεσε αντικείμενο κριτικής από τις έγχρωμες φεμινίστριες, οι οποίες άσκησαν κριτική στο «λευκό» και «Δυτικό φεμινισμό» (Lorde 1984, Mohanty 2003, hooks 1981, 1984, Smith 1983). Υποστήριζαν ότι υπάρχουν διαφορετικές γυναικείες εμπειρίες, καθώς η ανδρική κυριαρχία διαπλέκεται με την ταξική, φυλετική και σεξουαλική (Carby 1985). Αμφισβητώντας την έννοια της αδελφότητας, θεώρησαν ότι οι διαφορές στη γυναικεία εμπειρία οφείλονται όχι μόνο στην πατριαρχία αλλά στις σχέσεις εξουσίας μεταξύ γυναικών. Η έννοια του φύλου υπέτασσε κάτω από την κυριαρχία της όλους του διαφορετικούς «άλλους» και συσκοτίζε τις διαφορετικές μορφές κυριαρχίας. Η χρήση της κατηγορίας του φύλου για τη συγκρότηση της κατηγορίας «γυναίκα του Τρίτου Κόσμου» συνιστούσε μια μονολιθική κωδικοποίηση των γυναικών ως «άλλων» και κατέληγε στο να αναπαράγει έναν οριενταλιστικό, ρατσιστικό και αποικιοκρατικό λόγο (Mohanty 2003: 53).

Αν οι λέξεις και οι έννοιες έχουν σημασίες που αλλάζουν ανάλογα με το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννιούνται, τότε και η κατηγορία «γυναίκα» δεν είναι διαφανής, δεν αντανakλά μια αντικειμενική εμπειρία, αλλά θα πρέπει να τεθεί σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Οι κατηγορία αυτή δεν αποτελεί μια σταθερή και συνεκτική κατηγορία η οποία βασίζεται σε κοινά για όλες τις γυναίκες και διαχρονικά χαρακτηριστικά πάνω στην οποία μπορεί να στηριχθεί η φεμινιστική δράση. Η έννοια γυναίκα βρίσκεται σε διαρκή διαπραγμάτευση και αλλαγή ενώ εμπεριέχει διαφορετικά νοήματα σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους.

Η Denise Riley (1988) υποστήριξε ότι ενώ η κατηγορία «γυναίκα» έχει τεθεί σε κριτική διαπραγμάτευση δεν συνέβη το ίδιο με την κατηγορία «γυναίκες» που αποτέλεσε τη βάση της συλλογικής ταυτότητας του φεμινισμού. Πολλές φεμινίστριες πίστευαν ότι χωρίς μια συνεκτική ταυτότητα δεν μπορεί να υπάρξει ένα φεμινιστικό πολιτικό κίνημα στο οποίο ενώνονται ως γυναίκες ώστε να διαμορφώσουν και να επιδιώξουν συγκεκριμένους

φεμινιστικούς στόχους. Η Riley υποστηρίζει ότι οι κατηγορίες των ταυτοτήτων δεν αποτελούν σταθερές και ενιαίες κατηγορίες. Η σημασία τους είναι αποτέλεσμα σχέσεων εξουσίας και διαμάχης μέσα από τις οποίες παγιώνεται ο ορισμός τους ενώ εμφανίζονται σαν φυσικές, διαφανείς και ενιαίες κατηγορίες.

Η Riley επιχειρεί μαζί με την ταυτότητα «γυναίκες» να αποδομήσει και την έννοια της «γυναικείας εμπειρίας» πάνω στην οποία εδράζεται. Θεωρεί ότι η ταυτότητα «γυναίκες» δεν προέρχεται από την κοινή εμπειρία της καταπίεσης αλλά από τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους έχει νοηματοδοτηθεί ιστορικά. Από τους τρόπους με τους οποίους οι άλλοι τις ορίζουν και τις τοποθετούν σε αυτήν την κατηγορία. Αυτός ο προσδιορισμός, αυτή η τοποθέτηση, γίνεται μέσω της γλώσσας αλλά έχει υλικά αποτελέσματα στο πώς οι ίδιες οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους (Riley 1988, Scott 1996α). Το πρόβλημα δεν λύνεται με την αντικατάσταση του οικουμενισμού από την ποιοτική διάκριση «κάποιας κοινής γυναικείας εμπειρίας». Είναι μεν αναγκαίο αλλά τελικά ανεπαρκές καθώς κάτω από τις νέες πλουραλιστικές επιφάνειες τα παλιά προβλήματα παραμένουν. Το πρόβλημα δεν είναι η εμπειρία αλλά η γυναικεία εμπειρία, μια έννοια της εμπειρίας που γεννιέται με τις γυναίκες, αποκρύπτοντας το γεγονός ότι αυτή προκύπτει με τις γυναίκες όχι εξαιτίας του ότι είναι γυναίκες αλλά ως ίχνος της κυριαρχίας, πολιτικής ή φυσικής (Riley 1988: 100).

«Οι ‘γυναίκες’», σύμφωνα με την Riley, «αποτελούν ιστορική κατασκευή και παράγονται μέσω «λόγων» (*discourses*). Η κατηγορία «γυναίκες» είναι πάντοτε συσχετική, καθώς διαμορφώνεται σε σχέση με άλλες κατηγορίες που και αυτές υπόκεινται σε αλλαγή. Οι «γυναίκες» αποτελούν μια ευμετάβολη και ασταθή συλλογικότητα στην οποία τα γυναικεία πρόσωπα τοποθετούνται πολύ διαφορετικά έτσι ώστε είναι αδύνατη μια εμφανής συνέχεια του υποκειμένου «γυναίκες» (στο ίδιο: 1-2).

Όμως η Riley αρνείται μια «μετα-έμφυλη υποκειμενικότητα» όπως επίσης αρνείται να απομακρυνθεί από το φεμινισμό. Όμως αρνείται να ταυτιστεί με εκείνο το στρατόπεδο του φεμινισμού που αποτελείται από εραστές των «αληθινών γυναικών». Αντιτίθεται στις εκδοχές του ευρωπαϊκού και αμερικανικού φεμινισμού που διατηρούν την πίστη τους στην ενότητα της κατηγορίας «γυναίκες» και διατυπώνουν απόψεις περί γυναικείας φύσης ή ανεξάρτητων «γυναικείων αξιακών συστημάτων» δημιουργώντας ισχυρές φυσικοποιημένες αντιλήψεις αναφορικά με τις γυναίκες. Παράδειγμα τέτοιων υποτιθέμενων φυσικών γυναικείων διαθέσεων είναι ο πασιφισμός (στο ίδιο: 2).

Η Riley ενδιαφέρεται να ιστοριοποιήσει την κατηγορία «γυναίκες» και να αντιταχθεί στην υποτιθέμενη ανιστορικότητα των έμφυλων ταυτοτήτων. Η αποδομητική

προσέγγιση συνίσταται στο να αποκαλύψει τις ποικίλες και αντιφατικές σημασίες της διαφοράς των φύλων και των κοινωνικών κατηγοριών και να θεωρητικοποιήσει την πολλαπλότητα των σχέσεων υποταγής. Κάθε υποκείμενο συγκροτείται μέσα από μια σειρά «θέσεων» που δεν παγιώνονται σε ένα κλειστό σύστημα διαφορών ενώ παράγονται από μια ποικιλία λόγων που δεν βρίσκονται πάντοτε σε σχέση μεταξύ τους. Η ταυτότητα, επομένως, είναι πάντοτε συσχετική και μεταβαλλόμενη, παγιώνεται προσωρινά μέσα από τη σχέση των θέσεων και των μορφών ταύτισης (Mouffe 1992). Ορίζεται σε σχέση με άλλες κατηγορίες και ως συλλογική ταυτότητα και ως ατομική ταυτότητα και επομένως δεν αποτελεί μια οντολογική κατηγορία (Riley 1988). Εφόσον η ταυτότητα δεν αντιστοιχεί σε κάποια ενιαία ή ενοποιητική ουσία, δεν τίθεται επομένως ως ζήτημα η ανακάλυψή της.

Η Riley προτείνει μια αρχαιολογική προσέγγιση που δεν στηρίζεται στο να ανακαλύψει τις ρίζες της ταυτότητας αλλά το πώς έχουν οριστεί και προσδιοριστεί ως γυναίκες στην πολιτική, στο νόμο, στο κράτος πρόνοιας. Η μελέτη των μεταβαλλόμενων σχέσεων μεταξύ της κατηγορίας «γυναίκα» και της έννοιας της ανθρωπότητας αναδεικνύει την προσωρινότητα και την αστάθεια των κατηγοριών. Η ιστορία της σεξουαλικοποίησης των γυναικών και της ταύτισής τους με το φύλο στον Διαφωτισμό εισχώρησε στις πνευματικές και διανοητικές λειτουργίες τους. Ο φεμινισμός διαμορφώθηκε στο εσωτερικό αυτών των πολιτικών και κοινωνικών σχηματισμών, μέσα από τις έννοιες της ισότητας και της διαφοράς, της πρόσδεσής του με την κατηγορία της Ανθρωπότητας και της αποσύνδεσής του από αυτή. Παράλληλα μια ιστορία του φεμινιστικού κινήματος δεν πρέπει να ακολουθεί μια γραμμική πορεία εξέλιξης αλλά να αναγνωρίζει τις ασυνέχειες με την υποκειμενικότητα των γυναικών σε προηγούμενες περιόδους όπου οι έννοιες του ανταγωνισμού των φύλων και της τοποθέτησης των γυναικών ως ενοποιημένης κατηγορίας απέναντι σε όλους τους άνδρες παύουν να διατηρούν την ισχύ τους.

Και η Τζόουν Σκοτ και η Denise Riley έχουν αναφερθεί στα «παράδοξα» ή στις «ειρωνείες» του φεμινισμού όπου η ηθική αποκατάσταση των γυναικών έχει σαν αποτέλεσμα την κατάφαση της «διαφορετικότητάς τους». Τα ερωτήματα λοιπόν που θέτει η αποδομητική προσέγγιση είναι: Πώς κατασκευάστηκε κατηγορία «γυναίκα» μέσα σε διαφορετικούς λόγους; Πώς η διαφορά των φύλων αποτέλεσε μορφή διάκρισης στις κοινωνικές σχέσεις; Πώς μέσα από αυτή τη διάκριση συγκροτήθηκαν σχέσεις εξουσίας και υποταγής; Από τη στιγμή που δεν υπάρχει η κατηγορία «γυναίκα» ως ομοιογενής ενότητα απέναντι σε μια άλλη ομοιογενή ενότητα «άνδρας» αλλά η πολλαπλότητα των κοινωνικών σχέσεων μέσα στις οποίες η διαφορά των φύλων κατασκευάζεται με πολύ διαφορετικούς τρόπους, το ζήτημα

ισότητα ή διαφορά χάνει το νόημά του. Οι μελέτη των φεμινιστικών κινημάτων και οργανώσεων μετά τον Πρώτο και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο είναι αποκαλυπτικές για τις μεταβολές της σχέσης της κατηγορίας «γυναίκα» με τον ανθρωπισμό και την έννοια του ατόμου.

Η κριτική στο μεταδομισμό προήλθε από όσες θεώρησαν ότι η πολλαπλότητα, η ρευστότητα και η αστάθεια των ταυτοτήτων έθετε σε κίνδυνο την αναγνώριση των υπάλληλων υποκειμένων σε υποκείμενα της ιστορίας και την διεκδίκηση της υποκειμενικότητάς τους. Οι έγχρωμες φεμινίστριες αντιτέθηκαν στις θεωρίες για το θάνατο του υποκειμένου επειδή εμφανίστηκαν τη στιγμή που αναδύθηκαν νέα υποκείμενα στην ιστορία και στο παρόν που ζητούσαν νομιμοποίηση. Η Λουίζα Πασσερίνι απαντά ότι όταν πεθαίνει ένα υποκείμενο -σε αυτή την περίπτωση το Δυτικό υποκείμενο- γεννιούνται άλλα. Και για την Judith Butler (1999 [1990]), η έννοια του υποκειμένου ως συμπαγούς και ενιαίου εσωτερικού εαυτού που έχει αυτά τα χαρακτηριστικά εγγενώς είτε ως αποτέλεσμα του πολιτισμού αποτελεί μια κανονιστική φαντασία.

Η αναγνώριση της διαφοράς στην ιστορική μελέτη, που προήλθε από την κριτική των έγχρωμων φεμινιστριών στα τέλη της δεκαετίας του '70 και η οποία στόχευε στο να αναδείξει τον ρατσισμό του φεμινισμού (Lorde 1984: 110-123), τους άορατους μηχανισμούς εξουσίας (ταξικούς, εθνοτικούς, φυλετικούς, θρησκευτικούς) που διαμόρφωσαν την κατηγορία «γυναίκες» οδήγησε σε πολλές περιπτώσεις σε μονολιθικές και παγιωμένες κατηγορίες όπως «γυναικεία εργατική τάξη», «γυναίκες του Ισλάμ», «Αφρο-αμερικανές γυναίκες». Η ιστορικότητα αυτών των κατηγοριών δεν έγινε αντικείμενο επεξεργασίας: μέσα από ποιες διαδικασίες και σχέσεις εξουσίας διαμορφώθηκαν, πότε εμφανίστηκαν, ποιους σκοπούς εξυπηρετούν (Scott 1996α). Η ιστορικοποίηση των κατηγοριών της κοινωνικής διαφοροποίησης αποτελεί για την Σκοτ βασικό μεθοδολογικό ζητούμενο (στο ίδιο: 10).

Η ταυτότητα παράγεται από λόγους και δεν είναι ποτέ σταθερή και μονολιθική αλλά υπόκειται σε μεταβολές στη διαπλοκή της με το φύλο, την εθνικότητα, την τάξη, την εθνότητα και τη σεξουαλικότητα. Η ανάλυση των υποκειμένων που βρίσκονται σε οριακές περιοχές αποκαλύπτει την φενάκη των δυϊσμών και αναδεικνύει την πολυπλοκότητα της γυναικειάς ταυτότητας. Η Πασσερίνι υποστηρίζει ότι η έννοια της ταυτότητας δεν υπακούει σε προκαθορισμένους κανόνες. Η αποδοχή των διαφορών και όχι η εξομοίωση θα διαμορφώσει τη συνείδηση της ύπαρξής τους ως γυναίκες (Πασσερίνι 1998: 253). Τα υποκείμενα βρίσκονται πάντοτε σε διαδικασία συγκρότησης μέσα από μια διαλεκτική σχέση μεταξύ ομοιότητας και διαφορετικότητας, και, επομένως, μια γυναικεία ταυτότητα είναι

δυνατή μόνο στη βάση της διαφορετικότητας. Από την άλλη, η Riley υποστηρίζει ότι το ζήτημα δεν είναι να προσθέσουμε τις εκλεπτύνσεις της ηλικίας, επαγγέλματος, εθνότητας στην κατηγορία «γυναίκες». Οι εξειδικεύσεις της διαφοράς ακόμα βασίζονται στις «γυναίκες» και είναι η απομόνωση αυτής της κατηγορίας που πρέπει να τεθεί υπό αμφισβήτηση.

Για την Donna Haraway (1986: 215), η κοινή γλώσσα και μια πιστή ονομασία της εμπειρίας αποτελούν ιμπεριαλιστικό πρόγραμμα. «Μαρξισμοί και φεμινισμοί δημιουργούν ένα επαναστατικό υποκείμενο μέσα από την οπτική μιας ιεραρχίας καταπίεσης και μιας θέσης ηθικής ανωτερότητας, αθωότητας και μεγαλύτερης εγγύτητας στη φύση. Χωρίς εύκαιρο ιδρυτικό μύθο κοινής γλώσσας ή αυθεντικής συμβίωσης που υπόσχεται προστασία από έναν εχθρικό “αρσενικό” χωρισμό, αλλά κείμενο που δεν έχει ένα προνομιακό διάβασμα ούτε σωτηριολογική ιστορία, το να αναγνωρίσουμε “τον εαυτό μας” ως εντελώς ενσωματωμένο μέσα στον κόσμο μας απελευθερώνει από τις πολιτικές της ταύτισης, της καθαρότητας, της μητρότητας, του πρωτοποριακού κόμματος» (παρατίθεται στο Riley 1988: 100).

Η παραγωγή φεμινιστικής θεωρίας από τις έγχρωμες φεμινίστριες έχει εστιάσει στην διαμόρφωση του μοντέλου της «αντίπαλης συνείδησης» και στην πολιτική της διαφοράς αντί για την πολιτική της ταυτότητας. Η αντίπαλη συνείδηση αρνείται οποιοδήποτε κριτήριο για την ενσωμάτωση στην ταυτότητα «έγχρωμη γυναίκα», καθώς η ταυτότητα ορίζεται από την συνειδητή ενσωμάτωση του αρνητικού προσδιορισμού. Δεν πρόκειται για πολιτικές ταυτότητας αλλά για πολιτικές συνάφειας και συγγένειας μέσα από την ετερότητα, τη διαφορά και την ιδιαιτερότητα (Minh-ha 1986/1987, 1989, βλ. Haraway 1989: 197). Οι πολιτικές της διαφοράς πηγάζουν από την επιθυμία της κατάργησης κάθε κυρίαρχης και συνεκτικής υποκειμενικότητας.

Η κριτική στην έννοια του υποκειμένου της νεωτερικότητας, ενός ενιαίου, κυρίαρχου και αυτόνομου υποκειμένου οδήγησε στο ερώτημα «Με ποιο τρόπο δημιουργούμε ένα κοινωνικό υποκείμενο που να είναι αποτελεσματικό στην πολιτική πράξη;» Η κριτική του υποκειμένου και η κριτική των μαύρων φεμινιστριών για τον οικουμενισμό του λευκού φεμινισμού φέρνει στο προσκήνιο τη δυσκολία του επαναπροσδιορισμού των δεσμών με βάση τους οποίους είναι δυνατή και βιώσιμη η πολιτική. Με ποιο τρόπο θα καταστεί δυνατό η κατηγορία «γυναίκα» να αποτελέσει τη βάση της πολιτικής κινητοποίησης; Η έννοια της κοινότητας των γυναικών και της διάσπασης της ενότητάς της είναι κεντρικό ζήτημα της φεμινιστικής οπτικής και βρίσκεται στο επίκεντρο του προβληματισμού της Judith Butler. Η Butler θέτει καίρια ερωτήματα όπως: «Ποιος δεν έχει φωνή στο φεμινισμό;» «Ποιο ήταν το

υποκείμενο του φεμινισμού και πλέον δεν είναι;» «Πώς ο φεμινισμός ανοίχτηκε ώστε να απευθυνθεί σε πολλά γυναικεία υποκείμενα και όμως ακόμη δεν έχει προσδεθεί παρά με πολύ λίγα;»

Φύλο και ιστοριογραφία

Οι ιστορικοί του φύλου έθεσαν ερωτήματα που αφορούσαν την έμφυλη συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και της ιστορικής γραφής (Smith 1998). Η συγκρότηση της ιστορίας ως πειθαρχίας είναι έμφυλη, αφού δεν οδήγησε η απουσία των πηγών τους ιστορικούς να αγνοήσουν τις γυναίκες αλλά η ίδια η συγκρότησή της μέσα από το ιεραρχικό δίπολο δημόσιο/ιδιωτικό καθόρισε τι αποτελεί και τι όχι αντικείμενο έρευνας. Θεσπίζοντας ως αντικείμενό της το δημόσιο χώρο και την πολιτική, παραμέρισε τις εμπειρίες των γυναικών ανάγοντάς τες στην ιδιωτική σφαίρα. Η διχοτομική αυτή αντίληψη διαπέρασε και την εννοιολόγηση της ιστοριογραφίας και τη διαδικασία της ιστορικής έρευνας. Εξοβέλισε τη μνήμη των γυναικών από την ιστορική γραφή, καθώς το αρχείο ταυτίστηκε με το δημόσιο και αποτέλεσε τον τόπο στον οποίο άρμοζε η ιστορική μελέτη, ενώ η μνήμη ταυτίστηκε με το οικιακό και το ιδιωτικό και επομένως τοποθετούνταν έξω από το πεδίο της ιστοριογραφίας (Burton 2003). Η εγκαθίδρυση του αρχείου ως βάσης της επαγγελματικής ιστορίας αποτελούσε μέρος του εκσυγχρονιστικού προγράμματος της βικτοριανής αστικής τάξης και ενσωματωνόταν στην επιστημολογική γενεαλογία της δυτικής κοινωνικής επιστήμης (Pooney 1998).

Η Τζόουν Σκοτ στη μελέτη της για το ιστορικό επάγγελμα στην Αμερική υποστηρίζει ότι το υποκείμενο της ιστορικής γραφής ταυτιζόταν με τον λευκό Δυτικό άνδρα (1988). Αυτό δεν σημαίνει ότι οι γυναίκες αποκλείστηκαν ως υποκείμενα αλλά ότι συμπεριελήφθησαν σε μια γενική, ενιαία έννοια του Ανθρώπου ως διαφορετικές και κατώτερες. Το θηλυκό ταυτιζόταν με την ιδιαίτερη κατάσταση, ενώ το αρσενικό αποτελούσε οικουμενικό σημαίνον.

Η Bonnie Smith θέτει ως κέντρο της μελέτης της τον ιστορικό και εξετάζει το ρόλο του φύλου στην κατασκευή της αντικειμενικότητας στην ιστορική γραφή. Ενώ η ιστορία την εποχή της συγκρότησής της ως επαγγέλματος και μετέπειτα αποτελούσε σε μεγάλο βαθμό οικογενειακή υπόθεση αφού τα μέλη της οικογένειας (κυρίως σύζυγοι και κόρες) συμμετείχαν σε διαφορετικά στάδια της έρευνας και της συγγραφής, ο τίτλος του συγγραφέα ήταν αποκλειστικά ανδρικός (Smith 1995). Το επάγγελμα του ιστορικού θεωρήθηκε και κατασκευάστηκε ως ανδρική ενασχόληση αλλά και η ιστορική φαντασία διαπερνούνταν από έμφυλες αναπαραστάσεις και διχοτομίες. Η διάκριση ιστορίας και λογοτεχνίας στα τέλη του

δεκάτου ογδόου αιώνα είχε έμφυλη διάσταση, καθώς η ιστορία αποτελούσε «αντικειμενική» ενασχόληση (Smith 1998, Looser 2000). Οι άνδρες θεωρούνταν πιο κατάλληλοι να γράψουν την ιστορική αλήθεια επειδή είχαν την δυνατότητα να θέτουν στο περιθώριο το φύλο, την τάξη, την πολιτική στάση, τα πάθη και τα ενδιαφέροντά τους. Αντίθετα οτιδήποτε έγραφαν οι γυναίκες ταυτιζόταν με τη λογοτεχνία. Οι άνδρες διεκδίκησαν τη συγγραφή της ιστορίας ως πιο αντικειμενική ενασχόληση.

Η Smith (1995: 1150) υποστηρίζει ότι η επιστημονικότητα της ιστορίας στηριζόταν σε δύο πρακτικές: στην αρχειακή έρευνα και στο σεμινάριο. Θεωρεί ότι το φύλο αποτελούσε συστατικό στοιχείο των διαδικασιών της ιστορικής επιστήμης. Η ιστορική έρευνα αποτελούσε στοιχείο της ανδρικής ταυτότητας, ενώ τονιζόταν ο παιδαγωγικός ρόλος του σεμιναρίου στη διαμόρφωση του ανδρισμού, ο οποίος είχε τα χαρακτηριστικά της ανδρικής αστικής ταυτότητας: σκληρή δουλειά, τεχνική αρτιότητα και ικανότητα, ειδίκευση, κριτική σκέψη (στο ίδιο: 1158, 1160). Επιπλέον, η ακαδημαϊκή ζωή δομούταν ως αδελφότητα. Η Smith έχει επίσης περιγράψει τα εμπόδια που απέτρεψαν τις γυναίκες από τη συγγραφή της ιστορίας.

Αναλύοντας τη σχολή του γερμανικού ιστορικισμού το δέκατο ένατο αιώνα και τη συμμετοχή των γερμανών ιστορικών στα εθνικά και φιλελεύθερα κινήματα (1815-1848), η Regina Schulte (2000) υποστηρίζει ότι η ενσωμάτωση της μοναρχίας στην εθνική ιστορία πραγματοποιήθηκε με τη χρήση έμφυλων αναπαραστάσεων. Η εικόνα της βασίλισσας (στην οποία απέδιδαν τα ιδεατά χαρακτηριστικά της αστής μητέρας και συζύγου) έπαιξε κεντρικό ρόλο στον μετασχηματισμό της μοναρχίας και στην ενσωμάτωσή της στην εθνική ιστορία. Η ακαδημαϊκή γλώσσα των αστών ιστορικών χρησιμοποιούσε το υλικό του γάμου, της συγγένειας, της αγάπης, του δράματος της βασιλείας και της κάθαρσης ως μέσο για την υποστήριξη της συνταγματικής μοναρχίας και την εγκαθίδρυση της έννοιας της ιστορικής προόδου. Η εικόνα της Μαρίας Αντουανέτας ως μητέρας και συζύγου, ικανής να κατανοηθεί από τους ανθρώπους, να γίνει αντικείμενο οίκτου και αγάπης μέσω της τιμωρίας, ενσωμάτωσε τη βασίλισσα στην εθνική μυθολογία. Η αναπαράσταση της Λουίζας της Πρωσίας και του Φρειδερίκου Γουλιέλμου II στην ιστοριογραφία ως αστικής οικογένειας μέσω του τονισμού των ατομικών χαρακτηριστικών τους, της απλότητας μεταμόρφωσαν το βασιλικό ζευγάρι σε αστική οικογένεια. Η Λουίζα αποτελούσε την επιτομή της ενάρετης μητέρας και συζύγου.

Η μελέτη του ιστορικού επαγγέλματος στις ευρωπαϊκές χώρες έθεσε το ζήτημα της αντικειμενικότητας και της υποκειμενικότητας στο επίκεντρο της ανάλυσης (Passerini και

Voglis 1999). Ο ισχυρισμός της αντικειμενικότητας στηριζόταν στην απόκρυψη του ιστορικού ως συγγραφέως της ιστορίας. Όσο περισσότερο ο ιστορικός ήταν αθέατος στη γραφή της ιστορίας τόσο περισσότερο αντικειμενική και καθολική ήταν η ανάγνωση του παρελθόντος. Επομένως η μεθοδολογική επιλογή που τοποθετεί την υποκειμενικότητα του ιστορικού στο επίκεντρο της μελέτης αποκαλύπτει την υποκειμενικότητα και τις ιδιαιτερότητες της ιστορικής γραφής, αποσταθεροποιώντας την οικουμενικότητα της *his-story* και τους ισχυρισμούς της αντικειμενικότητας που βασίζονται στην απόκρυψη του ιστορικού.

Οι μελέτες αμφισβητούν την ομοιογένεια της αφήγησης του παρελθόντος και υποστηρίζουν ότι διαφορετικοί τρόποι αφήγησης σχετίζονται με την υποκειμενικότητα του ιστορικού. Επίσης εισάγουν ως αντικείμενο διερεύνησης τη σχέση της καθημερινής ζωής και της υποκειμενικής εμπειρίας με την ιστορική γραφή. Η ιστορία της Ιταλικής Ενοποίησης προτού συγκροτηθεί σε πεδίο ιστορικής μελέτης γραφόταν από τις γυναίκες ως οικογενειακή ιστορία και αποτελούσε τόσο καθήκον προς το έθνος όσο και προς την οικογένεια (Porciani 1999). Οι γυναίκες αυτές απέδιδαν μέσω της συγγραφής της ιστορίας φόρο τιμής στα μέλη της οικογένειάς τους που συμμετείχαν στην δημιουργία του ιταλικού κράτους. Η εθνική ιστορία ήταν ταυτόχρονα και οικογενειακή ιστορία, καταλύοντας τη διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού. Στον τόμο αναλύονται επίσης οι συστηματικές προσπάθειες να περιθωριοποιηθούν οι γυναίκες ιστορικοί (Schöttler 1999).

Ένα νέο πεδίο μελέτης αποτελεί η διερεύνηση της σχέσης του φύλου και της φυλής με την έννοια του αρχείου και ο προβληματισμός πάνω στη διάκριση μνήμης και ιστορίας. Η αμφισβήτηση της αντικειμενικότητας και του κύρους της μνήμης ως ιστορικής πηγής συνδέεται με την κατασκευή της μνήμης ως ιδιωτικής και γυναικείας υπόθεσης και της ιστορίας ως δημόσιας και πολιτικής πρακτικής. Σε αυτό το πλαίσιο η Antoinette Burton (2003: 30) αναλύει τις αφηγηματικές μορφές και την ρητορική με τις οποίες αρθρώθηκε η μνήμη των ινδών γυναικών συμβάλλοντας στη διερεύνηση του ευρύτερου ζητήματος του πώς το ιστορικό φαντασιακό διαμορφώθηκε και ανασχηματίστηκε μέσα από την εμπλοκή των γυναικών με αυτό.

Φύλο και ιστορία της εργασίας

Η περιθωριοποίηση της ιστορίας της γυναικείας εργασίας θεωρήθηκε αποτέλεσμα τόσο της διαιώνισης των εννοιολογικών δυϊσμών ανδρική/γυναικεία εργασία, δημόσιο/ιδιωτικό, παραγωγική/αναπαραγωγική εργασία όσο και της εμμονής στην ανδρική εργασία και εμπειρία (Baron 1991α). Τη δεκαετία του 1990 η εισαγωγή της έννοιας του φύλου ως

κατηγορίας της ιστορικής ανάλυσης μετατόπισε το κέντρο βάρους από την έννοια της εμπειρίας, η οποία είχε κεντρική σημασία για την ιστορία της γυναικείας εργασίας, στον τρόπο με τον οποίο η έμφυλη διαφορά νοηματοδοτεί και κατασκευάζει τις ταξικές ταυτότητες. Η κριτική της Τζόουν Σκοτ (1988) στα έργα του E.P. Thompson και του Gareth Stedman Jones, τα οποία πραγματεύονταν τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Αγγλία το δέκατο ένατο αιώνα, έδειξε ότι ο αποκλεισμός των γυναικών από την ιστορία της ταξικής συγκρότησης δεν οφειλόταν στην απουσία τους αλλά στον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι οι ιστορικοί εννοιολόγησαν την τάξη. Το αφήγημα της τάξης οργανωνόταν και ως προς την αφήγηση και ως προς την πλοκή ως ανδρική ιστορία. Επομένως, αν οι γυναίκες απουσίαζαν από την ιστορία της τάξης, αυτό οφειλόταν στην εννοιολόγηση ταξικής ταυτότητας ως ανδρικής ταυτότητας (Steedman 1994α, 1997, 1986). Οι ιστορικοί αναπαρήγαγαν την έμφυλη κατανόηση της τάξης που είχε διαμορφωθεί από τους πρώιμους σοσιαλιστές, το συνδικαλιστικό κίνημα και τους Χαρτιστές (Αλεξάντερ 1997: 231-277, Αβδελά 1995: 173-204). Η Carolyn Steedman επιστρέφει στον «τόπο» όπου ο Τόμσον επινόησε την αγγλική εργατική τάξη και ξαναγράφει την ιστορία της αγγλικής εργατικής τάξης χρησιμοποιώντας τη φωνή της υπηρέτριας για να αφηγηθεί τη δημιουργία του νεωτερικού εαυτού στην αυγή της βιομηχανικής επανάστασης το δέκατο όγδοο αιώνα (2007). Η λογοτεχνία, σύμφωνα με την Steedman, είχε συμβάλει στη δημιουργία του ιδρυτικού μύθου της σύγχρονης Αγγλίας, τη γέννηση της ταξικής κοινωνίας, με πρωταγωνίστρια την υπηρέτρια (στο ίδιο: 12). Σημαντικό ρόλο στην ανάδειξη της μορφής της υπηρέτριας στη λογοτεχνία έπαιξε το γεγονός ότι οικιακή εργασία ήταν η πιο κοινή εμπειρία για τις γυναίκες του δεκάτου ογδόου αιώνα στην κοινωνία (Hill 1996: 15-16, Mitterauer 1979, βλ. Παπαθανασίου 2002: 327-343, Αργυρού 2006). Στην ιστοριογραφία, όμως, ενώ οι οικιακές εργάτριες δεν απουσιάζουν πλέον από τις ιστορίες της γυναικείας εργασίας εξακολουθούν να απουσιάζουν από τις μεγάλης κλίμακας πολιτικές και κοινωνικές ιστορίες της μετάβασης στην καπιταλιστική νεωτερικότητα (Maza 1983, Fairchilds 1984, Fauve-Chamoux 2005, Davidoff 1995, Sarti 2004, 2006, Banerjee 2004, Hantzroula 2005, Hionidou 2005).

Η επιρροή της «γλωσσικής στροφής» σε όσες/όσους μελετούσαν την ιστορία της εργασίας οδήγησε στο να αμφισβητήσουν την οικουμενικότητα της αναλυτικής κατηγορίας της τάξης και να αναδείξουν την σημασία άλλων κατηγοριών στην ανάλυση της τάξης, όπως του φύλου, της φυλής, της εθνότητας. Η ανάλυση των λόγων, της ρητορικής, της κατασκευής των κοινωνικών κατηγοριών, όπως τάξη, εργάτης, ειδίκευση, φυλή, μισθός, σηματοδότησαν τη μετατόπιση της ιστοριογραφίας από το σχηματισμό της τάξης στο ζήτημα της ταυτότητας

(Berlanstein 1993). Ταυτόχρονα, φάνηκε η ανάγκη ανανέωσης των νοητικών κατηγοριών της ιστορίας της εργασίας και ενσωμάτωσης των μεθοδολογικών και επιστημολογικών επιρροών του μεταδομισμού και της ανάλυσης του φύλου.

Η ένταξη του φύλου στην ιστορία της εργασίας αποσκοπούσε στο να εξεταστεί με ποιους τρόπους οι αντιλήψεις για τη θηλυκότητα και τον ανδρισμό διαμόρφωσαν σχέσεις υποταγής και κυριαρχίας και με ποιους τρόπους αυτές όριζαν μηχανισμούς αποκλεισμού και ενσωμάτωσης στην εργασία και στο εργατικό κίνημα (Frader 1995, Frader και Rose 1996, Fernandez 1997). Πώς οι αντιλήψεις για το φύλο διαμόρφωσαν τις εργασιακές σχέσεις τόσο μεταξύ ανδρών και γυναικών όσο και μεταξύ ενήλικων ανδρών και μαθητευόμενων καθώς και τις εργασιακές ταυτότητες;

Η ενσωμάτωση του φύλου στο εργατικό κίνημα και οι δυναμικές της φυλής και της εθνότητας στη διάδρασή τους με το φύλο και την τάξη συνιστούν ένα νέο ερμηνευτικό πλαίσιο της εργατικής ιστορίας. Η μελέτη της συμμετοχής των γυναικών στα επαγγελματικά σωματεία στην Αμερική την περίοδο 1870-1930 ανέτρεψε προηγούμενες προσεγγίσεις οι οποίες παρουσίαζαν τις εργαζόμενες γυναίκες προσανατολισμένες στον ρομαντικό έρωτα και στο οικιακό ιδεώδες, ταυτίζοντας την ιδεολογία της κανονιστικής λογοτεχνίας με τις συμπεριφορές και τις προσδοκίες των ανθρώπων και θεωρώντας τις υπεύθυνες για την έλλειψη εργατικής συνείδησης και οργάνωσης. Ενώ παλαιότερες μελέτες υποστήριζαν ότι τα βιομηχανικά σωματεία παρείχαν περισσότερες ευκαιρίες στις γυναίκες, η μελέτη των επαγγελματικών σωματείων των τριών πρώτων δεκαετιών του εικοστού αιώνα έδειξε ότι ενθάρρυναν τη συμμετοχή των γυναικών και προώθησαν τη συμμετοχή τους στην οργάνωση και στις αποφάσεις. Οι μελέτες για τις Εβραίες μετανάστριες από την Ανατολική Ευρώπη στις βιομηχανίες ενδυμάτων της Νέας Υόρκης, των Ιρλανδο-αμερικανίδων τηλεφωνητριών στη Βοστώνη, των σερβιτόρων στο Ντιτρόιτ και στο Σαν Φρανσίσκο υποδεικνύουν ότι οι εργατικές κινητοποιήσεις και η δημιουργία γυναικείων επαγγελματικών σωματείων διαπερνώνταν από την υπερηφάνεια για το επάγγελμα και την ταυτότητα του τεχνίτη (Cobble 1991, Norwood 1990, Baron 1991β). Οι μελέτες δείχνουν ότι η γυναικεία εργατική κουλτούρα εδραζόταν στο ρομαντικό έρωτα και στον καταναλωτισμό και τη διασκέδαση αλλά και στα ιδεώδη της κοινωνικής δικαιοσύνης και οικονομικής ισότητας και στην αντίσταση στην εργοδοτική ασυδοσία. Ο αποκλεισμός των μαύρων γυναικών από τα επαγγελματικά σωματεία και οργανώσεις, όπως των σερβιτόρων, των νοσοκόμων και των διδασκαλισσών αποκαλύπτει τους φυλετικούς αποκλεισμούς που οργάνωναν τις ταξικές και επαγγελματικές ταυτότητες (Hine 1989, De Vault 1990). Η εμφάνιση των βιομηχανικών

σωματείων κάτω από τη σημαία του Congress of Industrial Organization (CIO) που γενικεύτηκε στα τέλη της δεκαετίας του '30 σήμανε την εγκατάλειψη της πολιτικής των φυλετικών διακρίσεων αλλά ταυτόχρονα την περιθωριοποίηση των γυναικών. Η συζήτηση για την απεργία των καπνεργατών το 1914 στη Θεσσαλονίκη διεξήχθη με εθνοτικούς και έμφυλους όρους (Αβδελά 1993β: 171-204). Η απονομιμοποίηση του ταξικού λόγου πραγματοποιήθηκε μέσω της εμφυλοποίησής του και της εθνικοποίησής του, καθώς ο σοσιαλισμός διακρίθηκε σε «αγνό ίσον ελληνικό» και «ύπουλο ίσον αντεθνικό ίσον ανθελληνικό». Ο εθνικιστικός λόγος είναι αυτός που νομιμοποίησε τον ταξικό λόγο, του προσέδωσε εύσημα νεωτερικότητας και προοδευτικότητας (Αβδελά 1993β).

Η μελέτη των γαλλίδων απεργών στη βιομηχανία υφασμάτων και στρατιωτικού εξοπλισμού στη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου έδειξε ότι οι πρακτικές των γυναικών αποσταθεροποίησαν τη συνοχή του νοήματος της έμφυλης διαφοράς (Down 1991). Η απεργία των εργατριών για τους μισθούς και τις συνθήκες εργασίας αντιμετωπίστηκε από την αστυνομία μέσα από λόγους που ταύτιζαν τις απεργούς με τη σεξουαλικότητα.

Η εισαγωγή του φύλου στη μελέτη του σχηματισμού της εργατικής τάξης έδειξε ότι διαδικασίες όπως η πρωτο-εκβιομηχάνιση και η προλεταριοποίηση δεν αποτελούσαν ουδέτερες ως προς τις έμφυλες σχέσεις διαδικασίες (Frader και Rose 1996, Clark 1995, Κατσαρδής-Hering 2003). Η ιστοριογραφία τη δεκαετία του 1990 χρησιμοποιεί το φύλο όχι τόσο με την έννοια των σχέσεων μεταξύ ανδρών εργατών και γυναικών εργατριών αλλά κυρίως ως συστατικό στοιχείο θεσμών και πρακτικών. Το φύλο, όπως υποστηρίζει η Ana Baron, δεν αποτελεί απλώς επιφανόμενο που εισάγεται στο χώρο εργασίας από έξω αλλά παράγεται και αναπαράγεται στην εργασία (Baron 1991α:39).

Η ανάλυση της κατασκευής του ανδρισμού στην εργατική τάξη και η διαλεκτική σχέση των λόγων για τον ανδρισμό και των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες γεννήθηκαν έδειξαν ότι οι έμφυλες σχέσεις δεν αποτελούν ένα συνεκτικό σύστημα ανδρικής κυριαρχίας ούτε παράγουν στατικές κατηγορίες. Το νόημα του ανδρισμού ορίζεται, διαμορφώνεται και αποδιρθώνεται μέσα στους εργατικούς αγώνες. Η δημιουργία μιας ανδροκρατικής εργατικής κουλτούρας είναι αντικείμενο πολλών μελετών στις Ηνωμένες Πολιτείες (Kessler-Harris 1990, Baron 1991β) και στην Ευρώπη (Rose 1993). Μέσα από την εξέταση των συμβολικών αναπαραστάσεων του ανδρισμού αναδύεται ο εκρομαντισμός της βίας και η κατασκευή της εργασίας και του εργάτη ως άνδρα (Faue 1991). Όπως παρατηρεί η Έφη Αβδελά, την ιστορικοποίηση των ανδρισμών θα πρέπει να συνοδεύει και η ιστορικοποίηση των θηλυκοτήτων και στο δημόσιο και στο ιδιωτικό πεδίο, μια πρόκληση που

καλείται να αντιμετωπίσει η ιστορία του φύλου και της εργασίας στον εικοστό πρώτο αιώνα (Avdela 2000: 117). Σε αυτό το πλαίσιο η Σκοτ θέτει τα εξής ερωτήματα: Πώς διαπλέκονται η κριτική του καπιταλισμού με τη θηλυκότητα και την ανδρικότητα; Ποια είναι η σχέση των αναπαραστάσεων της οικογένειας με τα πολιτικά αιτήματα για μια ισότιμη οργάνωση της εργασίας; Πώς άνδρες και γυναίκες εκφράζουν τις εργασιακές τους ταυτότητες; Πώς τα ουτοπικά οράματα τα οποία διατυπώνονται στον πολιτικό λόγο κατασκευάζουν το φύλο; (Scott 2000 [1988]: 93-112).

Οι έννοιες της εργασίας και της ειδίκευσης αποτέλεσαν κεντρικής σημασίας ζητήματα για την λειτουργία του φύλου ως τρόπου νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας αλλά και για τη διαμόρφωση έμφυλων ταυτοτήτων (Simonton 1998, Downs 2004: 30-42). Ο αποκλεισμός των γυναικών από τις ειδικευμένες εργασίες στη Σοβιετική Ένωση κατά τη διάρκεια της σταλινικής περιόδου, όταν η συμμετοχή των γυναικών στη βιομηχανία ήταν προτεραιότητα για την ανάπτυξη της βιομηχανίας, αποτέλεσε τροχοπέδη για την βελτίωση της θέσης των γυναικών στη σοβιετική κοινωνία και την εκμετάλλευση των νέων ευκαιριών που ανοίγονταν στη βιομηχανία και τη γεωργία (Goldman 2002, Illic 2001). Η προπαγάνδα για την ριζική αναμόρφωση της ζωής των γυναικών και της θέσης τους στην κοινωνία αποτέλεσε κυρίαρχη πολιτική πρακτική (Chatterjee 2002). Η έννοια της ειδίκευσης ήταν συστατικό στοιχείο της εργασιακής ταυτότητας του εργάτη και διαμορφώθηκε ως αποκλειστικά ανδρικό χαρακτηριστικό. Η έννοια της ανδρικής τέχνης ή ειδίκευσης στην οικιακή βιοτεχνία στο δεύτερο μισό του δεκάτου ενάτου αιώνα στη Γαλλία ενσωμάτωνε τα μέλη του νοικοκυριού στην παραγωγική διαδικασία μέσα από μια καθαρή ιεραρχική δομή. Σύμφωνα με τον ηθικό κώδικα των υφαντών, η ανδρική ειδίκευση συνδεόταν με την τέχνη και το επάγγελμα, η παραγωγή θεωρούνταν ότι γινόταν χάρη σε αυτή, ενώ οι γυναικείες εργασίες αντιμετωπιζόνταν απλώς ως βοηθητικές «δραστηριότητες» που δεν επηρέαζαν την ποιότητα και την παραγωγή του πραγματικού προϊόντος. Η ανδρική ταυτότητα, η ειδίκευση και το στάτους της κεφαλής της οικογένειας ήταν άρρηκτα δεμένα, καθώς το συμφέρον της οικογένειας συνδεόταν με την επιβίωση του επαγγέλματος και την δυνατότητα του υφαντή να παρέχει τα μέσα για την επιβίωση της οικογένειας μέσω της τέχνης του (Liu 1996:58-74). Η μελέτη της μεταλλουργικής βιομηχανίας κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου δείχνει ότι η εργασία των γυναικών στην πολεμική βιομηχανία δεν ανέτρεψε τον καταμερισμό εργασίας ούτε την έμφυλη οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, αλλά παγίωσε τις έμφυλες έννοιες της ειδίκευσης μετά τον πόλεμο (Downs 1995). Σύμφωνα με την Laura Lee Downs (στο ίδιο), νέες εννοιολογήσεις της ειδίκευσης προέκυψαν που βασίζονταν

σε αντιλήψεις για το γυναικείο και ανδρικό φύλο σύμφωνα με τις οποίες οι δεξιότητες των γυναικών αποτελούσαν προέκταση των φυσικών χαρακτηριστικών τους, ενώ οι δεξιότητες των ανδρών προέκυπταν μέσα από την εμπειρία και τη γνώση κατά την εργασιακή διαδικασία. Οι ίδιες εργασίες που θεωρούνταν ανειδίκευτες όταν εκτελούνταν από γυναίκες, αναγνωρίζονταν ως ειδικευμένες όταν εκτελούνταν από άνδρες.

Η γέννηση νέων εννοιών της εργασίας το δέκατο ένατο αιώνα αποτέλεσε αντικείμενο σημαντικών μελετών (Scott 2000 [1988], Valenze 1995). Εξετάζοντας τα επαγγέλματα των ενδυμάτων, η Σκοτ δείχνει πώς το αίτημα για τη διεξαγωγή της εργασίας στο χώρο του εργαστηρίου και όχι του σπιτιού οδήγησε στην ταύτιση της εργασίας με το εργαστήριο/εργοστάσιο και στην έννοια της αληθινής εργασίας που είναι η εργασία έξω από το χώρο του σπιτιού. Η διαμάχη αναφορικά με το χώρο της εργασίας στα επαγγέλματα του ενδύματος έθετε τη βάση για τη δημιουργία μιας εργασιακής ταυτότητας που συνέδεε την ειδίκευση με το χώρο εργασίας, κάνοντας χρήση του φύλου και της ιστορίας (Scott 2000 [1988]:93-112, Honeyman και Goodman 1991: 617). Οι πρόσφατες μελέτες που εστιάζουν στην έννοια της ειδίκευσης δείχνουν ότι δεν είναι εγγενής ούτε απόλυτη περιγραφή που αφορά συγκεκριμένα είδη εργασίας (Rose 1992, Downs 1995). Όπως και ότι οι εργασιακές ταυτότητες δεν είναι εγγενείς στις σχέσεις παραγωγής.

Η Deborah Valenze εντοπίζει και αναλύει τη νέα έννοια της εργασίας που αναδύθηκε στο τέλος του δεκάτου ογδόου αιώνα και τα συστατικά της, καθώς και τη διαδικασία μέσα από την οποία η εργάτρια ορίστηκε ως ανωμαλία στο λόγο του συνδικαλιστικού κινήματος και των τεχνιτών και στο πλαίσιο της συζήτησης για το Δεκάωρο το 1844 στο αγγλικό Κοινοβούλιο (Valenze 1995: 95 και Roberts 1988: 3). Η γυναικεία και η παιδική εργασία άρχισαν να αντιμετωπίζονται ως σύμπτωμα και σύμβολο της ανδρικής απαξίωσης. Το οικιακό ιδεώδες το οποίο δημιουργήθηκε μεταξύ 1780-1830 και βασιζόταν στην αστική ευημερία και αξίες σήμαινε ότι η γυναίκα που εργαζόταν συμβόλιζε την αποτυχία του άνδρα αρχηγού της οικογένειας (*breadwinner*). Η εργατική αριστοκρατία χρησιμοποιούσε το λόγο του *breadwinner* και της οικιακότητας ως αναπόσπαστο τμήμα της ταυτότητάς της. Σύμφωνα με τον Κώστα Φουντανόπουλο (2005), η ταυτότητα του εργάτη χτιζόταν πάνω στην κατανομή της εργασίας κατά φύλα. Διαφωνώντας με προηγούμενες προσεγγίσεις της γυναικείας εργασίας, σύμφωνα με τις οποίες η κατώτερη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας προέκυψε επειδή οι γυναίκες υποχρεώνονταν να εργαστούν από οικονομική ανάγκη και επομένως δεν είχαν εργατική συνείδηση που θα τις ωθούσε σε ειδικευμένες εργασίες ή στην πάλη για υψηλότερους μισθούς (Ρηγίνος 1987:206-212), ο Φουντανόπουλος (2005:63-

64 και 156-163) υποστηρίζει ότι η γυναικεία εργασία θεωρούνταν κατώτερη, απαξιωνόταν συνεχώς ακριβώς επειδή ήταν γυναικεία. Η ενσωμάτωσή τους στην αγορά εργασίας δεν έγινε με οικονομικούς όρους αλλά προσδιορίστηκε από τις κοινωνικές αντιλήψεις για τη θέση των γυναικών στην κοινωνία. Η εργατική ιδεολογία συγκροτήθηκε μέσα από τη διαφοροποίηση ανδρών και γυναικών εργατών, καθώς οι άνδρες απέκλεισαν τις γυναίκες από τις ειδικευμένες εργασίες και ανέλαβαν τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας (Φουντανόπουλος 2005:170).

Το ερώτημα που προκύπτει, λοιπόν, όπως υποστηρίζει η Valenze δεν είναι γιατί οι γυναίκες δεν συμμετείχαν στα σωματεία αλλά ποιες ήταν οι αντιλήψεις για τα φύλα στα σωματεία, πώς η οργάνωση των σωματείων αναπαράγει ή αμφισβητεί τις έμφυλες ιεραρχίες, και πώς το φύλο έχει προσδιορίσει τα ζητήματα των σωματείων έτσι ώστε να εμφανίζονται ως άσχετα από τα ζητήματα που απασχολούν τις γυναίκες. Η Anna Lindberg (2001) περιγράφει τη διαδικασία μέσα από την οποία οι εργάτριες στην Κεράλα αποκλείστηκαν από το συνδικαλισμό μέσω της ταύτισης τους με τον οικιακό χώρο και τους τρόπους με τους οποίους η ριζοσπαστική πολιτική ταξική ταυτότητα έγινε αποκλειστικό προνόμιο των ανδρών. Πρόσφατα, η διερεύνηση της απασχόλησης των γυναικών της μεσαίας τάξης και των νοημάτων που είχε η εργασία για τις αστές (βλ. Cowman and Jackson 2005: 165-180, Clark 2001, Gotsi 2005: 285-300, Minoglou-Pepelasis 2007) οδήγησε και στην εξέταση της συνδικαλιστικής δραστηριότητας των αστών γυναικών ως προσπάθειας να υπερκεραστεί ο ταξικός ανταγωνισμός μεταξύ των αστών γυναικών και των γυναικών της εργατικής τάξης και να τονιστούν οι πλευρές της δραστηριότητας των αστών γυναικών που πάλευαν και για την αναγνώριση των δικαιωμάτων στην εργασία για τις γυναίκες της εργατικής τάξης (Marpen 1985). Είναι, όμως, κοινή παραδοχή ότι οι πολιτικές χειραφέτησης των γυναικών στο φεμινιστικό κίνημα είχαν μεν ως στόχο την καλύτερευση των συνθηκών ζωής της εργατικής τάξης αλλά από την άλλη αποσκοπούσαν στην δημιουργία ενός φτηνού γυναικείου εργατικού δυναμικού κάτω από την εξουσία των αστών γυναικών (Avdela και Psarra 2005: 74, Hantzaroula 2006: 225-246).

Η έμφυλη διάσταση της εκβιομηχάνισης και η διαπλοκή του φύλου με τις τεχνολογικές αλλαγές αποτέλεσε ένα νέο πεδίο διερεύνησης της ιστορίας του φύλου. Σύμφωνα με την Maxine Berg (1993: 22-44), η εστίαση στο γυναικείο εργατικό δυναμικό αλλάζει την αντίληψή μας για τη Βιομηχανική Επανάσταση αναφορικά με την παραγωγικότητα της βρετανικής βιομηχανίας. Επιπλέον, οι τεχνολογικές αλλαγές σε όλη τη διάρκεια του δεκάτου ογδόου αιώνα οδήγησαν σε αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία και στην οργάνωση της παραγωγής και όχι απευθείας στο εργοστασιακό σύστημα (Berg 1994,

Ogilvie 1990). Οι νέες τεχνολογίες και οι νέες πηγές και χρήσεις της ενέργειας δημιουργούσαν διαφορετική οργάνωση του χρόνου και πειθαρχία και κατανομή της εργασίας κατά φύλο (Sharpe 1998, Παπαστεφανάκη 2007). Σύμφωνα με την Berg, ο έμφυλος χαρακτήρας της εισαγωγής των τεχνολογικών εφευρέσεων οφειλόταν στα οργανωτικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά του γυναικείου εργατικού δυναμικού, στο ότι, δηλαδή, οι γυναίκες μπορούσαν να προσαρμοστούν ευκολότερα στην εργασιακή πειθαρχία του εργοστασίου και στις νέες τεχνικές. Με αυτό τον τρόπο οι επιχειρηματίες μπορούσαν να παραμερίσουν τους παραδοσιακούς εθιμικούς κανόνες των τεχνιτών και τη διαμαρτυρία που θα προκαλούσαν οι νέες συνθήκες καθώς και την αντίσταση στην τεχνολογία. Από την άλλη, η Valenze (1995) υποστηρίζει ότι τα νέα μηχανήματα σήμαιναν υψηλό κόστος για τους βιομηχάνους, ενώ οι χαμηλοί μισθοί αποτελούσαν αντιστάθμισμα για το υψηλό κόστος των μέσων παραγωγής. Χαμηλοί μισθοί σήμαινε γυναικείο εργατικό δυναμικό και παιδιά. Η αιτία για τους χαμηλούς μισθούς αποδιδόταν στη «φυσική κατωτερότητα» των γυναικών (στο ίδιο).

Ιστορία της επιστήμης, ιστορία του σώματος, ιστορία της σεξουαλικότητας

Η εισαγωγή της έννοιας του κοινωνικού φύλου δήλωνε την απόρριψη του βιολογικού καθορισμού που περιέχεται στη χρήση του όρου (βιολογικό) φύλο και το όριζε ως κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή. Αποσυνδέοντας το κοινωνικό φύλο από το (βιολογικό) φύλο, δήλωνε ότι το κοινωνικό φύλο δεν αποτελεί με κανέναν τρόπο συνέπεια του (βιολογικού) φύλου, ότι οι γυναίκες όπως και οι άνδρες δεν καθορίζονται από τις βιολογικές διαστάσεις του φύλου τους αλλά από την πολιτισμική νοηματοδότηση των βιολογικών τους διαφορών.

Αποτελεί όμως το κοινωνικό φύλο κοινωνική κατηγορία που επιβάλλεται σε έμφυλα σώματα; Η διάκριση μεταξύ (βιολογικού) φύλου και κοινωνικού φύλου εμπεριέχει προβλήματα καθώς προσδίδει στο σώμα έναν αυτόνομο ρόλο ενώ οι γνώσεις μας και για αυτό αποτελούν πολιτισμικά προϊόντα. Αν ο όρος κοινωνικό φύλο δηλώνει την πολιτισμική κατασκευή τότε τι γίνεται με τον όρο (βιολογικό) φύλο; Έχει το (βιολογικό) φύλο ιστορία, και αν ναι, είναι τα φυσικά δεδομένα του (βιολογικού) φύλου και αυτά πολιτισμικές κατασκευές της επιστήμης; Αν όμως και το (βιολογικό) φύλο αποτελεί πολιτισμική κατασκευή, θα είχε νόημα να ορίσουμε το κοινωνικό φύλο ως πολιτισμική ερμηνεία του (βιολογικού) φύλου; Αν δεχτούμε ότι το (βιολογικό) φύλο δεν αποτελεί για τη φύση ό,τι το κοινωνικό φύλο για τον πολιτισμό και ότι το κοινωνικό φύλο πρέπει να δηλώνει το μηχανισμό μέσω του οποίου παράγονται τα φύλα, τότε το κοινωνικό φύλο πρέπει να εννοιολογηθεί ως το σύνολο των πολιτισμικών πρακτικών και λόγων μέσω των οποίων το

(βιολογικό) φύλο παράγεται ως «προ-πολιτισμικό» ή ως «φυσικό», ως ουδέτερη επιφάνεια πάνω στην οποία επενεργεί ο πολιτισμός (Butler 1999 [1990]).

Η διατήρηση της διχοτομικής διάκρισης βιολογικό/κοινωνικό φύλο έχει αποτελέσει αντικείμενο κριτικής και θεωρητικής επεξεργασίας της ιστορίας της επιστήμης, της ιστορίας του σώματος και των *queer studies* (βλ. παρακάτω). Όπως τονίζει η Gisela Bock η διχοτομική διάκριση βιολογικό/κοινωνικό φύλο επαναφέρει δυϊσμούς της βιολογίας καθώς θεωρεί το φύλο «βιολογικό» και το κοινωνικό φύλο «κοινωνικό» ή «πολιτισμικό» και στηρίζεται στην παραδοχή ότι το βιολογικό φύλο μετασχηματίζεται σε κοινωνικό. Η Bock θεωρεί ότι πρέπει να εγκαταλειφθεί η γλωσσική και θεωρητική διχοτομία ανάμεσα στο (βιολογικό) φύλο και στο κοινωνικό φύλο. Υποστηρίζει ότι η σημασία του όρου (βιολογικό) φύλο πρέπει να αλλάξει ώστε να αναδεικνύεται η πολιτισμικά και κοινωνικά κατασκευασμένη διάστασή του (Bock 2002: 262). Η αντικατάσταση της φύσης από τη βιολογία δημιούργησε ακόμα περισσότερα προβλήματα καθώς ταυτίζεται με το γυναικείο σώμα, υπονοώντας ότι το ανδρικό σώμα δεν έχει «βιολογία», και ανάγει το γυναικείο σώμα σε μια μη ιστορική κατηγορία (Μποκ 1997: 422). Η Bock προτείνει να εγκαταλείψουμε την κατηγορία «βιολογία» και τις έννοιες που συνδέονται με αυτή, καθώς βασίζεται στην παραδοχή ότι παραμένει αναλλοίωτη και είναι προ-πολιτισμική, ενώ, στην ουσία, αποτελεί αξιολογική κρίση (στο ίδιο: 422-423, βλ. Καντσά 2006). Οι ιστορικές μελέτες που εστιάζουν στην λεγόμενες βιολογικές λειτουργίες των γυναικών και στις εργασίες που συνδέονται με αυτές (μητρότητα, τεκνοποιία, πορνεία, τροφοί, μαίες) αναδεικνύουν την πολιτισμική και ιστορική διαμόρφωση του σώματος. Η Donna Haraway υποστηρίζει ότι η βιολογία τείνει να σημαίνει το ίδιο το σώμα και όχι μια κοινωνική πρακτική λόγου ανοιχτή σε παρεμβάσεις. Όπως η ίδια προτείνει, «η ερμηνευτική δύναμη της ‘κοινωνικής’ κατηγορίας του *κοινωνικού φύλου* εξαρτάται από την ιστορικοποίηση των κατηγοριών φύλο, φύση, σάρκα, φυλή, έτσι ώστε η διχοτομική, καθολική αντίθεση που γέννησε το σύστημα του βιολογικού/κοινωνικού φύλου σε ένα συγκεκριμένο τόπο και χρόνο στη φεμινιστική θεωρία να δώσει τη θέση της σε [...] θεωρίες της ενσωμάτωσης, όπου η φύση δεν γίνεται πλέον κατανοητή ως πηγή της κουλτούρας ούτε το φύλο ως πηγή του *κοινωνικού φύλου*» (Haraway, 1991:148).

Η επιμονή της φεμινιστικής θεωρίας στη διάκριση βιολογικού/κοινωνικού φύλου εξυπηρετούσε το στρατηγικό στόχο της φεμινιστικής πολιτικής να τοποθετεί την συλλογική συνείδηση σε μια ουσιοκρατική αντίληψη του υποκειμένου και επομένως της γυναικείας ταυτότητας. Από τη δεκαετία του 1980 και μετά και με την εννοιολόγηση του φύλου ως σημείου και συμβόλου που νοηματοδοτεί σχέσεις εξουσίας και ιεραρχίας ανάμεσα στα φύλα,

η έρευνα στράφηκε στη μελέτη της κοινωνικής και πολιτισμικής κατασκευής του βιολογικού φύλου (Canning 1994: 370). Η θεωρία του φύλου εισήγαγε τη σχεσιακή προσέγγιση που εμπεριείχε τη μελέτη των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες. Αλλά προχώρησε παραπέρα σε ερωτήματα όπως: Έχει το κοινωνικό φύλο ως πολιτισμική κατασκευή πάντα και αναγκαία κάποια σχέση με τα φυσικά δεδομένα της γενετήσιας διαφοράς; Η κριτική στην αντίληψη των γενετήσιων διαφορών ως φυσικών γεγονότων οδήγησε στην διερεύνηση του πώς συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις εννοιολογούνται με φυσικούς όρους (Stolcke 1993).

Ιστορία της επιστήμης

Η εισαγωγή του φύλου στην ιστορία της επιστήμης και η εξέταση του ρόλου των έμφυλων αντιλήψεων στην παραγωγή της επιστημονικής γνώσης έδειξε ότι η βιολογία δεν αναπαριστά το ίδιο το σώμα αλλά ένα σύνολο λόγων για το σώμα και ότι οι επιστημονικές θεωρίες και πρακτικές αποτελούν κοινωνική και πολιτισμική δραστηριότητα που είναι αδύνατο να διαχωριστούν από το χρόνο και τον τόπο της δημιουργίας τους. Η μελέτη της σχέσης μεταξύ φύλου και επιστήμης εμπεριέχει διαφορετικές προσεγγίσεις και αφορά διακριτά ζητήματα. Η Pana Löwy (1999) εντοπίζει πέντε περιοχές στην έρευνα της σχέσης φύλου και επιστήμης: η πρώτη δίνει έμφαση στις συνέπειες της εστίασης στο φύλο για την κατανόηση της ιστορίας της επιστήμης και της ιατρικής και περιλαμβάνει την ανάσυρση από τη λήθη των γυναικών επιστημόνων αλλά και τις πολιτικές του αποκλεισμού των γυναικών από την «επίσημη» επιστήμη. Η δεύτερη στοχεύει στην αποτίμηση της επίδρασης του φεμινισμού στο μετασχηματισμό της επιστήμης, η τρίτη εστιάζει στη διερεύνηση των έμφυλων αντιλήψεων στην κατασκευή της επιστημονικής γνώσης, η τέταρτη στα αποτελέσματα του αποκλεισμού των γυναικών από την επιστημονική πρακτική που σχετίζεται με την οικουμενικότητα και την αντικειμενικότητα της επιστήμης και η πέμπτη στις συνέπειες της εισαγωγής της έννοιας του φύλου στις μελέτες των επιστημονικών και ιατρικών πρακτικών (στο ίδιο: 97).

Η εξέταση του τρόπου με τον οποίο η επιστήμη προσεγγίζει τις διαφορές των φύλων έδειξε ότι οι επιστημονικές θεωρίες για τις φυσικές διαφορές και την ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στη βικτοριανή Αγγλία προσδιορίζονταν από μια συγκεκριμένη κοινωνική ατζέντα, ώστε όλες οι μετρήσεις που δεν ταίριαζαν με τις υποθέσεις τους αποσιωπούσαν. Οι υποθέσεις αυτές στηρίζονταν στην έννοια της φυσικής επιλογής και στην εξοικονόμηση της ενέργειας (Russet 1989). Η ανάλυση των μεταφορών που χρησιμοποιούσαν οι φυσικές επιστήμες και η ιατρική έδειξε ότι καθορίζονταν από διχοτομικές αντιθέσεις αρσενικό-θηλυκό, πολιτισμός-φύση, ενεργητικό-παθητικό δημόσιο-

ιδιωτικό που είχαν άμεσες αναφορές στη διαφορά των φύλων και αποτελούσαν συστατικά στοιχεία της διαμόρφωσης της επιστήμης (Martin 1987, 1991, Fox Keller 1992). Τα κέρνα ομοιώματα του γυναικείου σώματος το δέκατο όγδοο αιώνα και οι απεικονίσεις μαθημάτων ανατομίας αναδεικνύουν την κατασκευή του θηλυκού σώματος ως παθητικού αντικειμένου της επιστημονικής έρευνας που «ανακαλύπτεται» από τον επιστήμονα (Jordanova 1989). Η εισαγωγή της έννοιας του φύλου στην ιστορία της βιολογίας, της ενδοκρινολογίας, της ιατρικής φώτισε τον τρόπο με τον οποίο αντιλήψεις για τον ανδρισμό και τη θηλυκότητα καθόριζαν τα πειράματα, οδήγησαν στην ταύτιση των γυναικών με τις ορμόνες και το σώμα, και στην απαξίωση κάθε φυσιολογικής λειτουργίας που θεωρούνταν γυναικεία (Löwy 1999, Oudshoorn 1990, 1994,). Η βιολογικοποίηση της ομοφυλοφιλίας ήταν απόρροια της επιβολής ενός βιο-ιατρικού μοντέλου της σεξουαλικότητας (Sengoopta 1998: 445-473). Η συμμετοχή των γυναικών σε πολιτιστικούς και θεσμικούς επιστημονικούς χώρους τον δέκατο έβδομο και δέκατο όγδοο αιώνα και ο αποκλεισμός των γυναικών επιστημόνων από τις ενώσεις επιστημόνων το δέκατο ένατο αιώνα έχουν ερευνηθεί μέσα από το μετασχηματισμό της επιστήμης σε επάγγελμα, τον έμφυλο ορισμό του εργασιακού χώρου και την οικονομική σημασία του (Schiebinger 1989, Ρεντετζή 2006: 50-71). Οι ιστορικοί της επιστήμης έχουν προβεί σε αποτιμήσεις για το κατά πόσο η εισαγωγή της έννοιας του φύλου έχει μετασχηματίσει το περιεχόμενο των επιστημονικών ερευνών και τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζονται τα φυσικά φαινόμενα (Jordanova 1993, Schiebinger 1999).

Εστιάζοντας σε ιατρικά, ιατροδικαστικά, φιλοσοφικά και νομικά κείμενα, σε θεραπευτικές και επιστημονικές πρακτικές, ο Thomas Laqueur (2003 [1990]) εξετάζει την ιστορικότητα της διάκρισης ανάμεσα στο φύλο ως διάσταση του σώματος και στο φύλο ως πολιτισμική κατηγορία και το πώς κάθε φορά σε συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα ορίζεται η μεταξύ τους σχέση. Η αλλαγή παραδείγματος στις αναπαραστάσεις του φύλου, από το μοντέλο που απεικόνιζε το αρσενικό και το θηλυκό ως δύο μέρη ενός ενιαίου φύλου στο νεωτερικό μοντέλο δύο συμπληρωματικών αλλά διαφορετικών φύλων αποτελεί την υπόθεση εργασίας του Laqueur. Η μεταβολή στις αναπαραστάσεις των γεννητικών οργάνων είναι ενδεικτική αυτής της αλλαγής. Για τον Laqueur η μετάβαση από το μοντέλο του ενιαίου φύλου στο μοντέλο των δύο σταθερών ασύμμετρων, αντίθετων γενετήσιων φύλων δεν συνδέεται ούτε είναι απόρροια των επιστημονικών ανακαλύψεων. Ούτε όμως το άμεσο αποτέλεσμα μιας νέας γνωσιολογικής θεωρίας. Η υποστήριξη των ριζικών διαφορών ανάμεσα στα φύλα και η μετατόπιση από τη βιολογία της ιεραρχίας στη φυσιολογία του μη συγκρίσιμου αποτέλεσε πολιτική επιταγή για τη νομιμοποίηση της ανισότητας των

δικαιωμάτων ανδρών και γυναικών (Laqueur 2003: 210-214). Το μοντέλο αυτό, σύμφωνα με τον Laqueur εξαρτά τη γυναικεία φυσιολογία από το ανδρικό μοντέλο. Η Carolyn Merchant (1982) συνέδεσε τις αλλαγές στις αντιλήψεις για τη φύση κατά την περίοδο της επιστημονικής επανάστασης με την επιβεβαίωση του παθητικού ρόλου των γυναικών στην αναπαραγωγή και την σύνδεση των αστών γυναικών με το οικιακό ιδεώδες.

Όμως, η μετάβαση από το μοντέλο του ενιαίου φύλου στο μοντέλο των δύο φύλων δεν θεωρείται ομαλή. Οι ιστορικοί βλέπουν τη συνύπαρξη των δύο μοντέλων και στην περίοδο της Μεταρρύθμισης (Fletcher 1995: 41) και στα τέλη του δέκατου ενάτου αιώνα, παίρνοντας σαν παράδειγμα τη θεωρία του Φρόιντ. Ο Randolph Trumbach (1998) υποστηρίζει ότι πριν από το 1700 υπήρχαν τριών ειδών σώματα και δύο φύλα, ενώ μετά το 1700 υπήρχαν δύο ειδών σώματα αλλά τρία φύλα. Οι ιστορικοί τοποθετούν τις αλλαγές στις αντιλήψεις για το σώμα στο ευρύτερο πλαίσιο των μετασχηματισμών στις έμφυλες σχέσεις και στον επαναπροσδιορισμό της πατριαρχίας, ώστε να εξασφαλιστεί η ισχύς της και η διατήρησή της (Fletcher 1995, Shoemaker 1998, Hitchcock 1997). Το σώμα θεωρήθηκε τμήμα μιας πιο σημαντικής αλλαγής στην σεξουαλική συμπεριφορά και στις μεταμορφώσεις της σεξουαλικής ταυτότητας.

Επιπλέον, η πρωτοκαθεδρία του ανδρικού σώματος ως προτύπου της ιατρικής έχει αμφισβητηθεί από την Gianna Pomata (1992), η οποία έχει υποστηρίξει ότι υπάρχουν περιπτώσεις που το ανδρικό σώμα γίνεται αντιληπτό μέσα από το μοντέλο του γυναικείου σώματος. Το παράδειγμα των αιμορροϊδων ενισχύει το κεντρικό επιχείρημα της Pomata ότι η επικέντρωση στην κοινωνική συγκρότηση του αρσενικού αναδεικνύει ερμηνείες που ανατρέπουν τα δεδομένα της ιστοριογραφίας (στο ίδιο). Η μελέτη του Laqueur, παρ' όλη τη σημασία της, έχει δεχθεί κριτική για την παρουσίαση μιας σχηματικής και απλουστευμένης εικόνας των αλλαγών αναφορικά με το σώμα στην ιστορία της ιατρικής αλλά και για την αγνόηση άλλων πηγών όπως η πορνογραφία, οι φτηνές ιατρικές εκδόσεις και οι καταθέσεις στο δικαστήριο, οι οποίες αναδεικνύουν τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι βίωναν στο σώμα τους στην ιστορία (Hunt 1993, Gowing 1996, Harvey 2002β). Οι διαφορές δεν πρέπει να περιορίζονται μεταξύ των ελίτ και των υπάλληλων τάξεων αλλά στα διάφορα πεδία της καθημερινής ζωής, όπως στην αναπαραγωγή ή στις σεξουαλικές πρακτικές.

Ιστορία του σώματος

Παρόλο που η μελέτη του σώματος θεωρούνταν περιθωριακό αντικείμενο, η χρήση του ως

κεντρικής κατηγορίας της ιστορικής ανάλυσης έχει ασκήσει σημαντική επίδραση στην ιστορία του φύλου και στην κατανόηση της έμφυλης διαφοράς. Έχει χρησιμεύσει ως εργαλείο για να αναλυθούν ζητήματα που αφορούν την ίδια τη νεωτερικότητα. Οι ιστορίες του σώματος εστιάζουν στο δέκατο όγδοο αιώνα, θεωρώντας την περίοδο 1650-1850 ως τομή στην κατανόηση των σωμάτων, της σεξουαλικότητας και της σεξουαλικής δραστηριότητας (Harvey 2002α: 900). Ολοένα και περισσότερο, η ιστορία του σώματος διευρύνει το πεδίο της έρευνας, τις πηγές της και τις προσεγγίσεις της.

Οι ιστορικοί έχουν μελετήσει το σώμα ως έννοια που οργανώνει αντιλήψεις για την εθνική ταυτότητα, την κρατική εξουσία, την ιδιότητα του πολίτη, ως πεδίο εγγραφής της εξουσίας, του ιατρικού λόγου και του νόμου, ως αντικείμενο της επέμβασης του κράτους πρόνοιας και της κοινωνικής πολιτικής. Η Carole Pateman (1989) έχει υποστηρίξει ότι οι διαφορετικές εννοιολογήσεις του ανδρικού και του γυναικείου σώματος στον γαλλικό Διαφωτισμό διαμόρφωσαν την έννοια της ατομικότητας και αποτέλεσαν τη βάση για τον αποκλεισμό των γυναικών από το πολιτικό σώμα και την έννοια του πολίτη. Η Ελένη Βαρίκα (2000) ερμηνεύει την «αμφισημία της χειραφέτησης» την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης, τη συνύπαρξη δηλαδή ενός οικουμενικού συστήματος που θεμελιώνει τα δικαιώματα των ανθρώπων στην ενότητα του ανθρώπινου γένους και ενός συστήματος αποκλεισμού που νομιμοποιούνται μέσω της ιεραρχικής αξιολόγησης των διαφορών. Η ιεραρχία των φύλων ερμηνευόταν όλο και περισσότερο με βάση τη διαφορά των σωμάτων, με τρόπο που το σώμα, το γυναικείο σώμα, να χρησιμεύει ως απόδειξη για τον αποκλεισμό των γυναικών από την ιδιότητα του πολίτη (στο ίδιο). Η μελέτη της Isabel Hull (1995) αναφορικά με τη σημασία του σώματος στη διαμόρφωση της έννοιας του πολίτη στη Γερμανία την περίοδο 1700-1815 μετατόπισε το κέντρο βάρους στο ανδρικό σώμα ως σύμβολο και ενσάρκωση της έννοιας του πολίτη και της κοινωνίας των πολιτών. Το σώμα αποτέλεσε μέθοδο για την κατανόηση του Πρώτου και Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, των πολιτικών του Ναζισμού και του φασισμού. Οι μελέτες ανέλυσαν τη διαδικασία πολιτικοποίησης του σώματος μέσω των πολιτικών για τη μητρότητα, την υποχρεωτική στέρωση (Bridenthal κ.ά. 1984, Grossmann 1995, Kaplan 1984, Koonz 1987, Bock 1991), την παρέμβαση στην εργασία, τα βασανιστήρια, την εξόντωση, το σώμα ως σημαίνον της φυλετικής καθαρότητας αλλά και ως αντικείμενο επέμβασης αλλά και ακρωτηριασμού και εξόντωσης (Burleigh και Wippermann 1991), καθώς και τους τρόπους με τους οποίους το σώμα βιώθηκε ως αντικείμενο της επέμβασης της κοινωνικής πολιτικής του Ναζισμού. Εστίασαν στο πώς ενσωματώθηκε η μνήμη του πολέμου, τις ενσωματωμένες πρακτικές αντίστασης, τον θάνατο

και την καταστροφή των σωμάτων και τις επιπτώσεις τους στην ανατροπή των έμφυλων ρόλων στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Theweleit 1987), την έμφυλη διάσταση των συμβολισμών του εθνικού σώματος (Domansky 1997), τους τρόπους με τους οποίους βιώθηκε η αναπηρία και τη θέση των αναπήρων του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στην μεταπολεμική βρετανική κοινωνία (Bourke 1996).

Η μελέτη του σώματος ως συμβόλου έχει προσφέρει νέες ερμηνείες αναφορικά με τους μετασχηματισμούς και τη διαμόρφωση της δημόσιας σφαίρας στη Γαλλική Επανάσταση (Baecque 1997 [1993]). Οι απεικονίσεις και το σώμα της βασίλισσας συνιστά ένα νέο πεδίο έρευνας της ιστορίας του πολιτικού σώματος και της μοναρχικής εξουσίας. Μετά το βιβλίο του Ernst Kantorowicz (1981 [1957]) στο οποίο ανίχνευσε τις απαρχές της έννοιας των δύο σωμάτων του βασιλιά, του πολιτικού και του φυσικού σώματος, η μελέτη του πολιτικού σώματος και των σημασιών του έχει διαμορφώσει ένα νέο ερευνητικό πεδίο, η σημασία του οποίου εκτείνεται πέρα από την πολιτική θεωρία. Οι αναπαραστάσεις του σώματος της βασίλισσας και οι μεταμορφώσεις του (ζωγραφική, κινηματογράφος) σημασιοδοτούν τους μετασχηματισμούς της δημόσιας σφαίρας στη Γαλλική Επανάσταση (Hunt 1992), τις αλλαγές στη σχέση μεταξύ φυσικού και πολιτικού σώματος και της σημασίας τους για την έννοια και τις μορφές της μοναρχίας, τον πολιτικό ρόλο της βασίλισσας και την σημασία του για την εθνική ταυτότητα και την «επινόηση της παράδοσης» που αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του εθνικισμού. Η αναπαράσταση του φυσικού και πολιτικού (και κοινωνικού) σώματος δεν ανάγεται με ευθύγραμμο τρόπο στο φύλο του μονάρχη. Αντίθετα, η μελέτη της μητρότητας αναδεικνύει την πολύπλοκη σχέση μεταξύ φύλου και πολιτικού ρόλου αλλά και τις πολιτικές διαστάσεις της (Schulte 2002) καθώς και τη σημασία της μητρότητας για τη σχέση μεταξύ φυσικού και πολιτικού σώματος. Το φυσικό σώμα αποτελεί και αυτό προϊόν της πολιτικής, καθώς αποτελεί μέρος του πολιτικού φαντασιακού και μέσω αυτού εκφράζονται ανάγκες και φιλοδοξίες ατόμων και ομάδων. Στην εποχή των μαζικών μέσων ενημέρωσης όπου είναι και η εποχή του φυσικού σώματος της βασίλισσας, οι μελετητές τονίζουν τις πολιτικές ιδιότητες του φυσικού σώματος (στο ίδιο). Οι ερμηνευτικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις του σώματος στο πλαίσιο των πολιτικών ιδεών και συστημάτων έχουν φωτίσει τόσο την πολιτική θεωρία αλλά και την επεξεργασία σώματος ως κατηγορίας της ιστορικής ανάλυσης.

Η επίδραση της ανθρωπολογίας και ιδιαίτερα της Mary Douglas είχε ουσιαστική σημασία για τη μελέτη του σώματος και των συμβολισμών του (βλ. Palmer 1989). Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα όψη ήταν ο δαιμονισμός και η μαγεία. Η ανάλυση του συμβολικού μηνύματος του δαιμονισμού, δείχνει ότι ο δαιμονισμός ως σωματική έκφραση, εκφράζει την

αντίσταση των περιθωριακών ομάδων στην ενσωμάτωση ρυθμιστικών αρχών. Το δαιμονισμένο σώμα, η απώλεια του σωματικού ελέγχου, εκφράζει τον τρόπο βίωσης των κοινωνικών σχέσεων, την άρθρωση του με έναν υπόρρητο κώδικα. Η εξέταση της παραβατικότητας στο πλαίσιο της βενετικής Ιερής Εξέτασης του δεκάτου έκτου και δεκάτου εβδόμου αιώνα φωτίζει τη διαδικασία μέσω της οποίας η ταυτότητα του φύλου και οι έννοιες της τιμής αποτέλεσαν πεδία διαπραγμάτευσης στο πλαίσιο της πειθάρχησης του πληθυσμού αλλά και τη λειτουργία της Ιερής Εξέτασης ως διαύλου για την διευθέτηση των διαφορών του και τη διαπραγμάτευση της θέσης του στο υπό διαμόρφωση κοινωνικό και θρησκευτικό πλαίσιο εξουσίας (Πλακωτός 2007). Οι μελέτες για την έννοια της τιμής στις αγροτικές κοινωνίες της Μεσογείου ανέδειξαν την κοινωνική λειτουργία της (το να οριστούν, δηλαδή, οι οικογενειακές μονάδες) και ανέλυσαν τους συμβολισμούς του σώματος μέσα από τους οποίους αρθρώνεται η ακεραιότητα της οικογένειας. Η τιμή των γυναικών συνδέεται άρρηκτα με τη διατήρηση των κοινωνικών ορίων (Καλπουρτζή 2001, Παπαθανασίου 2003: 167-172, Ματθαίου 1996, Kasdagli 1999).

Στη μελέτη της σεξουαλικής βίας, η μεθοδολογική στροφή στην ανάλυση των αφηγηματικών πηγών και των μαρτυριών των γυναικών που την υπέστησαν έδωσε στην βία του βιασμού ιστορική υπόσταση. Στην πρωτοπόρα μελέτη της η Miranda Chaytor (1995) εξετάζει την αναπαράσταση του βιασμού σε τριάντα πέντε καταγγελίες το δέκατο έβδομο αιώνα στην Αγγλία και επικεντρώνεται στη σημασία της μεταφοράς στις αφηγήσεις των γυναικών. Η απουσία του σώματος που υπέστη το βιασμό δίνει τη θέση του στο σώμα που εργάζεται. Οι αφηγήσεις προσπαθούν να επανορθώσουν την αίσθηση του εκμηδενισμένου σώματος, της σάρκας που χρησιμοποιείται και αχρηστεύεται. Η τιμή, υποστηρίζει η Chaytor δεν ανήκε στο ίδιο το θύμα, αλλά σε αυτούς στους οποίους ανήκε. Ο βιασμός, επομένως, αποτελούσε έγκλημα εναντίον αυτών στους οποίους η γυναίκα ανήκε (τον πατέρα, το σύζυγο, το συγγενή). Αν ο βιασμός ήταν κλοπή και καταστροφή, η άλλη όψη του νομίσματος ήταν η διατήρηση και η κάρπωση αυτού που αποτελούσε νόμιμη κτήση. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, στις περιγραφές του βιασμού η τιμή βρισκόταν οπουδήποτε αλλού εκτός από την αγνότητα, μεταφερόταν από το σεξουαλικά κακοποιημένο σώμα στο εργαζόμενο σώμα, η ίδια η γυναίκα στον τόπο της εργασίας και κατ' επέκταση σε αυτόν στον οποίο ανήκε η εργασία της. Το πλαίσιο αυτών των αφηγήσεων ήταν μια αντίληψη για την τιμή η οποία συνδεόταν με την δημόσια και πολιτική αδικία. Από τα μέσα του δεκάτου αυτή η αντίληψη αλλάζει και ο βιασμός μετατρέπεται σε σεξουαλικό έγκλημα (στο ίδιο: 394, Heijden 2000: 624). Ο νόμος άρχισε να εστιάζει στη συναίνεση, η τιμή σεξουαλικοποιήθηκε και συνδέθηκε με την

αθωότητα και την ενοχή.

Η προσέγγιση της Chaytor εγείρει μια σειρά μεθοδολογικά και θεωρητικά ζητήματα που αφορούν την σχέση μεταξύ γλώσσας, γεγονότος και ερμηνείας. Η ψυχαναλυτική προσέγγιση της μνήμης οδηγεί κατά την Garthine Walker (1998: 3) σε μια ανιστορική προσέγγιση του βιασμού καθώς μεταφέρει στο παρελθόν έννοιες όπως η απόθεση. Όμως, η Chaytor υποστηρίζει ότι η αφήγηση καθορίζεται από το πλαίσιο, από το πώς ορίζεται η θέση των γυναικών στο νόμο και στην κοινωνία, και επομένως η σημασία του βιασμού και η αφήγησή του διαμορφώνεται με βάση αυτό το πλαίσιο. Στη μελέτη της η Chaytor δείχνει ότι ψυχανάλυση αποτελεί πρόσφορη μέθοδο για την ανάλυση του παρελθόντος, όταν η ιστορικός κοιτάξει όχι το εσωτερικό του ατόμου αλλά την κουλτούρα από την οποία προέρχονται οι μνήμες (394).

Η Walker θεωρεί ότι οι προσωπικές εμπειρίες παράγονται και αποκτούν νόημα μέσα σε συλλογικές πολιτισμικές σημασίες. Κατασκευάζοντας ένα περιστατικό ως βιασμό ή όχι, το άτομο αντλεί από ένα ρεπερτόριο εννοιών, σχημάτων, σεναρίων και λεξιλογίου. Η γλώσσα που μεταφέρει τη σεξουαλική επίθεση κλείνει μέσα της το παράδοξο της κατασκευής της γυναικείας σεξουαλικής δραστηριότητας. Η γυναικεία σεξουαλική δραστηριότητα χαρακτηριζόταν ως απόκριση στις ανδρικές ορμές, ως υποταγή στη θέληση του άνδρα. Η σεξουαλική επίθεση υπονοούσε ότι η γυναίκα εξαναγκάστηκε να υποκύψει στον άνδρα ο οποίος της επετέθη. Επομένως η απεικόνιση της σεξουαλικής επίθεσης ως σεξουαλικής πράξης ήταν προβληματική αφού η σεξουαλική επαφή ταυτιζόταν με την υποταγή στον άνδρα και επομένως με την γυναικεία συννεοχή. «Η ευθύνη για τη σεξουαλική επαφή και η ντροπή και ατίμωση που τη συνόδευαν είχαν θηλυκοποιηθεί με τρόπο που έκαναν τη σεξουαλική γλώσσα ένα ακατάλληλο μέσο για να αναφερθεί ο βιασμός» (Walker 1998:5).

Η μελέτη της σεξουαλικής βίας και των εγκλημάτων τιμής μέσα από την ανάλυση των συμβολικών αναπαραστάσεων και των πολιτισμικών σεναρίων που ορίζουν το πεδίο μέσα στο οποίο οι εμπειρίες αποκτούν νόημα πρόβαλαν την ιστορικότητα εννοιών όπως η τιμή και η σεξουαλικότητα, τις πολιτισμικές σημασίες τους και τη λειτουργία τους στον ορισμό των έμφυλων, και ταξικών σχέσεων (Αβδελά 2003, Walkowitz 1992, Clark 1987). Η μελέτη των συζυγικών συγκρούσεων (Σταματογιαννοπούλου 1994: 107-138) και της ενδοοικογενειακής βίας (Foyster 2005, D'Cruze 2007: 701-722, Schulte 1994) αναδεικνύει άγνωστες μέχρι τώρα διαστάσεις των συμπεριφορών και πολιτισμικών αξιών και ταυτόχρονα θέτει σε αμφισβήτηση περιοδολογήσεις, αναπαραστάσεις του οικείου και εννοιολογήσεις που έχουν διαποτίσει την ιστορία της βίας και της οικογενειακής ζωής. Όπως δείχνει η Elizabeth Foyster (2005), οι

άνδρες εξακολουθούσαν να επαναφέρουν τις γυναίκες στην τάξη και μετά το νόμο του διαζυγίου το 1857.

Η επίδραση της θεωρίας του Φουκώ για το σώμα οδήγησε στη μετατόπιση από την οπτική του σώματος ως εμπειρίας στην οπτική του σώματος ως πεδίου εγγραφής της εξουσίας (Φουκώ 1982). Η κατασκευή του σώματος από λόγους (της εκκλησίας, του νόμου, της ιατρικής, της κοινωνικής πολιτικής) και η διαμόρφωση ενός «κοινωνικού σώματος» από τη στατιστική, την υγιεινή και την κοινωνιολογία θεωρήθηκε από πολλούς ερευνητές ότι παραγνωρίζει την έμφυλη διάστασή του και συρρικνώνει το σώμα σε παθητικό δέκτη των τεχνολογιών της εξουσίας. Προσπαθώντας να αναδείξουν την υποκειμενικότητα του σώματος και τους τρόπους με τους οποίους βιώνονται από τα υποκείμενα οι τεχνικές και πρακτικές της εξουσίας, οι μελετητές αντιμετώπισαν το σώμα όχι σαν μια σταθερή και μονολιθική επιφάνεια πάνω στην οποία εγγράφονται οι τεχνικές και οι πρακτικές της εξουσίας αλλά χρησιμοποιώντας την έννοια της «ενσωμάτωσης» ως διαδικασίας μέσω της οποίας το σώμα συγκροτείται, αποδομείται και επανασυγκροτείται στον κοινωνικό χώρο (Scarry 1987). Η έννοια της ενσωμάτωσης στην Barbara Duden και της «σωματικής αυτοαντίληψης» (*somatic autoception*) αποτελεί τη βασική αναλυτική μέθοδο για την κατανόηση της ιστορικά καθορισμένης εμπειρίας του σώματος στο παρελθόν αλλά και για την επίδραση των σύγχρονων τεχνολογιών στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι βιώνουν τη σώμα τους (Duden 1991, 1993, 2001, 2003).

Η ιστορικότητα του σώματος αποτέλεσε αντικείμενο σημαντικών μελετών όπως της Barbara Duden, της Caroline Walker Bynum και της Gianna Pomata. Ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο βίωναν οι άνθρωποι το σώμα τους και την ασθένεια στην πρώιμη νεώτερη εποχή (Duden 1991, 1993, 2001, 2003, Pomata 1994, Bynum 1992, 1995) καθώς και οι διαφορετικές και μεταβαλλόμενες εκφράσεις της θρησκευτικότητας από άνδρες και γυναίκες το Μεσαίωνα σηματοδοτούσαν αντιλήψεις για τη διαφορά φύλων, οι οποίες δεν αντιστοιχούσαν στη διχοτομική αντίληψη της έμφυλης διαφοράς της νεώτερης εποχής. Οι ιστορικοί του σώματος καταλήγουν ότι το σώμα έχει ιστορία, ενώ το γυναικείο σώμα ιδιαίτερα συμπεριφερόταν με διαφορετικό τρόπο σε συγκεκριμένες περιόδους του ευρωπαϊκού παρελθόντος (Bynum 1992:171). Η υποχώρηση του σώματος ως συμβόλου της κοινωνικής ζωτικότητας και η αρνητική σημασιοδότηση της σωματικότητας της λαϊκής κουλτούρας συνοδεύτηκε από την επέμβαση της κρατικής εξουσίας, των γιατρών και των κοινωνικών αναμορφωτών στο σώμα και οδήγησε στη δημιουργία του «μοντέρνου» σώματος. Η εξέταση του σώματος σε συγκεκριμένα ιστορικά και εθνικά πλαίσια αλλά και σε

μια δια-εθνική οπτική καθώς και η ανάλυση της διαμόρφωσής του από τις πολιτικές της τάξης, της φυλής και της εθνότητας ανανέωσαν τις μεθοδολογικές και αναλυτικές προσεγγίσεις της ιστορίας του σώματος (Feher κ.ά. 1989-1991, Thébaut 2005, Ballantyne κ.ά. 2005).

Ιστορία της σεξουαλικότητας

Η ιστορία της σεξουαλικότητας και οι *queer studies* έχουν προκαλέσει σημαντικές μετατοπίσεις στην ιστοριογραφία τη δεκαετία του 1990 και οι τελευταίες κυρίως στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα. Συνδυάζοντας τις οπτικές του απελευθερωτικού κινήματος των γκέι, του φεμινισμού και του μεταδομισμού, οι θεωρητικοί των *queer studies* προβληματοποίησαν τα θεμέλια της σεξουαλικής ταυτότητας και την έννοια της σεξουαλικότητας ως ιστορικά προσδιορισμένης (βλ. Healy 2004, Γιαννακόπουλος 2006). Παράλληλα, οι ερευνητές προσπάθησαν να αποδομήσουν τις αντιλήψεις για τη σεξουαλικότητα, την ταυτότητα και το φύλο που διαπερνούσαν την επιστημονική γνώση και τον έμφυλο χαρακτήρα των επιστημολογικών προϋποθέσεων.

Η ανάδειξη της ιστορικότητας της ομοφυλοφιλίας από τον Μισέλ Φουκώ και η προσέγγισή της ως υποδιαίρεσης της κατηγορίας της «σεξουαλικότητας» -η οποία αποτέλεσε δημιούργημα της ιατρικής το δέκατο ένατο αιώνα- άσκησε τεράστια επίδραση στις *queer studies* (Rosario 1997, Bland και Doan 1998, Terry 1999, Oosterhuis 2000). Αντικείμενο ιστορικής διερεύνησης άρχισε όμως να αποτελεί και η ιδέα της ετεροφυλοφιλίας (Katz 1995). Η διανοητική ιστορία της σεξουαλικότητας, η οποία εστιάζει στις ιδέες αυτών που στοχάστηκαν πάνω στη σεξουαλικότητα καθώς και στο κοινωνικό και διανοητικά πλαίσιο, ανιχνεύει τη μετατόπιση από το ενδιαφέρον για εξειδικευμένη γνώση και το ελιτίστικο επιστημονικό κοινό της σε μια πιο δημοκρατική αίσθηση κοινότητας και προσωπικών πολιτικών (Weeks 2000, 1991). Στο επίκεντρο της ιστοριογραφικής συζήτησης ήρθε το ζήτημα της νεωτερικής έννοιας της σεξουαλικής ταυτότητας -ως πυρήνα του εαυτού- και το κατά πόσο υπήρξε πριν από το δέκατο αιώνα στη Δύση μια τέτοια ταυτότητα (Cocks 2006: 1212-4). Σε αυτό το αδιέξοδο η Eve Kosofsky Sedgwick (1994: 85) πρόσφερε μια διαφυγή υποστηρίζοντας ότι είναι λάθος να θεωρούμε ότι οι ταυτότητες διαδέχονται η μία την άλλη με χρονολογική συνέχεια. Παράλληλα, και η έννοια του «νεωτερικού ομοφυλόφιλου» που αναδύθηκε ως δημόσια περσόνα στις βιομηχανικές μητροπόλεις, προϊόν της επαναεπινοήσης του εαυτού, έχοντας ως κύρια χαρακτηριστικά τη ροπή προς τον ρομαντικό έρωτα και την ισοτιμία στις σεξουαλικές σχέσεις (D'Emilio 1983, 1992), άρχισε να αμφισβητείται από τις

queer studies ως εξελικτικό αφήγημα της νεωτερικότητας (Halperin 2002).

Το ερώτημα που προκύπτει από αυτή την αμφισβήτηση είναι το πόσο «νεωτερικός» είναι ο «νεωτερικός ομοφυλόφιλος» (βλ. Healy 2004, Burger και Kruger 2001, Murray 2000). Η συλλογή των Burger και Kruger (2001) έχει σαν στόχο την ανάσυρση του *queer* υλικού από την περιφρόνηση της μεσαιωνικής ιστοριογραφίας αλλά και να αναδείξει τις ομοιότητες του μεσαιωνικού ομοφυλόφιλου με τον μεταμοντέρνο ομοφυλόφιλο (βλ. Healy 2004). Απώτερος στόχος να θέσει σε αμφισβήτηση τις συμβατικές έννοιες περιοδολόγησης της δυτικής επιστημολογίας (κλασική, μεσαιωνική, νεώτερη) αλλά και να φέρει στο προσκήνιο την προβολή της ετεροφυλοφιλικής νόρμας στο παρελθόν από τους ιστορικούς. Η έμφαση στις ασυνέχειες προβληματοποιεί τη διχοτομία νεωτερικό-προνεωτερικό που διατρέχει σε μεγάλο βαθμό την ιστοριογραφία. Η μελέτη των ομοφυλοφίλων στον αμερικανικό αγροτικό νότο δείχνει ότι η σιωπή του αγροτικού πληθυσμού δεν σημαίνει και την απουσία της ομοερωτικής επιθυμίας (βλ. Healy 2004, Murray 2000). Επίσης η μετατόπιση της μελέτης της ομοφυλοφιλίας από τον αστικό χώρο στον αγροτικό χώρο δείχνει ότι ο «νεωτερικός ομοφυλόφιλος» είναι ένας σύνθετος χαρακτήρας (Healy 2004:202). Στόχος των πρόσφατων μελετών είναι να αμφισβητήσουν μια ομογενοποιημένη ομοφυλόφιλη ταυτότητα εστιάζοντας είτε στον αγροτικό χώρο είτε στον αστικό χώρο (Chauncey 1994, Howard 1999, Houlbrook 2005).

Στο ίδιο πλαίσιο, από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα βρέθηκαν στο επίκεντρο της έρευνας ζητήματα όπως η διαμόρφωση της σεξουαλικότητας, της επιθυμίας και της υποκειμενικότητας, η διερεύνηση των οποίων είχε προεκτάσεις και σε άλλα πεδία της ιστοριογραφίας. Η σειρά Series Q (Molloy κ.ά.1995, Bergmann κ.ά. 1999, Blackmore και Hutcheson 1999, Freccero 2005) του εκδοτικού οίκου Duke University Press διερευνά ζητήματα ομοφυλοφιλίας στον ισπανικό κόσμο. Η Ιβηρική χερσόνησος χαρακτηρίζεται ως ο τόπος μέσω του οποίου είναι δυνατό να αναστοχαστούμε πάνω στην ιδέα των ορίων. Εστιάζοντας στο κοινωνικό, θρησκευτικό, λογοτεχνικό και ιστορικό πλαίσιο της μεσαιωνικής και αναγεννησιακής Ισπανίας οι συγγραφείς των τόμων παράγουν καινούριους τρόπους κατανόησης της σεξουαλικότητας, του φύλου και της κουλτούρας. Η ιστορία της λεσβιακής ζωής και της εμφάνισης της λεσβιακής υποκουλτούρας στη μεταπολεμική Βρετανία ανιχνεύει τη διαμόρφωση της λεσβιακής ταυτότητας στο πλαίσιο της αυξανόμενης παθολογικοποίησης του λεσβιασμού (Jennings 2007α) αλλά και τις αναπαραστάσεις της διαφυλικότητας στη λαϊκή κουλτούρα (Oram 2007).

Η μελέτη του γυναικείου ομοερωτισμού στη προ-αποικιακή Νοτιοανατολική Ασία,

στην Αφρική και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ανοίγει ένα νέο πεδίο έρευνας που στόχο έχει να αμφισβητήσει το δυτικοκεντρικό μοντέλο του διμορφισμού βιολογικό/κοινωνικό φύλο μιλώντας για το τρίτο και τέταρτο φύλο αλλά και για «έμφυλες μεταβλητές» (Penrose 2001, Blackwood και Wieringa 1999, Murray και Roscoe 1997).

Η πρόσφατη συγγραφή μεγάλων αφηγημάτων της ανδρικής (Cook 2007) και γυναικείας ομοφυλοφιλίας από την πρώιμη νεότερη εποχή μέχρι σήμερα από τη σκοπιά της πολιτισμικής ιστορίας (Traub 2002) και της κοινωνικής ιστορίας (Jennings 2007β), οι οποίες εκτείνονται από τις αναπαραστάσεις του λεσβιακού έρωτα, στη σεξολογία, στις μορφές κοινωνικότητας και στον ακτιβισμό, προσπαθεί να ανταποκριθεί σε διδακτικές ανάγκες αλλά συνήθως μεταφέρει σύγχρονες σημασίες και ερμηνείες στο παρελθόν και επιβάλλει μια ομοιογενή ανάγνωσή του. Η υποχώρηση της έννοιας της ταυτότητας και ιδιαίτερα το να μη θεωρείται δεδομένη η εύρεσή της ή η απουσία της στο παρελθόν (Doan 2006: 517-542) καθώς και η εστίαση σε ποικίλες εκφράσεις επιθυμίας και κοινωνικότητας, όπως η φιλία, αναδεικνύουν την πολλαπλότητα του ανδρικού και γυναικείου ομοερωτισμού στην ιστορία (Haggerty 1999, O'Donnell και O'Rourke 2003, Vicinus 2004, Bray 2006, Marcus 2007, Doan 2001).

Δημόσιο και ιδιωτικό

Μια από τις βασικές διχοτομίες που αποτέλεσε κληρονομιά του Διαφωτισμού και οργάνωσε την ανισότητα και την ιεραρχία ανάμεσα στα φύλα ήταν αυτή του δημόσιου-ιδιωτικού. Η φεμινιστική κριτική έδειξε ότι οι κοινωνικές ανισότητες στην ιδιωτική σφαίρα συνδέονται με ζητήματα πολιτικής ισότητας, καθολικής ψηφοφορίας καθώς και με αστικές ελευθερίες στο δημόσιο πεδίο (Pateman 1989). Η Zillah Eisenstein έχει υποστηρίξει ότι «η ιδεολογία της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής παρουσιάζει τη διάκριση δημόσιου-ιδιωτικού σαν να αντανάκλα την εξέλιξη του φιλελεύθερου αστικού κράτους και όχι την πατριαρχική δόμησή του» (1981: 223). Επιπλέον δεν αναγνωριζόταν ότι ο διαχωρισμός μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας αποτελεί άنيση αντίθεση μεταξύ ανδρών και γυναικών. Σύμφωνα με το δόγμα των χωριστών σφαιρών, οι δύο σφαίρες είναι διαχωρισμένες αλλά εξίσου σημαντικές και πολύτιμες ενώ οι άνδρες και οι γυναίκες τοποθετούνται με διαφορετικό τρόπο στην ιδιωτική σφαίρα. Κάτω από αυτή την πολύπλοκη πραγματικότητα υπάρχει η πεποίθηση ότι η φύση των γυναικών είναι τέτοια, ώστε πρέπει να είναι υποτελείς στους άνδρες και ότι η θέση που τους αρμόζει είναι στην ιδιωτική, οικιακή σφαίρα. Το επιχείρημα λοιπόν των φεμινιστριών είναι ότι το δόγμα των χωριστών αλλά ίσων σφαιρών και ο ατομισμός και εξισωτισμός της φιλελεύθερης

θεωρίας συσκοτίζουν την πατριαρχική πραγματικότητά της (Pateman 1989).

Το γεγονός ότι η πατριαρχία συγκροτεί τη θεωρία και την πρακτική του φιλελευθερισμού εξακολουθεί να καλύπτεται από τις φαινομενικά απρόσωπες, καθολικές διχοτομίες μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας μέσα στην κοινωνία των πολιτών (Pateman 1989, Landes 1988, 1998, Fraser 1998). Η φεμινιστική κριτική ανέδειξε τη ρευστότητα της διχοτομικής αντίθεσης δημόσιο-ιδιωτικό και τις διαφοροποιήσεις στον ορισμό του δημόσιου και του ιδιωτικού. Οι διαφορετικές εκδοχές του δημόσιου και του ιδιωτικού περιλαμβάνουν, για παράδειγμα, την κοινωνία των πολιτών ως σφαίρα ιδιωτικών συμφερόντων, ιδιωτικής δράσης και ιδιωτικών ατόμων. Με αυτή την έννοια το δημόσιο εμπερικλείει το ιδιωτικό (Pateman 1989). Για παράδειγμα, στη φιλελεύθερη θεωρία το άτομο είναι ιδιοκτήτης του εαυτού του και μπορεί να γίνει αντιληπτό ανεξάρτητα από τις οικογενειακές σχέσεις και τις σχέσεις του με τους συνανθρώπους του. Είναι «ιδιωτικό» άτομο, αλλά έχει ανάγκη από μια σφαίρα στην οποία να ασκήσει τα δικαιώματα και τις ευκαιρίες του, να επιδιώξει και να ικανοποιήσει τα ιδιωτικά συμφέροντά του και να προστατεύσει και να αυξήσει την περιουσία του. Επομένως, η διάκριση μεταξύ δημόσιου-ιδιωτικού εγκαθιδρύεται μέσα στην ίδια την κοινωνία των πολιτών, στον κόσμο των ανδρών, καθώς ο διαχωρισμός εκφράζεται με διαφορετικούς τρόπους (Pateman 1989).

Η φεμινιστική ιστορία προσπάθησε να φέρει το πεδίο του ιδιωτικού που ταυτιζόταν με την οικογένεια στο επίκεντρο της ιστορικής μελέτης και να αποδώσει στην κατηγορία «γυναίκες» την ατομικότητα και τη διαφοροποίηση, έννοιες από τις οποίες ήταν αποκλεισμένες. Η έμφαση στη γυναικεία σφαίρα συσκοτίζει τους τρόπους με τους οποίους το δημόσιο κατοικείται από το «άτομο», μια νεωτερική έννοια που συνδέεται με τον ανδρισμό (Rendall 2000).

Η φεμινιστική κριτική αμφισβήτησε τη διχοτομία δημόσιο και ιδιωτικό και, θεωρώντας τη θεμελιακή για την καταπίεση των γυναικών στο παρελθόν, επεξεργάστηκε έναν ορισμό του πολιτικού που δεν ταυτιζόταν με την κρατική εξουσία και την καταστολή. Έδειξε ότι η εξουσία διαπερνά και την ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα και ότι εξασφαλίζεται μέσω θεσμών όπως η οικογένεια, η θεσμοθετημένη ομοφυλοφιλία, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας κλπ. (Βαρίκα 2000). Επιπλέον, ότι τα όρια ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό είναι συγκεχυμένα, μεταβάλλονται ιστορικά και προσδιορίζονται από την πολιτική. Η αντίληψη ότι *το προσωπικό είναι πολιτικό* κωδικοποιούσε το αίτημα της αντίχυνσης της κυριαρχίας σε σχέσεις που θεωρούνται ότι αποτελούν μέρος της ανθρώπινης φύσης και σε θεσμούς που ορίζονται ως απολιτικοί. Η «πολιτικοποίηση του κοινωνικού»,

όπως την ονόμασαν ο Ernesto Laclau και η Chantal Mouffe (1985), η οποία εκτείνεται από τους αγώνες των εργατών, το φεμινισμό μέχρι τους αγώνες των μειονοτήτων, τείνει να διαλύσει τη διάκριση δημόσιου-ιδιωτικού.

Οι έννοιες δημόσιο και ιδιωτικό και η κατηγορία του διαχωρισμού των σφαιρών αποτέλεσαν αντικείμενα διερεύνησης και ταυτόχρονα αναλυτικά πλαίσια για την ιστορία του φύλου. Οι ιστορικές μελέτες υποστήριζαν ότι ο διαχωρισμός των σφαιρών και η διχοτομία δημόσιο-ιδιωτικό αποτελούσαν κεντρικά νοητικά πλαίσια από το δέκατο έβδομο αιώνα και εξής βάσει των οποίων οργανώνονταν οι έμφυλες σχέσεις και οι ταξικές ταυτότητες. Η δημιουργία της αστικής ταυτότητας θεωρήθηκε άρρηκτα δεμένη με τον έμφυλο διαχωρισμό των σφαιρών. Το δημόσιο και το ιδιωτικό αποτελούσαν έμφυλες έννοιες καθώς ταύτιζαν το δημόσιο ως ανδρικό πεδίο και το ιδιωτικό με τις γυναίκες και τον οικιακό χώρο και θεωρήθηκαν ότι χαρακτήριζαν τις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες. Ταυτόχρονα αυτή η διχοτομία λειτουργούσε ιεραρχικά καθώς απέκλειε τις γυναίκες από την πολιτική και την οικονομική δραστηριότητα. Για την Leonore Davidoff και την Catherine Hall (2002 [1987]) ο διαχωρισμός των σφαιρών αποτελούσε κεντρική διάσταση της αστικής ταυτότητας που διαπερνούσε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής. Η ανδρική ταυτότητα διαμορφώθηκε σε σχέση με την συμμετοχή των ανδρών στην οικονομική και πολιτική σφαίρα ενώ το οικιακό ιδεώδες προσδιόρισε τις γυναίκες ως μητέρες και συζύγους. Η διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού δεν αποτελούσε απλώς συστατικό στοιχείο της δυτικής κουλτούρας αλλά σε μεγάλο βαθμό σημαντικό παράγοντα στην επιβολή της αποικιοκρατικής εξουσίας (Davidoff 2003:11).

Οι ιστορικοί έχουν αμφισβητήσει τη σχέση του μοντέλου του διαχωρισμού των σφαιρών και της διχοτομίας δημόσιο/ιδιωτικό με την νεωτερικότητα και την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Θεωρούν επίσης ότι δεν πρέπει να γίνεται σύγχυση ανάμεσα στην ιδεολογική χρήση του διαχωρισμού των σφαιρών και στην πραγματικότητα των γυναικών του δεκάτου ενάτου αιώνα. Η ιστορικός Amanda Vickery (1998) υποστηρίζει ότι η αντίθεση οίκος-κόσμος αποτελεί την πιο παλαιά αφηγηματική στρατηγική του δυτικού κόσμου. Ακόμα, θεωρούν ότι οι πηγές στις οποίες στηρίχθηκαν οι ιστορικοί που χρησιμοποίησαν αυτό το αναλυτικό πλαίσιο (ημερολόγια, οδηγίο συμπεριφοράς, μυθιστόρημα, κανονιστική λογοτεχνία) φωτίζουν τους τρόπους με τους οποίους οι λευκές αστές χρησιμοποίησαν αυτή την ιδεολογία για να συγκροτήσουν την υποκειμενικότητά τους και να διευκολύνουν την πρόσβασή τους στην δημόσια σφαίρα και επομένως δεν αντανακλούν την κοινωνική πραγματικότητα. Με αυτή την έννοια οι ιστορικοί αναπαράγουν ένα ιδεολογικό σχήμα αντί να θέσουν σε κριτική

διαπραγμάτευση την ίδια την κατηγορία (Vickery 1993, 1998). Υποστηρίζουν ότι, στην πραγματικότητα, τα όρια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού ήταν συγκεχυμένα όπως δείχνει η συμμετοχή των γυναικών σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων (συγγραφή που απολάμβανε μεγάλη δημοσιότητα, αναγνωστικές πρακτικές, συμμετοχή στη φιλανθρωπία και την κοινωνική πολιτική κλπ.) ανεξάρτητα από την ρητορική της ιδιωτικότητας (Barker και Chalus 1997, Armstrong 1987, Shevelow 1989, Summers 2000, Prochaska 1980, Poovey 1988, Steedman 1992, Dialetti 2007, Κάννερ 2001, 2004, Ριζάκη 2007, Θεοδώρου 1999: 55-84, Κορασίδου 1995). Και ότι αυτή η ίδια η αυξανόμενη δραστηριοποίηση των γυναικών στο δημόσιο χώρο προκάλεσε ως αντίδραση, σύμφωνα με την Vickery (1993), την ενεργοποίηση της διάκρισης ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό.

Για την Davidoff, όμως, το ζήτημα του αν οι γυναίκες εργάζονταν ή όχι είναι αρκετά περίπλοκο, καθώς η έννοια της εργασίας ήταν έμφυλη και η επιτομή του «οικονομικού ανθρώπου» ήταν αυτή του ενήλικα άνδρα (2003:16). Από την άλλη οι δεξιότητες των γυναικών αντιμετωπιζόνταν ως φυσικά χαρακτηριστικά της θηλυκότητας, ενώ η εκπαίδευση των κοριτσιών είχε σαφείς στόχους που συνδέονταν με τις προσδοκίες για τον οικογενειακό προσανατολισμό των κοριτσιών (Davidoff 2003, Vicinus 1985, Ζιώγου-Καραστεργίου 1986, 2006, Μπακαλάκη και Ελεγκίτου 1987, Φουρναράκη 1987, Δαλακούρα 2000). Ακόμα και όταν γυναίκες συμμετείχαν στη δημόσια σφαίρα και δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο, αυτή η ενασχόληση δεν δημοσιοποιούνταν όπως στις περιπτώσεις των ανδρών (Stebbins 2002). Η σημαντική συμμετοχή των γυναικών από τη μια στις επιχειρήσεις είτε ως χρηματοδότες είτε στη διοίκηση, ιδιαίτερα στην περίπτωση των οικογενειακών επιχειρήσεων, αλλά από την άλλη η πρόσληψη της επιχειρηματικότητας και η αναπαράσταση της πόλης ως αρσενικής κοινότητας αναδεικνύει την διάσταση λόγου και πρακτικών (Γιαννιτσιώτης 2006). Παράλληλα ο αποκλεισμός από τα πολιτικά (Greadle και Richardson 2000) και θρησκευτικά αξιώματα (Walker και Kienzle 1998, Dixon 2001) εδραιώθηκε το δέκατο ένατο αιώνα. Οι κατηγορίες του δημόσιου και του ιδιωτικού είναι ιστορικές κατηγορίες και επομένως το νόημά τους μεταβάλλεται σε κάθε ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο. Όσο όμως και αν τα όρια είναι συγκεχυμένα, το δημόσιο δεν παύει να εννοιολογείται ως αρσενικό ακριβώς επειδή κάποιιοι, εξαιτίας της συμμετοχής τους σε μια ομάδα –άνδρες ή αστοί-, έχουν την εξουσία να θέτουν τα όρια ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό (Fraser 1998:334).

Η κριτική επανεξέταση του φύλου ως αρχής οργάνωσης της διχοτομίας δημόσιου-ιδιωτικού πραγματοποιείται μέσα από μια πολιτική ιστορία που διερευνά την έμφυλη διάσταση της πολιτικής, αλλά ταυτόχρονα υποστηρίζει ότι το φύλο δεν αποτελεί την

κατηγορία που επικαθορίζει με απόλυτο τρόπο την ιδιότητα του πολίτη. Επομένως, η τάση προς τον εκδημοκρατισμό, η ρητορική του ριζοσπαστισμού και το αφήγημα του συντάγματος δεν διαμορφώθηκαν σε μια εντελώς αρσενική πολιτική κοινότητα (Clark 1996).

Μία άλλη κριτική θέτει σε αμφισβήτηση την καθολική ισχύ της κατηγορίας θεωρώντας ότι δεν ανταποκρίνεται στις εμπειρίες των μαύρων γυναικών και των γυναικών της εργατικής τάξης και επομένως έχει περιορισμένη αναλυτική αξία για την ερμηνεία άλλων υποκειμενικοτήτων (Kerber 1988).

Για την Riley το νέο πεδίο του κοινωνικού που αναδύθηκε το δέκατο ένατο αιώνα ανατρέπει τη διχοτομία δημόσιο-ιδιωτικό (Riley 1988). Το δέκατο ένατο αιώνα οι γυναίκες ταυτίζονται όλο και περισσότερο με τη φύση και το φύλο τους, ενώ η ίδια η έννοια της Φύσης αναδιαρθρώνεται μέσα από τη σύνδεσή της με την κατηγορία «γυναίκα». Η ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών συγκρότησε αλλά και συγκροτήθηκε από τη συλλογική κατηγορία «γυναίκα», η οποία αποτέλεσε το πεδίο επέμβασής τους και αντικείμενό τους. Παράλληλα, το κοινωνικό αποτέλεσε ένα νέο πεδίο δράσης των γυναικών αλλά και έντασης στο φεμινιστικό κίνημα. Η «σύγχρονη γυναίκα» σμιλεύτηκε από τις επιστήμες του ανθρώπου και τα ταξινομητικά τους συστήματα (δημογραφία, οικονομικά, κοινωνιολογία, ψυχολογία, νευρολογία και ψυχιατρική) αλλά και από τους φεμινισμούς του εικοστού αιώνα, οι οποίοι εγκολπώθηκαν, επαναπροσδιόρισαν ή απέρριψαν τα στοιχεία αυτής της κατηγορίας (στο ίδιο). Η ίδια η έννοια της επιστήμης αποτελούσε ανδρικό χαρακτηριστικό και συνδεόταν με την ικανότητα του να ανήκει κάποιος στο πολιτικό σώμα επιβεβαιώνοντας τον ανδρισμό και των δύο (Harrison 2001). Το κοινωνικό έγινε πεδίο κυβερνητικής ρύθμισης και αντικείμενο επιστημονικής μελέτης (Procacci 1993). Η σχέση των ανδρών με την κοινωνία (το κατεξοχήν αντικείμενο των κοινωνικών επιστημών) ορίστηκε με εντελώς διαφορετικό τρόπο από την τοποθέτηση των γυναικών στο κοινωνικό πεδίο. Οι γυναίκες δεν εξαιρέθηκαν αλλά ενσωματώθηκαν με έναν ολωσδιόλου ασύμμετρο τρόπο. Το πολιτικό τέθηκε σε αντιδιαστολή με το κοινωνικό το οποίο ενσωμάτωνε τις γυναίκες ως κοινωνικότητα στο διηνεκές (Riley 1988) και με αυτή την έννοια η ανάδυση του κοινωνικού πεδίου ανέτρεψε την διχοτομία του δημόσιου και του ιδιωτικού (Donzelot 1977) .

Η φεμινιστική ιστορία έχει δείξει με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο ότι οι δυτικές αναπαραστάσεις εξίσωναν τις γυναίκες με την οικιακότητα, ενώ απέδιδαν στους άνδρες συγκεκριμένες ιδιότητες, όπως η λογική και το δημόσιο πνεύμα, τα οποία ταυτίζονταν με την ικανότητα της ιδιότητας του πολίτη. Επεκτείνοντας όμως τη μελέτη της διάκρισης του δημόσιου-ιδιωτικού έξω από το δυτικό πλαίσιο η διάκριση δημόσιο-ιδιωτικό χάνει το νόημά

της. Όπως δείχνει η περίπτωση της Βεγγάλης το δέκατο ένατο αιώνα, η ινδική δημόσια σφαίρα οργανωνόταν γύρω από ζητήματα τα οποία ήταν «οικιακά», όπως η ηλικία γάμου, η χηρεία, η δυνατότητα να ξαναπαντρευτεί κάποιος (Sarkar 2001α).

Φεμινιστικό κίνημα και ιδιότητα του πολίτη

Θέτοντας τις κατηγορίες «γυναίκες» και «φεμινισμός» σε κριτική θεώρηση και αναζητώντας το ιστορικό νόημα και χρήση τους σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους, οι φεμινίστριες ιστορικοί αμφισβήτησαν την ανασύνθεση της ιστορίας του φεμινισμού ως τελεολογικής ιστορίας μιας αθροιστικής προόδου που οδηγεί σε ένα στόχο (Ψαρρά 1993). «Η ιστορία του φεμινισμού, όπως παρατηρεί η Τζόαν Σκοτ, πρέπει να γίνει κατανοητή ως σχέση μεταξύ της επανάληψης του αποκλεισμού και μιας μεταβαλλόμενης διαμόρφωσης και έκφρασης των υποκειμένων» (Scott 1996β:14).

Το πλαίσιο μέσα στο οποίο εξετάζεται το φεμινιστικό κίνημα ορίζεται από το «παράδοξο», από την «αμφισημία της χειραφέτησης», σύμφωνα με τη διατύπωση της Χάννα Άρεντ (Arendt 1951). Το παράδοξο -η ανάγκη της αποδοχής και ταυτόχρονα της άρνησης της έμφυλης διαφοράς- αποτελεί τη συστατική συνθήκη του φεμινισμού ως πολιτικού κινήματος σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του (Scott 1996β:3-4). Το «παράδοξο» ερμηνεύεται μέσα από διαφορετικές οπτικές. Η Carole Pateman και η Ελένη Βαρίκα μελετούν την πολιτική θεωρία η οποία θεμελίωσε τη συνύπαρξη ενός οικουμενικού συστήματος που βάσιζε τα δικαιώματα των ανθρώπων στην ενότητα του ανθρώπινου γένους και ταυτόχρονα ενός συστήματος αποκλεισμού που νομιμοποιούσε τη διαφορά (Pateman 1988, 1992, Βαρίκα 2000).

Η έννοια του πολίτη αποτελεί σύμφωνα με την Pateman (1992) μια πατριαρχική κατηγορία. Η έννοια του ατόμου στους θεωρητικούς του κοινωνικού συμβολαίου κατασκευάστηκε σύμφωνα με ένα ανδρικό πρότυπο και προϋπέθετε ένα οικουμενικό, ομοιογενές «δημόσιο» πεδίο της ισότητας, της ελευθερίας, του λόγου, της συναίνεσης και του συμβολαίου, αφήνοντας κάθε ιδιαιτερότητα και διαφορά στο ιδιωτικό και ταυτίζοντάς το με τις γυναίκες (βλ. Παντελίδου-Μαλούτα 2002). «Η διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού ήταν η διάκριση του κόσμου της φυσικής υποταγής, δηλαδή των γυναικών, από τον κόσμο των συμβατικών σχέσεων μεταξύ ατόμων, δηλαδή των ανδρών» (Pateman 1989:53). Οι γυναίκες κέρδισαν πολιτικά δικαιώματα μέσα στη δομή της πατριαρχικής εξουσίας στην οποία οι ιδιότητες και τα καθήκοντα τους ήταν απαξιωμένα. Το να ζητούν ισότητα σήμαινε να αποδεχτούν της πατριαρχική αντίληψη του πολίτη, πράγμα το οποίο σήμαινε ότι οι γυναίκες

έπρεπε να γίνουν σαν τους άνδρες. Ενώ το να επιμένουν να αναγνωριστούν τα διαφορετικά χαρακτηριστικά, ικανότητές και δραστηριότητες τους στην έννοια του πολίτη σήμαινε ότι ζητούσαν το αδύνατο καθώς ήταν αυτές ακριβώς οι διαφορές που η πατριαρχική έννοια του πολίτη απέκλειε (Pateman 1992).

Από το δέκατο ένατο αιώνα και έπειτα το αίτημα της ισότητας των φύλων και της γυναικείας απελευθέρωσης αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στη σιωπή αναφορικά με τη μητρότητα (λόγω του φόβου σύνδεσης της γυναικείας καταπίεσης με τους φυσικούς καταναγκασμούς) και στη χρησιμοποίηση του φυσικού χαρακτήρα της μητρότητας στην υπηρεσία των γυναικείων δικαιωμάτων. Ανάμεσα στην τάση να θεωρεί τη μητρότητα εμπόδιο για την απελευθέρωση και στην τάση εξιδανίκευσής της και μετατροπής της σε θεμέλιο νομιμοποίησης της απελευθέρωσης. Ανάμεσα στην τάση να τη θεωρεί πηγή της γυναικείας κατωτερότητας και καταπίεσης και στην τάση να τη μετατρέπει σε πηγή ανωτερότητας, ποιοτικών αξιών αν όχι σε θεμέλιο ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου (Pateman 1992).

Ο αποκλεισμός των γυναικών από την ιδιότητα του πολίτη συγκροτήθηκε στη βάση της διαφοράς. Ο αποκλεισμός στη βάση της διαφοράς εισήγαγε μια θεμελιώδη αντίφαση στη νέα οικουμενική νομιμοποίηση της κυριαρχίας, η βάση της οποίας ήταν η ενότητα του ανθρώπινου γένους. Αυτή η αντίφαση σχετίζεται με τη διαδικασία κατασκευής της διαφοράς (υπαρκτής ή υποτιθέμενης) ως κατωτερότητας και του σώματος του άλλου ως αντινομικού προς το πολιτικό σώμα. Η σωματική ετερότητα εγκαθιδρύθηκε ως πολιτική ανικανότητα, ως ασυμβίβαστη με τα πολιτικά δικαιώματα (Βαρίκα 2000, Φουρναράκη 2002). Όσο οι μεταφυσικές ερμηνείες των κοινωνικών ιεραρχιών και ανισοτήτων έχαναν έδαφος, η αναζήτηση των κρυφών αιτίων της ιεραρχίας επικεντρωνόταν όλο και περισσότερο στην πραγματικότητα των σωματικών διαφορών.

Σύμφωνα με την Βαρίκα, στο παλαιό καθεστώς η διαφορά και ο αποκλεισμός ήταν νομιμοποιημένα καθώς υπήρχαν ιεραρχίες και η κοινωνία ήταν βασισμένη στη διαφορά. Δεν υπήρχε κοινός παρονομαστής σύγκρισης που ήταν το *οικουμενικό υποκείμενο*. Δεν υπήρχε η φυσική ισότητα όλων των ανθρώπων, η λογική του φυσικού δικαίου, επομένως ένας κοινός παρονομαστής σύγκρισης, με τον οποίο να συγκρίνονται. Οι διαφορετικές ελευθερίες και καθήκοντα ήταν διαφορετικά για κάθε βαθμίδα της κοινωνικής ιεραρχίας. Από τη στιγμή που η ενότητα του ανθρώπινου είδους έγινε η βασική πηγή των οικουμενικών δικαιωμάτων, η ανισότητα έμοιαζε αυθαίρετη. Για αυτό το λόγο υπήρχε ανάγκη να στηριχθεί σε ριζικές διαφορές ώστε να δικαιολογείται η ύπαρξη διαφορετικών ειδών ανάμεσα στα οποία δεν μπορούσε να υπάρξει κοινός παρονομαστής (Βαρίκα 2000: 70-74).

Η Τζούν Σκοτ προτείνει μια ερμηνεία του αποκλεισμού που στηρίζεται στον πολιτικό λόγο, εντοπίζοντας στην αμφισημία της έννοιας του ατόμου τον αποκλεισμό των γυναικών από το πολιτικό σώμα, ως αναπόσπαστο δηλαδή στοιχείο της φιλελεύθερης θεωρίας και όχι σε κάποιους εξωτερικούς κοινωνικούς ή οικονομικούς παράγοντες. Αντικείμενο επομένως της μελέτης της είναι οι επιστημολογίες της έννοιας του ατόμου (1996β). Η Σκοτ προτείνει να διαβαστούν οι επαναλήψεις και οι εντάσεις του φεμινισμού ως συμπτώματα των αντιφάσεων στον πολιτικό λόγο που παρήγαγε το φεμινισμό: αυτοί οι λόγοι αφορούν τον ατομισμό, τα ατομικά δικαιώματα και την κοινωνική ευθύνη, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για να οργανώσουν τους θεσμούς της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη. Επομένως προτείνει να στραφεί η ανάλυση στο Διαφωτισμό και το 1789.

Σύμφωνα με την Σκοτ, ο σύγχρονος δυτικός φεμινισμός συγκροτήθηκε από τις λογοθετικές πρακτικές της δημοκρατικής πολιτικής που ταύτιζαν την ατομικότητα με τον ανδρισμό (στο ίδιο: 5). Η έννοια του «ατόμου» έχει δύο σημασίες: πρώτον, το αφηρημένο αρχέτυπο του ανθρώπου και, δεύτερον, ένα μοναδικό ον, ένα διακριτό πρόσωπο διαφορετικό από όλα τα άλλα του είδους του. Για τους φιλοσόφους της Επανάστασης και τους επαναστάτες πολιτικούς η έννοια του ατόμου ως αφηρημένου αρχέτυπου αποτέλεσε τη βάση για την συμμετοχή όλων των ανθρώπων στα δικαιώματα του πολίτη. Όμως αυτό το αρχέτυπο είχε ειδικά χαρακτηριστικά, αφού για να ανήκει κανείς σε αυτό έπρεπε να έχει τα απαιτούμενα χαρακτηριστικά (ευαίσθητο ον, ικανό για λογική σκέψη και κάτοχος ηθικών αξιών) τα οποία δεν διέθεταν οι γυναίκες. Το αφηρημένο αρχέτυπο βασιζόταν στα όργανα του σώματος, αφού τα κοινά χαρακτηριστικά και τάσεις παράγονταν από τα όργανα του σώματος – αυτά ήταν η βάση της εμπειρίας και της ανθρώπινης ικανότητας: δέρμα και γεννητικά όργανα.

Η δεύτερη έννοια του ατόμου ως μοναδικού αρθρώθηκε από φιλοσόφους όπως ο Ντιντερό και ο Ρουσσώ. Στην *Εγκυκλοπαίδεια* ο Ντιντερό δίνει τον ορισμό του ατόμου: Ανήκουν στο ίδιο είδος αλλά διακρίνονται μεταξύ τους από αμέτρητες διαφορές. Το άθροισμα των χαρακτηριστικών του αποτελεί ένα υποκείμενο που δεν μπορεί να μοιάσει με κανένα άλλο. Αυτό λοιπόν που είχαν κοινό τα άτομα ήταν η διαφορά τους. Η έννοια λοιπόν των ριζικά διαφορετικών υποκειμένων συνυπήρχε με την πολιτική ιδέα του αφηρημένου ατομισμού που προσπαθούσε να αρθρώσει μια ουσιώδη ανθρώπινη κοινότητα.

Η έννοια του αφηρημένου ατόμου, από τη μια, λοιπόν, αποτελεί θεμέλιο του συστήματος της καθολικής συμμετοχής (ενάντια στις ιεραρχίες και τα προνόμια του μοναρχικού και αριστοκρατικού καθεστώτος) και από την άλλη μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέτρο αποκλεισμού, αφού μπορεί κανείς να ορίσει ως μη άτομα ή λιγότερο άτομα αυτούς που

είναι διαφορετικοί από αυτό που ορίζεται ως ανθρώπινο ον (στο ίδιο: 7). Το αφηρημένο άτομο δημιουργούσε μια γενίκευση για όλους τους ανθρώπους και από την άλλη τη μοναδικότητα. Πώς αλλιώς θα μπορούσε να εξασφαλιστεί η ατομικότητα αν όχι μέσα από μια σχέση αντίθεσης; Η ατομικότητα προϋπέθετε τη διαφορά την οποία η ιδέα του αρχέτυπου ανθρώπινου ατόμου αρνούταν. Το αφηρημένο άτομο, ένας μοναδικός τύπος με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, εγκαθίδρυε τα όρια της ατομικότητας. Εμπεριείχε τη διάκριση και τη διαφοροποίηση: Πρώτον, το πολιτικό άτομο ήταν αρσενικό. Το θηλυκό δεν ήταν άτομο γιατί οι γυναίκες δεν ταυτίζονταν με το ανθρώπινο αρχέτυπο. Και δεύτερον, ήταν το «άλλο» που επιβεβαίωνε την ατομικότητα του (αρσενικού) ατόμου. Η αμφισημία της έννοιας του ατόμου έγκειται επομένως στον οικουμενικό ορισμό της και στην αρσενική ενσωμάτωσή της.

Η Σκοτ αναλύει το παράδοξο ως συστατικό στοιχείο της συγκρότησης του υποκειμένου του φεμινισμού. Η ιστορία της διαμόρφωσης του φεμινισμού εξετάζεται στο πλαίσιο των λόγων μέσα και από τους οποίους διαμορφώθηκε, τους λόγους δηλαδή για την ατομικότητα, τα ατομικά δικαιώματα και την κοινωνική ευθύνη. Οι λόγοι αυτοί εξετάζονται μέσα από τα αποτελέσματά τους στην υποκειμενικότητα, μέσα από τον τρόπο που δημιουργούν τα υποκείμενα τα οποία προσδιορίζουν, καθώς καμία ταυτότητα δεν συγκροτείται έξω από το πεδίο της εξουσίας. «Στην εποχή των δημοκρατικών επαναστάσεων οι “γυναίκες” γεννήθηκαν ως πολιτικοί απόβλητοι μέσω των λόγων της έμφυλης διαφοράς. Ακριβώς επειδή εγκοιλώθηκαν την κατηγορία γυναίκες και μίλησαν εξ ονόματός της, ο φεμινισμός παρήγαγε την έμφυλη διαφορά που ζητούσε να εξαφανίσει» (στο ίδιο). Η Σκοτ μας καλεί να κατανοήσουμε το φεμινισμό «ως λογοθετική διαδικασία -τις επιστημολογίες, θεσμούς, πρακτικές- που παράγουν πολιτικά υποκείμενα, που έχουν εμπρόθετη δράση (φεμινιστική) ακόμα και όταν είναι απαγορευμένη ή τους την αρνούνται» (στο ίδιο: 16).

Η ταυτότητα δημιουργείται επομένως σε ένα ασταθές σημείο, στη συνάντηση των λόγων που τοποθετούν τα υποκείμενα σε μια υπάλληλη θέση και στην άρνηση αυτής της θέσης, καθώς ο τρόπος που έχουν αναπαρασταθεί καθορίζει και τον τρόπο που τα ίδια τα υποκείμενα αναπαριστούν τον εαυτό τους. Οι φεμινίστριες προσπάθησαν να αυτοπροσδιοριστούν σε σχέση με επιχειρήματα που δεν είχαν διαμορφώσει εκείνες και αφορούσαν τη διαφορά και την ομοιότητα και προσπάθησαν να αντιταχθούν και να ανατρέψουν τους όρους που χρησιμοποιήθηκαν για να εγκαθιδρύσουν διακρίσεις. Με τον ίδιο τρόπο που άλλες κατηγορίες όπως οι Μαύροι, οι Εβραίοι και οι Μουσουλμάνοι, σε άλλες ιστορικές συγκυρίες, εγκοιλώθηκαν την ταυτότητα που τους είχε επιβληθεί προσπαθώντας να

αρνηθούν τα αρνητικά χαρακτηριστικά της, έτσι και οι γυναίκες κατέφασκαν σε μια συλλογική ταυτότητα που ήταν αδύνατο να την καταστήσουν άσχετη με τους πολιτικούς τους στόχους (στο ίδιο: x). Το παράδοξο συνίσταται στο ότι δέχτηκαν κυριαρχικούς ορισμούς του φύλου και από την άλλη αρνήθηκαν αυτούς τους ορισμούς.

Η ανάλυση της Σκοτ εστιάζει επίσης στον τρόπο με τον οποίο οι λόγοι της οικουμενικότητας και κυρίως οι λόγοι του αφηρημένου ατομισμού, του κοινωνικού καθήκοντος και των κοινωνικών δικαιωμάτων έδωσαν την δυνατότητα στις γυναίκες να ορίσουν τους εαυτούς τους ως πολιτικά υποκείμενα ακόμα και όταν οι ίδιοι οι λόγοι τους αρνούσαν την πολιτική δράση (στο ίδιο: 15). Με αυτή την έννοια, το υποκείμενο του φεμινισμού παράγεται και περιορίζεται από τις ίδιες τις δομές της εξουσίας μέσω των οποίων αναζητά τη χειραφέτησή του (Butler 1999 [1990]:4-5).

Η ιστορία των διεκδικήσεων των φεμινιστριών έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών μελετών και αποτέλεσε ένα από τα πρώτα θέματα που μελέτησε η ιστορία των γυναικών (Offen 2000, Taylor 1992, 1995, 2002, Rendall 1985, Riot-Sarcey 2002, Ψαρρά 1999, Αβδελά και Ψαρρά 1989, Σαμίου 1989, 2003, 2004, 2005, Ρεπούση 1999, Μόσχου-Σακοράφου 1990, Μπουτζουβή 2003). Η προσπάθεια ενός ορισμού του φεμινισμού έχει αποτελέσει κεντρικό ζητούμενο της φεμινιστικής ιστορίας, που έχει οδηγήσει κάποιες φορές σε μια «διχοτομική διαίρεση της παράδοσης του φεμινισμού» (Ψαρρά 1993:40) αλλά κυρίως αντανakλά ένα συγκεκριμένο κάθε φορά ιστορικό παράδειγμα. Η παραδοχή ότι οι φεμινιστικές παραδόσεις είτε χρησιμοποίησαν τον λόγο για τα δικαιώματα του Διαφωτισμού και επιβεβαίωσαν το δικαίωμα της συμμετοχής των γυναικών στην ιδιότητα του πολίτη στο όνομα του ανθρώπου είτε χρησιμοποίησαν τον λόγο της διαφορετικότητας ως προς τις ηθικές και μητρικές ιδιότητες έχει αρχίσει να αμφισβητείται (Pateman 1992). Η ερμηνεία του αγώνα των γυναικών για την ιδιότητα του πολίτη και για την ψήφο ως καμπάνιας για την ισότητα, ώστε τα «δικαιώματα ανδρών και πολιτών» να επεκταθούν στις γυναίκες, παρερμηνεύει τον τρόπο με τον οποίο οι προηγούμενες πάλεψαν για την ιδιότητα του πολίτη (Pateman 1992). Η αντίθεση ανάμεσα στους υποστηρικτές της «διαφοράς» και της «προστασίας» από τη μια, και των αστικών διεκδικήσεων για «ίσα δικαιώματα» από την άλλη δεν είναι τόσο απόλυτη (Pateman 1992, Ψαρρά 1993, Καφετζάκη 2003: 53-77). Όπως υποστηρίζει η Pateman, εργάτριες και συνδικαλίστριες ήρθαν σε ρήξη με την προστατευτική νομοθεσία ενώ υποστήριξαν το National Women's Party (NWP) το οποίο αποτελούσε προμαχώνα για την προάσπιση της ισότητας των δικαιωμάτων. Στη Βρετανία οι φεμινίστριες της «ισότητας» του Συμβουλίου της Ανοιχτής Πόρτας υποστήριξαν την προστατευτική νομοθεσία για τα

επιδόματα μητρότητας για εργαζόμενες γυναίκες (Pateman 1992). Η σχέση των φεμινιστικών διεκδικήσεων με τις πολιτικές ανακατατάξεις και οι γυναικείες συμμαχίες που διαμορφώνονται σε αντιστοιχία με το πολιτικό κλίμα αποδεικνύει τα μεταβαλλόμενα πλαίσια και κατευθύνσεις των γυναικείων σωματείων (Ψαρρά 1988, Psarra 2007), ενώ η πολιτικοποίηση της μητρότητας υπέσκαπτε τη διχοτομία δημόσιο-ιδιωτικό (Avdela 2005:129). Η μελέτη της Μαργαρίτας Πούλου αναδεικνύει την τεράστια επιρροή της αριστεράς μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στο δεύτερο κύμα του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα, η οποία έβλεπε το φεμινισμό ως απλή υποδιαίρεση της γενικότερης πολιτικής (Poulos 2007: 176-196). Η αντίληψη αυτή υπήρξε ανασταλτικός παράγοντας για τη δημιουργία μια φεμινιστικής πολιτικής κουλτούρας στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Η αμφισβήτηση των δυτικοκεντρικών προσεγγίσεων του φεμινισμού οδήγησε στην άποψη ότι πρέπει να υιοθετηθεί ο όρος «φεμινισμοί» που θα αναδεικνύει τους μετασχηματισμούς των σημασιών του στα διαφορετικά ιστορικά, γεωγραφικά και κοινωνικά πλαίσια (Smith 2000, βλ. Ψαρρά 1993). Χάρη στις πρόσφατες μελέτες, η εικόνα του δεύτερου κύματος (περίπου από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 έως τα τέλη του 1970) του φεμινιστικού κινήματος έχει γίνει πιο περίπλοκη, καθώς άρχισε να λαμβάνει υπόψη τις εντάσεις και διαμάχες του «λευκού» και «έγχρωμου» φεμινισμού (Breines 2006, Cobble 2004, Springer 2005, Roth 2003). Η μελέτη των Gerald Hunt και Monica Bielski Boris (2007: 81-98) εξετάζει το πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο αναδύθηκε το δεύτερο κύμα του «λευκού» και «έγχρωμου» σοσιαλιστικού φεμινισμού στη Βοστώνη. Παράλληλα, οι διαφορετικές τάσεις του λεσβιακού φεμινισμού επικέντρωσαν την κριτική τους στην πολιτική διάσταση της σεξουαλικότητας και υποστήριξαν ότι η ετεροσεξουαλικότητα αποτελεί μεταφορά της ανδρικής κυριαρχίας και της θηλυκής καταπίεσης (Καντσά 1995-1996: 87). Η εστίαση στην ετεροσεξουαλικότητα και στην κριτική μιας αρσενικά προσδιορισμένης σεξουαλικότητας ανέδειξε ταυτόχρονα την αποσιώπηση από το φεμινιστικό κίνημα διαφορετικών πρακτικών και εκφράσεων της σεξουαλικότητας των γυναικών καθώς και της σύνδεσης ανάμεσα στην ερωτική σχέση μεταξύ γυναικών και την αντίσταση απέναντι στην πατριαρχική εξουσία.

Το ζήτημα της ιδιότητας του πολίτη απασχολεί ιδιαίτερα την ιστορία του φύλου τα τελευταία χρόνια. Ο τρόπος που ο Thomas Marshall (1995) συστηματοποίησε την ιδιότητα του πολίτη και περιέγραψε τη διαδικασία της ολοκλήρωσής της στην Ευρώπη - ως διαδικασία απόκτησης αστικών δικαιωμάτων, μετά πολιτικών και κατόπιν κοινωνικών δέχθηκε κριτική από τις φεμινίστριες ιστορικούς για την αδυναμία του να ενσωματώσει τους αγώνες των

μειονοτήτων, των γυναικών και των αποικιοκρατούμενων (Werbner και Yuval-Davis 1999, Butler και Scott 1992). Οι γυναίκες έπρεπε να παλέψουν ταυτόχρονα για τα αστικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα (Bock 2002, Tilly 1997, βλ. Canning και Rose 2001, Avdela 2005, Αβδελά 1997), ενώ στην Ελλάδα «κέρδισαν πολιτικά δικαιώματα όταν ακριβώς η υποτελής θέση τους στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας παγιώθηκε, δηλαδή μετά από την απώλεια της κατοχύρωσης αστικών και κοινωνικών δικαιωμάτων» (Avdela 2005:128-129). Ως πολίτες οι γυναίκες εξακολούθησαν να αγωνίζονται για να καλυτερεύσουν τις συνθήκες ζωής των γυναικών και των παιδιών και για την παγίωση του κράτους πρόνοιας (Bock 2002:183-184).

Η εξέταση της πολιτικής κινητοποίησης κατά τη μετάβαση στο σοσιαλισμό στη Σοβιετική Ρωσία δείχνει ότι οι προσδοκίες του κράτους από τις γυναίκες ήταν να επεκτείνουν το μητρικό τους ρόλο στη συλλογικότητα (Wood 1997, 2001, Goldman 1993). Η μετάβαση στο σοσιαλισμό στη Ρωσία και στη δημοκρατία στην Ισπανία καταδεικνύει τη δύναμη των παλαιών συμβόλων, εικόνων και ιδεολογιών του φύλου στην πολιτική του μετασχηματισμού. Ο αγώνας των ισπανίδων φεμινιστριών κατά το πέρασμα στη δημοκρατία για την διεκδίκηση πολιτικών, αστικών και κοινωνικών δικαιωμάτων αντιμετωπίστηκε από τους προοδευτικούς ως μη «δημόσιος», καθώς θεωρήθηκε ότι μάχονταν για μερικές και «εγωιστικές» διεκδικήσεις (Radcliff 2001: 498-523). Η συγκεντροποίηση της εξουσίας στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 στη Σοβιετική Ένωση σήμαινε ότι και τα σωματεία και οι τομείς των γυναικών εξαρτώνταν αποκλειστικά από το Κόμμα που όριζε την ύπαρξή τους και τα χρηματοδοτούσε (Wood 1996). Η κατάργηση των γυναικείων τμημάτων της Κεντρικής Επιτροπής το 1930 ήταν ενδεικτική της μεταβίβασης όλων των ζητημάτων που αφορούσαν τις γυναίκες στους άνδρες (Clements και Engel 1991). Η εξέταση της σχέσης ανάμεσα στους νόμους για το γάμο και στην υπηκοότητα στην Αμερική (Cott 2000, Kerber 1988) και στην Ελβετία τον εικοστό αιώνα δείχνει ότι οι γυναίκες δεν θεωρούνταν δεμένες με το έθνος αλλά «οριακοί» πολίτες που καταλάμβαναν μια τυχαία και με προϋποθέσεις θέση στο έθνος κράτος, καθώς, στην περίπτωση της Ελβετίας, έχαναν την υπηκοότητά τους όταν παντρεύονταν με μη Ελβετό (Studer 2001). Στο πλαίσιο της ανόδου του ισλαμικού λαϊκισμού, το δόγμα της πατριωτικής μητρότητας αποτέλεσε μια έμμεση μορφή ιδιότητας του πολίτη που αντιλαμβανόταν τη συμμετοχή των γυναικών στο έθνος σε σχέση με τους συζύγους, πατεράδες, αδελφούς και διαιώνιζε τη «διπλή υποτέλεια» των γυναικών. Η περίπτωση του Λιβάνου και της Συρίας δείχνουν ότι η έμφυλη ιεραρχία αποτελούσε ακρογωνιαίο λίθο του αποικιακού πατερναλισμού καθώς η γαλλική και ντόπια ελίτ μάχονταν για τη διατήρηση

προνομίων στην αποικιακή κοινωνία (Thompson 2000: 3). Σημαντικό πεδίο έρευνας αποτελεί και η εννοιολόγηση της ιδιότητας του πολίτη στο εκπαιδευτικό πλαίσιο (Καρακατσάνη 2004).

Η σύλληψη της ιδιότητας του πολίτη ως υποκειμενικότητας αποσυνδέει την ιδιότητα του πολίτη από το νομικό καθεστώς και προσεγγίζει τις κοινωνικές πρακτικές. Αναδεικνύει τους τρόπους με τους οποίους τα έμφυλα και φυλετικοποιημένα ιστορικά υποκείμενα χρησιμοποίησαν τους λόγους της ιδιότητας του πολίτη για να διεκδικήσουν δικαιώματα, συμμετοχή και αναγνώριση και μέσα από αυτή τη διαδικασία να διαμορφώσουν υποκειμενικότητες (Canning και Rose 2001: 441). Η ιδιότητα του πολίτη προσδίδει μια ταυτότητα που έχει προσωπικές και ψυχολογικές διαστάσεις (Cott 1998: 1440) ενώ οι λόγοι για την ιδιότητα του πολίτη έχουν ενσωματώσει του πολίτες με βάση το φύλο, τη φυλή και την ηλικία (Gagnier 1991). Η μελέτη των υποκειμένων που βρίσκονταν στα όρια ή αποκλείονταν από την ιδιότητα του πολίτη, όταν εστιάζει στο νόημα που απέδιδαν στην επαφή τους με τους νόμους, τη ρητορική και τις πρακτικές, φωτίζει τη διαδικασία μέσα από την οποία διαμορφώθηκαν σε πολιτικά υποκείμενα (Canning και Rose 2001: 432). Η προσέγγιση της ιδιότητας του πολίτη ως υποκειμενικότητας αναδεικνύει τον αυθαίρετο χαρακτήρα κάθε διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό.

Φύλο και κρατική εξουσία

Σύμφωνα με την Pateman, το ζήτημα ότι οι γυναίκες είχαν την ικανότητα να γεννούν παιδιά αποτελεί την «παραδειγματική διαφορά». Η μητρότητα συμβολίζει τις φυσικές ιδιότητες που διαχωρίζουν τις γυναίκες από την ιδιότητα του πολίτη. Αν όμως η μητρότητα αντιπροσωπεύει όλα όσα αποκλείουν τις γυναίκες από τα δικαιώματα, έχει πολιτικό περιεχόμενο. Αποτελεί το επιχείρημα μέσω του οποίου οι γυναίκες ενσωματώθηκαν στη σύγχρονη πολιτική τάξη. Η μητρότητα ως πολιτικό στάτους, ως όχημα της ενσωμάτωσης των γυναικών στην πολιτική, έχει διαμορφώσει το καθήκον των γυναικών απέναντι στο κράτος και τη γυναικεία ιδιότητα του πολίτη. Το πολιτικό καθήκον των γυναικών και η υπηρεσία τους έχει δύο κατευθύνσεις: τη δομή του κράτους πρόνοιας και το ζήτημα των πολιτικών ευθυνών του πολίτη (Pateman 1992).

Η φεμινιστική πολιτική φιλοσοφία έθεσε τα εξής ερωτήματα: Ποια είναι η θέση των γυναικών στο κράτος; Πώς συνδέονται οι γυναίκες με την ιδιότητα του πολίτη και το κράτος; Η σύγχρονη πατριαρχία ενσωμάτωσε τις γυναίκες με διαφορετικό τρόπο από τους άνδρες. Αποκλείστηκαν από την κοινωνία των πολιτών, με την έννοια της δημόσιας σφαίρας της οικονομίας και της ιδιότητας του πολίτη, όμως η μητρότητα εκλαμβανόταν ως καθήκον και

υπηρεσία των γυναικών απέναντι στο κράτος. Ενώ το καθήκον να πεθαίνεις για το κράτος συζητιέται μόνο αναφορικά με τους άνδρες, το ύψιστο πολιτικό καθήκον των γυναικών είναι η μητρότητα, να γεννήσουν για το κράτος και, αν η φύση το ορίσει, να δώσουν τη ζωή τους για να δημιουργήσουν καινούρια ζωή, νέους πολίτες (στο ίδιο). Κατά την Pateman, το ερώτημα που δεν έθεσε ο Μισέλ Φουκώ είναι το από πού προέρχεται ο πληθυσμός.

Η κοινωνική πολιτική διαμορφώνεται από κανονιστικές αντιλήψεις για τους ρόλους των φύλων και ιδιαίτερα από τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και την κοινωνική ευθύνη, και με άξονα την εξάρτηση των γυναικών από την δυνατότητα των ανδρών να κερδίζουν χρήματα (Pedersen 1993). Παράλληλα οι γυναίκες παρείχαν ιδιωτική και απλήρωτη φροντίδα στο σπίτι.

Η ιστορία της κοινωνικής πολιτικής και του Κράτους Πρόνοιας στην Ευρώπη δείχνει ότι το φύλο ήταν ένας ισχυρός παράγοντας σταθεροποίησης και ενίσχυσης της κρατικής εξουσίας και στα δημοκρατικά πολιτεύματα και στα φασιστικά. Η εθνική συγκρότηση εδραζόταν στην κρατική παρέμβαση στην οικογένεια και στη ρύθμιση της αγοράς εργασίας εγκαθιδρύοντας αποκλεισμούς ταξικούς, έμφυλους και φυλετικούς (Werbner και Yuval-Davis 1999). Η έννοια του κοινωνικού αποτέλεσε μια περιοχή όπου η κρατική παρέμβαση καθώς και η ιδιωτική πρωτοβουλία εισχωρούσε στις πιο ιδιωτικές περιοχές της προσωπικής ζωής. Οι κοινωνικές παροχές μετασχημάτισαν την κοινωνική συμπεριφορά σε πυξίδα της υπευθυνότητας του πολίτη (Kessler-Harris 2001α).

Η έννοια του οίκου με τον ενήλικα άνδρα στην κεφαλή του νοικοκυριού αποτελούσε για πολλές ευρωπαϊκές χώρες το θεμέλιο της εθνικής σταθερότητας και βασιζόταν στον έλεγχο των ορίων μεταξύ της σεξουαλικής επιθυμίας και της αποδεκτής κοινωνικής συμπεριφοράς καθώς και στη ρύθμιση των ρόλων των μελών της οικογένειας. Η επίτευξη αυτών των στόχων πραγματοποιήθηκε με νόμους και νόρμες που αφορούσαν την εργασία, το γάμο, την εκπαίδευση των παιδιών. Η ρύθμιση της γυναικείας εργασίας και οι προστατευτικοί εργατικοί νόμοι αποτέλεσαν το μέσο για την νομιμοποίηση συγκεκριμένων μορφών εργασίας για τις γυναίκες διασφαλίζοντας τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας (Wikander κ.ά. 1995, Αβδελά 1989, 1990 και 1998). Ο περιορισμός των ωρών εργασίας, οι βρεφονηπιακοί σταθμοί και οι άδειες τοκετού καθώς και η διαφοροποίηση των επιδομάτων για τους άνδρες και τις γυναίκες αποτελούσαν μηχανισμούς ελέγχου της διάθεσης της γυναικείας εργασίας και έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στις οικογενειακές αποφάσεις και δυνατότητες. Οι περιορισμοί στην εργασία για τις έγγαμες γυναίκες άμεσα ή έμμεσα μέσω της νομοθεσίας ή της άρνησης θέσπισης δημόσιας φροντίδας για τα παιδιά, όπως για παράδειγμα στις

Ηνωμένες Πολιτείες, εγκαθίδρυσαν ιεραρχίες που στηρίζονταν όχι μόνο στις έμφυλες διακρίσεις αλλά και σε ταξικές και φυλετικές (Kessler-Harris 2001β).

Το κράτος πρόνοιας ενσωμάτωσε τη διαφορά του φύλου, καθώς η φεμινιστική έρευνα έχει δείξει ότι οι γυναίκες είναι οι κυριότεροι αποδέκτες των προνοιακών πολιτικών, όμως παίρνουν τα επιδόματα όχι όπως οι άνδρες αλλά ως εξαρτημένες και υποτελείς στους άνδρες πολίτες, στους αρχηγούς της οικογένειας (Lewis 1980, Thane 1991, Pateman 1992, Cole 2000). Η παροχή σύνταξης και το επίδομα ανεργίας στην Βρετανία δινόταν στον αρχηγό της οικογένειας και εξαρτώνταν από το μέγεθος της οικογένειας. Η υγειονομική περίθαλψη και η οικιστική πολιτική στη Γερμανία σχεδιάστηκαν ώστε να ενισχύσουν τον οικιακό ρόλο των γυναικών. Η φορολογική πολιτική στις Ηνωμένες Πολιτείες επηρέασαν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι σκέφτονταν το γάμο. Η προστατευτική εργατική νομοθεσία αφορούσε ένα πολύ περιορισμένο τμήμα του γυναικείου εργατικού δυναμικού. Παράλληλα, νόμοι που περιόριζαν την κινητικότητα εξανάγκαζαν τις μαύρες γυναίκες του αμερικανικού Νότου στη μισθωτή εργασία.

Οι μελέτες που διερευνούν τις προνοιακές πολιτικές για τη γεννητικότητα αποκαλύπτουν τους τρόπους με τους οποίους το φύλο, η φυλή και η αναπαραγωγή συγκροτούσαν την εθνική ταυτότητα στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα. Το δημογραφικό ζήτημα αποτέλεσε μια ευκαιρία για να αναδιαμορφωθεί το σώμα των πολιτών (Camiscioli 2001:595). Η κοινωνική πολιτική του φασιστικού καθεστώτος στην Ιταλία και του ναζιστικού αναδεικνύουν τις διαφορές και τις ομοιότητες αυτών των καθεστώτων με τις ευρωπαϊκές δημοκρατίες στον τρόπο με τον οποίο όρισαν τη σχέση των γυναικών με το κράτος. Η Gisela Bock αναρωτιέται αν μπορούμε να δούμε τη ναζιστική Γερμανία σαν κράτος πρόνοιας (Bock 1991). Το συμπέρασμά της είναι ότι η μοναδικότητα της ναζιστικής πολιτικής έγκειται στο ότι ο ρατσισμός από το 1933 και μετά θεσμοποιήθηκε και έγινε κρατική πολιτική, όπως αποδεικνύουν η υγιεινή της φυλής ή η ευγονική, ιδιαίτερα οι πολιτικές εναντίον των Εβραίων και των Τσιγγάνων. Η «ποιότητα του πληθυσμού», η «φυλετική αναγέννηση» και η «φυλετική αναβάθμιση» ήταν τα συνθήματα του Εθνικοσοσιαλισμού με βάση τα οποία εφάρμοσε αντι-γεννητική πολιτική μέσω της υποχρεωτικής μαζικής στείρωσης από το 1933, της αναγκαστικής έκτρωσης από το 1935, των περιορισμών στο γάμο από το 1935 και μετά, και μέσω μαζικών φόνων και γενοκτονίας από το 1939. Αντίθετα με τον Εθνικοσοσιαλισμό, το φασιστικό καθεστώς στην Ιταλία αλλά και τα ευρωπαϊκά δημοκρατικά καθεστώτα ακολούθησαν προγεννητικές πολιτικές και εθνικοποίησαν το ζήτημα των γεννήσεων προσπαθώντας να ωθήσουν τις γυναίκες να κάνουν παιδιά (De Grazia 1992).

Παρ' όλα αυτά το ζήτημα της «ανάμειξης των φυλών» απασχόλησε την αγγλο-αμερικανική βιολογία, όπου στις Ηνωμένες Πολιτείες ο φόβος για τον αυξανόμενο δείκτη γεννητικότητας των μεταναστών οδήγησε στην ευγονική (Klaus 1993, Ladd-Taylor 1994). Ρατσιστικές πολιτικές εφαρμόστηκαν και στη Γαλλία. Στην συζήτηση για τη μετανάστευση, η «γαλλική φυλή» οριζόταν ως ένα δυναμικό κατασκευάσμα που είχε την ικανότητα να ενσωματώνει κάποια στοιχεία. Η βασική επομένως μεταφορά της μεσοπολεμικής περιόδου δεν ήταν η «φυλετική καθαρότητα» αλλά η «σωστή ανάμειξη». Για να το πετύχουν αυτό διέκριναν τους «επιθυμητούς» από τους «ανεπιθύμητους» με βιολογικά επιχειρήματα που βασιζόνταν στην ιδέα του συμβατού αίματος (Camiscioli 2001:601). Η προγεννητικότητα, η μετανάστευση και η αφομοίωση ήταν τρία άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους στοιχεία της δημογραφικής πολιτικής των αρχών του 20ού αιώνα και μέρος του ευρύτερου σχεδίου αναμόρφωσης της γαλλικής οικογένειας (στο ίδιο 2001: 614). Στη Σοβιετική Ένωση, μεταξύ του 1936 και 1944, ο Στάλιν περιόρισε τις ελευθερίες των γυναικών, εισάγοντας πολιτικές που απαγόρευαν τις εκτρώσεις, ενίσχυαν τη γεννητικότητα και περιόριζαν τα διαζύγια (Illie 2001, Ashwin 2000).

Η στροφή της κοινωνικής ιστορίας στη μελέτη της εργατικής νομοθεσίας ανέδειξε τις αντιφάσεις από τις οποίες διαπερνώνταν. Η οικονομική και πολιτική θεωρία του οικονομικού φιλελευθερισμού και η έννοια του υποκειμένου το οποίο διέθετε ελεύθερη βούληση και είχε την δυνατότητα να συνάπτει συμβόλαια βρισκόταν σε αντίθεση με το ζήτημα της παρέμβασης του κράτους στην οικονομία (Rose 1996:93).

Στη μελέτη της η Kathleen Canning υποστηρίζει ότι η εργατική νομοθεσία εγγράφει την έμφυλη διαφορά στην τάξη και την ιδιότητα του πολίτη, μέσα από τη διάκριση ανάμεσα στις γυναίκες και στα παιδιά, τα οποία δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα για να υπερασπιστούν τα συμφέροντά τους. Από την άλλη, οι άνδρες πολίτες απολάμβαναν πολιτική ισότητα με τους εργοδότες καθώς και το δικαίωμα να δημιουργούν πολιτικούς συνασπισμούς εναντίον τους (Canning 1996α, 1996β).

Η νομοθεσία νομιμοποιούσε την εργασία των γυναικών στα εργοστάσια και την ίδια στιγμή κατασκεύαζε τους άνδρες και τις γυναίκες ως διαφορετικούς και άνισους εργαζόμενους. Η ορθόδοξη πολιτική οικονομία θριάμβευσε, ενώ οι νομοθέτες αναβάθμισαν την εικόνα του έθνους και κατασκεύασαν το κράτος ως ηθικό θεσμό (Rose στο ίδιο: 210).

Οι εργαζόμενες ορίζονταν από την εργατική νομοθεσία όχι ως οικονομικοί παράγοντες αλλά με βάση τη σεξουαλικότητά τους και την ικανότητά τους στο νοικοκυριό, από το μητρικό ρόλο και από τα σώματά τους. Η Philippa Levine (1990) υποστηρίζει ότι σε

ό,τι αφορά τις έμφυλες αντιλήψεις η έννοια του συμβολαίου και η θριαμβευτική επίκληση της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς -ο στύλος της οικονομικής και νομικής τάξης- διαλύεται. Φαίνεται, επομένως, ότι στη βικτοριανή εποχή τα ιδεώδη της ελεύθερης αγοράς και του φιλελευθερισμού δεν επεκτείνονταν στο επίπεδο των νόμων και της κοινωνικής πολιτικής (Rose 1996:194).

Συγκεκριμένα, το σκεπτικό που καθοδηγούσε την εργατική νομοθεσία ήταν ότι μόνο σε περίπτωση υποκειμένων χωρίς ελεύθερη βούληση το κράτος θα παρέμβαινε στις οικονομικές συναλλαγές. Η αρχή που τους έκανε να παραμερίσουν την αρχή της ελεύθερης βούλησης ήταν το ζήτημα της ηθικής και κυρίως της σεξουαλικής ηθικής. Από το 1880 όμως και μετά η μητρότητα ολοένα και περισσότερο συνδεόταν με το έθνος και την ευρωστία και ποιότητα ης φυλής (Klaus 1993: 5). Όταν συζητιόταν η εισαγωγή νέων προστατευτικών μέτρων τις δεκαετίες 1880 και 1890, τα σώματα των μητέρων έγιναν η εστία της ανησυχίας. Το 1890 άρχισαν να εστιάζουν στην ευθύνη των γυναικών για τις μελλοντικές γενιές. Αυτές οι συζητήσεις του τέλους του δεκάτου ενάτου αιώνα αποτελούν προάγγελο των λόγων που απο-σωματοποιούν τις γυναίκες και εστιάζουν στο έμβρυο (Canning 1996α).

Η μετάβαση από την έννοια του οικογενειακού μισθού ως *προνομίου* στον Νόμο για τους Φτωχούς στην έννοια του οικογενειακού μισθού ως *δικαιώματος* είναι σημαντική για την κατανόηση των πολιτικών του δεκάτου ενάτου αιώνα αναφορικά με τη φτώχεια και τις μεταρρυθμίσεις του εικοστού (Clark 2000). Με την ανάδυση του κράτους πρόνοιας μετά το 1945, η έννοια του άνδρα ως αρχηγού της οικογένειας και των γυναικών ως εξαρτημένων και όχι εργαζομένων επικράτησε στο νέο προνοιακό σύστημα. Η λατρεία του οικογενειακού μισθού στην οικονομία του εικοστού αιώνα και στο κράτος πρόνοιας όμως δεν αποτελούσε επιβίωση του Νόμου για τους Φτωχούς του δεκάτου ενάτου αιώνα αλλά αναδύθηκε από την δύναμη των συνδικάτων, του νεο-φιλελευθερισμού και σταδιακά του Εργατικού Κόμματος (στο ίδιο 2000). Αυτή η ιστορία φωτίζει το ζήτημα των γυναικών και της γυναικείας εργασίας στην προνοιακή πολιτική. Το δέκατο ένατο αιώνα, οι Νόμοι για τους Φτωχούς και οι υπάλληλοι που ήταν επιφορτισμένοι με την εφαρμογή τους αναγνώριζαν τις γυναίκες ως εργαζόμενες και θεωρούσαν ότι οι γυναίκες έπρεπε να εργάζονται αν ήταν απαραίτητο. Δεν μπόρεσαν όμως να αναγνωρίσουν ότι οι ανισότητες στο γάμο και οι χαμηλοί μισθοί των γυναικών οδηγούσαν τις γυναίκες στη φτώχεια.

Μια ερευνητική περιοχή στο πλαίσιο της μελέτης της κοινωνικής πολιτικής που αποτελεί πεδίο αντιμαχόμενων απόψεων μεταξύ των φεμινιστριών ιστορικών αφορά τη δράση των φεμινιστικών οργανώσεων και του γυναικείου κινήματος στην πολιτική

διαμόρφωση του κορπορατιστικού κράτους. Το ζήτημα που απασχολεί τις φεμινίστριες ιστορικούς είναι το κατά πόσο το σημερινό κράτος πρόνοιας είναι αποτέλεσμα της κληρονομιάς των «ματερναλιστικών» δικτύων και των φεμινιστριών που απέτυχαν να διαμορφώσουν ένα εναλλακτικό όραμα για την κοινωνική πολιτική (Ladd-Taylor 1991:203) ή το αν οι νόμοι για τη μητρότητα ήταν το αποτέλεσμα των ανθρωπιστικών κοινωνικών πολιτικών και της πολιτικής των δικαιωμάτων των γυναικών (Offen 1991, Cova 1991) τα θετικά αποτελέσματα των οποίων πρέπει να αναγνωριστούν. Παράλληλα, η συγκριτική μελέτη έχει ανατρέψει τις κατηγοριοποιήσεις ανάμεσα στα κινήματα που προωθούν τον ατομισμό και την ισότητα των δικαιωμάτων και σε αυτά που προωθούν «ματερναλιστικές» πολιτικές. Η διάκριση μεταξύ ισότητας και διαφοράς έχει αρχίσει να θολώνει (Thane 1991, Ladd-Taylor 1994).

Το σουηδικό κράτος πρόνοιας έγινε αντικείμενο μελέτης από τις φεμινίστριες ιστορικούς, όπως δείχνει η Lundqvist (1999) στην επισκόπησή της, με στόχο να αναλυθεί η αντιφατική θέση των γυναικών στη σουηδική κοινωνία και κράτος. Η Yvonne Hirdman εισήγαγε το 1988 την έννοια του *genus system* (gender system) για να εξηγήσει για ποιο λόγο στη Σουηδία οι γυναίκες εξακολουθούν να θεωρούνται κατώτερες από τους άνδρες - ενώ συμμετέχουν στην αγορά εργασίας, έχουν πολιτικά δικαιώματα και δικαίωμα ψήφου από το 1921 - και πώς αυτό συνδέεται με την ιστορική αλλαγή (στο ίδιο). Ο όρος σημαίνει το πλέγμα των κοινωνικών πρακτικών που παράγει και αναπαράγει μοντέλα και συνδέσεις και αποτελεί προϋπόθεση για όλες τις κοινωνικές δομές. Σύμφωνα με αυτό θεωρητικό μοντέλο, η καθημερινή ζωή αλλά και τα δομικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας εδράζονταν στο διαχωρισμό ανδρών και γυναικών και στην αναγόρευση του αρσενικού σε κανόνα. Η Christina Carlsson Wetterberg προσπάθησε να συνδυάσει τη δομική προσέγγιση με τη μελέτη της υποκειμενικής εμπειρίας. Στόχος της ήταν να ερμηνεύσει από τη μια την ταύτιση των γυναικών με το σπίτι και τον προσδιορισμό του ως γυναικείας σφαίρας και από την άλλη το αίτημα για ίση μεταχείριση των γυναικών στην αγορά εργασίας, αναδεικνύοντας τις πολλαπλές ταυτότητες της γυναικείας συλλογικότητας (βλ. Lundqvist 1999). Η νορβηγίδα φεμινίστρια Gro Hageman συμφωνεί με την Wetterberg ότι η μελέτη πρέπει να εστιάζει στα υποκείμενα παρόλο που της ασκεί κριτική για τον βολонταριστικό τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον υποκειμενικό παράγοντα, θεωρώντας ότι πρέπει να ληφθούν υπόψη οι δομικοί περιορισμοί και παράγοντες και οι ιστορικές συνθήκες μέσα στις οποίες τα υποκείμενα δρουν και σχηματίζουν τις επιλογές τους. Η νεότερες ιστορικές μελέτες θέτουν ως αφετηρία τη μελέτη των μεταρρυθμιστικών ιδεών και της καθημερινής πραγματικότητας

των γυναικών αναζητώντας στο παρελθόν τα αίτια της αντιφατικής τοποθέτησης των γυναικών στη σουηδική κοινωνία, από την μια, δηλαδή, ως εργαζομένων και από την άλλη ως μητέρων (Lundqvist 1999). Θεωρούν ότι οι εργασιακές σχέσεις στις παλιές αγροτικές βιομηχανικές κοινότητες στηρίζονταν στο «τοπικό πνεύμα του συμβιβασμού», στη σημασία της πρόνοιας για την κοινωνική συνοχή και στον κατά φύλο διαχωρισμό στην εργασία, ιδέες που επιβίωσαν την εποχή της εκβιομηχάνισης. Το εργατικό κίνημα και η κοινωνική πολιτική έθεσαν την εργασία ως βασική κατηγορία της κοινωνικής ζωής, ενώ οι γυναίκες εισχώρησαν στον πολιτικό λόγο και αποτέλεσαν στόχο των πολιτικών μεταρρυθμίσεων σε περιοχές που αφορούσαν νέα κοινωνικά πεδία όπως η «οικογένεια» και η «ισότητα» δημιουργώντας την αντιφατική τοποθέτηση των γυναικών ως εργαζομένων και ως μητέρων.

Ιστορία του ανδρισμού

Η μελέτη των ανδρών και του ανδρισμού έχει αναπτυχθεί κυρίως στην βορειο-αμερικανική, ευρωπαϊκή και αυστραλιανή ιστοριογραφία. Κάποιες από τις φεμινίστριες ιστορικούς αντιμετώπισαν με καχυποψία την μελέτη του ανδρισμού, θεωρώντας ότι επαναφέρει τους άνδρες ως κεντρικά πρόσωπα της ιστορικής αφήγησης. Η απάντηση έχει έμμεσα δοθεί πολύ πριν από την εμφάνιση των μελετών του ανδρισμού από την Natalie Zemon Davis, όταν υποστήριξε ότι οι ιστορικοί πρέπει να μελετούν όχι μόνο το υποταγμένο φύλο αλλά τη σημασία των φύλων, των έμφυλων ομάδων στο παρελθόν (Zemon Davis 1975, 2000). Το ερώτημα που έθεσαν οι φεμινίστριες αναφορικά με αυτό νέο ερευνητικό πεδίο είναι μήπως η ενασχόληση με τους άνδρες και τον ανδρισμό όταν περιορίζεται στους ρόλους και στις πολιτισμικές αναπαραστάσεις του ανδρισμού παραγνωρίζει τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας. Ένα από τα χαρακτηριστικά του ανδρισμού και ιδιαίτερα στις νεώτερες Δυτικές κοινωνίες είναι ο σχετικά αόρατος χαρακτήρας του αφού οι άνδρες εμφανίζονταν ως ο κανόνας, ταυτίζονταν με τον ορθό λόγο και όχι με το σώμα και με αυτή την έννοια «δεν είχαν φύλο», ενώ οι γυναίκες αποτελούσαν το κατεξοχήν φύλο καθώς ταυτίζονταν με φυσιολογικές λειτουργίες. Ακόμα και στη βικτοριανή εποχή, η βιολογία πολύ λίγο ασχολήθηκε με τους άνδρες ως διακριτές βιολογικές οντότητες σε σύγκριση με τις μελέτες για τις γυναίκες (Tosh 1994, Hitchcock κ.ά. 1999). Στην ιστορική μελέτη όταν οι ιστορικοί δεν εστιάζουν ειδικά στις γυναίκες, η ιστορία αφορά τους άνδρες. Όχι όμως τους άνδρες ως άνδρες, ως έμφυλα δηλαδή όντα. Η μελέτη του ανδρισμού επιδίωκε να φέρει στο προσκήνιο την έμφυλη διάσταση της ανδρικής ταυτότητας και να ιστοριοποιήσει τον ανδρισμό. Αμφισβητώντας, λοιπόν, την ταύτιση των ανδρών με την οικουμενικότητα η μελέτη του ανδρισμού εξετάζει τους άνδρες

ως έμφυλα όντα. Η Rosalind O'Hanlon (1997: 3) ορίζει τον ανδρισμό ως «μια όψη της κοινωνικής υπόστασης των ανδρών που είναι έμφυλη, η οποία τον ορίζει ως άνδρα, τον συνδέει με άλλους άνδρες και καθορίζει διαφορετικές πλευρές της ταυτότητας του, όπως την τάξη, την εργασία, την φυλή και την εθνότητα».

Η ιδεολογία του ανδρισμού στη βικτοριανή εποχή ήταν αντικείμενο σημαντικού αριθμού μελετών καθώς θεωρήθηκε ότι αποτελούσε μία από τις έννοιες κλειδιά στο ηθικό σύμπαν των βικτοριανών. Οι έρευνες εστίασαν στην κουλτούρα του ιδιωτικού σχολείου (Newson 1961), στη σχέση μεταξύ αθλητισμού και ανδρισμού (Mangan 1981), στη θέση του ανδρισμού στο βικτοριανό μυθιστόρημα (Vance 1985, Nelson 1991), στο μετασηματισμό του ανδρισμού στις αρχές του εικοστού αιώνα και στη διαμόρφωση ενός κώδικα αποικιοκρατικού ανδρισμού (Field 1982, Rosenthal 1986), ο οποίος αποτέλεσε τον πυρήνα των πολιτισμικών αναπαραστάσεων με ευρεία λαϊκή απήχηση και διαπότισε την ανδρική ταυτότητα (Dawson 1994, Bristow 1991, Boyd 1994). Αν και σε αυτές τις μελέτες που εστιάζουν στη βικτωριανή Αγγλία αλλά και σε άλλα γεωγραφικά πλαίσια (Κουλούρη 1997) το φύλο δεν αποτελεί αναλυτικό εργαλείο και δεν εξετάζεται η σημασιολόγηση του ανδρισμού μέσα από τη σχέση του με την θηλυκότητα ούτε αναδεικνύεται η άρθρωσή του με τις σχέσεις εξουσίας, έχουν παρ' όλα αυτά φωτίσει τις ιστορικές εκφράσεις του ανδρισμού και θέσει σε αμφισβήτηση τη σταθερότητα των έμφυλων κατηγοριών. Οι ιστορικοί που ανέλυσαν τα αποικιοκρατικά στερεότυπα της εκθήλυνσης των αποικιοκρατούμενων πρόβαλαν περισσότερο την άρθρωση ανδρισμού με τις σχέσεις εξουσίας και την έμφυλη επένδυση του αποικιοκρατικού λόγου (Sinha 1995).

Η συνειδητοποίηση ότι η μελέτη του ανδρισμού έδινε προνομιακή θέση στις ελίτ και εξέταζε τους άνδρες σε ομοκοινωνικά περιβάλλοντα οδήγησε στην εστίαση στην αστική τάξη και στη σχέση των ανδρών με το οικιακό ιδεώδες (Tosh 1999). Το πεδίο της έρευνας ήταν η Βρετανία του δεκάτου ενάτου αιώνα και οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν επιστολές, υποθέσεις διαζυγίου, ημερολόγια και οδηγοί καλής συμπεριφοράς. Η εισαγωγή της έννοιας του ανδρισμού στις κοινωνικές σχέσεις ανέδειξε τη διαπλοκή του με την ταξική ταυτότητα και αναίρεσε την ύπαρξη ενός παγιωμένου ορισμού της ανδρισμού τόσο της αστικής όσο και της εργατικής τάξης (Roper και Tosh 1991, Brooke 2001, Cody 1995). Οι μελέτες εστίασαν στα στοιχεία που όριζαν κάθε φορά την ανδρική ταυτότητα των αστών καθώς και η ισορροπία τους μεταβάλλονταν. Η έννοια του *breadwinner* αποτέλεσε την κατεξοχήν δημόσια έκφραση του ανδρισμού που καθόρισε και τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα αλλά και στις κοινωνικές τάξεις (Tosh 1994, Mangan κ.ά. 1987). Καθώς η ιστορία του

ανδρισμού επικεντρώνεται στους άνδρες ως πατεράδες, συζύγους και κεφαλές της οικογένειας, η εικόνα μας για τους αυταρχικούς συζύγους και πατεράδες γίνεται πιο πολύπλοκη και αναδεικνύονται οι διαφοροποιήσεις στην εμπειρία και επιτέλεση της πατρότητας. Οι ανύπαντροι άντρες είχαν πάντοτε μια αμφίβολη θέση στην κοινωνία, ενώ η εργασία των γυναικών και η αδυναμία των εργατών να παρέχουν τα μέσα για την επιβίωση της οικογένειας χωρίς την εργασία των γυναικών συνιστούσε απειλή για τον ανδρισμό των εργατών. Η εργασιακή ταυτότητα, η ειδίκευση, η φυσική δύναμη αποτελούσαν συστατικά στοιχεία της ανδρικής εργατικής ταυτότητας (Willis 1993 [1977]). Η ταπείνωση του άνεργου άνδρα που τον συντηρούσε η σύζυγός του ήταν συνδεδεμένη με την κανονιστική ανδρική ταυτότητα που οριζόταν όχι μόνο με βάση τις πολιτικές αξίες της κυρίαρχης τάξης αλλά και από το εργατικό κίνημα (Rose 1993, McClelland 1989, Showalter 1990). Η μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς και των ριζοσπαστών και των συντηρητικών αποκαλύπτει τη σύνδεση του αγώνα για τα πολιτικά δικαιώματα αλλά και την απόσπαση ψηφοφόρων με το ρόλο των ανδρών της εργατικής τάξης ως πατεράδων και αρχηγών της οικογένειας (McClelland 1991, Lawrence 1993, Jarvis 1996, βλ. Francis 2002: 637-652). Η στροφή στην μελέτη του ρόλου του ανδρισμού στην πολιτική, την εξωτερική πολιτική και τη διπλωματία υπόσχεται ένα ριζικό μετασχηματισμό της πολιτικής ιστορίας (Hoganson 1998, Nelson 1998, Cohen 1996). Η σύνδεση της έννοιας της τιμής και της ιστορίας των συναισθημάτων με τη μελέτη του ανδρισμού αποτελεί ένα νέο πεδίο έρευνας του «ανδρικού κόσμου των συναισθημάτων» (Reddy 1997, Gallant 2002). Η διαπλοκή του ανδρισμού με τη σεξουαλικότητα έδειξε ότι ο κυρίαρχος ανδρισμός αποκτά νόημα μέσα από την αντίθεσή του με άλλους υπάλληλους ανδρισμούς οι οποίοι θέτουν σε αμφισβήτηση την πατριαρχία (Weeks 1989, 1991).

Οι ιστορικοί ανέλυσαν τη συμβολική λειτουργία της θηλυκότητας και της ανδρισμού στις εθνικές αναπαραστάσεις των ολοκληρωτικών καθεστώτων (Πασσερίνι 1998) και στον πόλεμο (Mosse 1990, 1998). Οι αντιλήψεις για τον ανδρισμό και τη θηλυκότητα απέδιδαν διαφορετικούς ρόλους στις γυναίκες και στους άνδρες στον πόλεμο και διαμόρφωναν σχέσεις εξουσίας τόσο μεταξύ ανδρών και γυναικών όσο και μεταξύ ανδρών αλλά και δεσμούς αλληλεγγύης. Οι αντιλήψεις για τον ανδρισμό που ενσάρκωνε η μορφή του Μουσολίνι έθεταν ιεραρχίες ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα καθώς και ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα. Ο ανδρισμός ως στοιχείο της εθνικής ταυτότητας την περίοδο του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου δημιουργούσε δεσμούς μεταξύ των ανδρών, ταύτιζε τους άνδρες με το Κράτος και τους προσέδιδε μια προνομιακή σχέση με το Κράτος (Mosse 1984). Η μελέτη των

συμβολικών αναπαραστάσεων κρίθηκε απαραίτητη για την κατανόηση της πολιτικής βίας. Παράλληλα, αναδείχθηκε το διαφορετικό μοντέλο ανδρισμού αλλά και εθνικής ταυτότητας στη μεσοπολεμική Αγγλία με την υποχώρηση του ρομαντικού ιδιώματος του ηρωικού ανδρισμού (Light 1991). Με την εισαγωγή της κατηγορίας του ανδρισμού στην μελέτη του πολέμου, η ιστορία της νεότερης εποχής δεν θα είναι ποτέ πια ίδια (Dudink, Hagemann και Tosh 2004, Capdevila και Rouquet 2003).

Η μελέτη της κατανάλωσης και του υλικού πολιτισμού έχει ανοίξει ένα νέο πεδίο διερεύνησης των ανδρισμών και των θηλυκοτήτων (Zakim 2003, De Grazia 1994, Breward 1999, Giles 2004, Styles και Vickery 2007). Η ενδυμασία αποτελεί εργαλείο για την διερεύνηση της ανάδυσης νέων υποκειμενικοτήτων και σύμβολο κοινωνικών και πολιτικών μετασχηματισμών (Zakim 2003).

Η μελέτη του ανδρισμού στην αποικιοκρατία θέτει σε κριτική την μελέτη του φύλου ως σχέσης μεταξύ ανδρών και γυναικών και εισάγει την διαδραστική σχέση του ανδρισμού με την τάξη, την φυλή, την σεξουαλικότητα, την θρησκεία και την εθνική ταυτότητα, αναδεικνύοντας την κεντρικότητα του ζητήματος της εξουσίας στην ιστορία του ανδρισμού. Το μοντέλο του κανονιστικού βρετανικού ανδρισμού (και οι αποκλεισμοί που το συγκροτούσαν, μέσω της «εκθήλυνσης» των αποικιοκρατούμενων) οργάνωσε τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα σε αποικιοκράτες και αποικιοκρατούμενους αλλά επίσης αποτέλεσε τον άξονα γύρω από τον οποίο συγκροτήθηκαν οι ταυτότητες των τοπικών ελίτ και της μικροαστικής τάξης και οι σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα αλλά και τις κοινωνικές τάξεις (Sarkar 1992, 1997). Ο ανδρισμός αποτέλεσε το πεδίο πάνω στο οποίο συγκροτήθηκαν οι ιεραρχίες ανάμεσα στην αποικιοκρατική εξουσία και στους αποικιοκρατούμενους αλλά ταυτόχρονα το πεδίο μέσω του οποίου επαναπροσδιορίστηκαν οι ανδρικές ταυτότητες των αποικιοκρατούμενων (Nandy 1983, Sinha 1995, Chowdury 1998). Στο πλαίσιο της αποικιοκρατίας στην Ινδία, ο ανδρισμός μελετήθηκε ως σχέση και όχι ως μία αυτόνομη ιστορία μιας συγκεκριμένης ομάδας. Οι έμφυλες διχοτομίες μεταξύ ενός εσωτερικού/ψυχικού κόσμου και ενός εξωτερικού/υλικού αποτέλεσαν τις λογοθετικές στρατηγικές της εθνικιστικής ιδεολογίας με αποτέλεσμα η διπλή χειραφέτηση των γυναικών να προσδιορίζεται από εθνικιστική πατριαρχία (Chatterjee 1993). Επίσης τονίστηκε ότι πρέπει να μελετηθεί όχι μόνο στο πλαίσιο αναπαραστάσεων αλλά των ιδεολογικών και υλικών συνθηκών μέσα στις οποίες νοηματοδοτείται (Sarkar 1992, Chakravarti 1998). Ο ανδρισμός διαμορφώνεται από ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών σχέσεων αλλά αποτελεί και ο ίδιος στοιχείο διαμόρφωσής τους (Sinha 1999). Η Minralini Sinha (1995), εξετάζοντας την μορφή και τα

αποτελέσματα της έμφυλης άρθρωσης της βρετανικής αποικιοκρατικής εξουσίας, υποστήριξε ότι η βρετανική αποικιοκρατική κουλτούρα δεν επέβαλε τον ανδρισμό ως μορφή εξουσίας αλλά συγκροτήθηκε πάνω σε προηγούμενες εκφάνσεις του ανδρισμού. Οι στρατιωτικές παραδόσεις αποτελούσαν σημαντικό μέρος της προ-αποικιακής κουλτούρας στην Ινδία, οι οποίες ενισχύθηκαν με την υπερ-μασκιλιστική κουλτούρα της βρετανικής αποικιακής εξουσίας.

Υπάρχει ο κίνδυνος, όπως έχει παρατηρήσει η Judith Allen (1987), η μελέτη των ανδρών ως έμφυλων όντων και της έκφρασης του ανδρισμού στον οικιακό χώρο, στην γειτονιά, στην εργασία κλπ. να θεωρήσει δεδομένη την σχέση μεταξύ του ανδρικού σώματος (των ανδρών) και των διαφορετικών μορφών του ανδρισμού στην ιστορία. Ελλοχεύει πάντοτε ο κίνδυνος, συνεχίζει, να υπονοήσει η εστίαση αυτή μια συνέχεια των πραγματικών γυναικών και ανδρών και να περιγράψει τις αλλαγές του ανδρισμού πάνω σε σταθερά σώματα. Όμως, όπως τονίζουν άλλες ιστορικοί, οι πολλαπλές κοινωνικές συνθήκες που αναπαράγονται από τις πολιτικές του ανδρισμού καθιστούν αδύνατη την ταύτιση των ανδρών με τον ανδρισμό. Επομένως δεν υπάρχει κανένα πεδίο στο οποίο στο οποίο ανήκει κατ' ανάγκην ο ανδρισμός ούτε κάποια αρχή ή θεμέλιο όπου μπορεί κανείς να ανιχνεύσει κάποια συνεχή σχέση μεταξύ των ανδρών και του ανδρισμού. Η Sinha (1995) προτείνει την αποσύνδεση του ανδρισμού από τους άνδρες και επομένως την αποσύνδεση του ανδρισμού από τις ιστορίες των ανδρών ως έμφυλων όντων.

Φύλο, έθνος, αποικιοκρατία

Η έννοια της έμφυλης εθνικής ιστορίας αποτελούσε μέρος του ευρύτερου προγράμματος της ιστορίας του φύλου που στόχευε στο να θέσει σε κριτική την εθνική ιστορία αλλά και γενικότερα τη συγγραφή της ιστορίας.

Όταν οι εθνικές ιστορίες άρχισαν να περιλαμβάνουν τις γυναίκες στην αφήγησή τους, η διάσταση του φύλου αφορούσε τις γυναίκες μόνο εκεί που ήταν ορατές, αφορούσε δηλαδή στην ουσία τους έμφυλους ρόλους. Η εισαγωγή των γυναικών στην εθνική ιστορία άφηνε ανέπαφα τα ανδροκρατικά και εθνικιστικά πλαίσια μέσα στα οποία διαμορφώνονταν οι εμπειρίες τους (Damousi 1997, Colbourne κά. 1997, Matthews 1996). Το φύλο ως σχεσιακή κατηγορία, ως συμβολικό σύστημα και διαδικασία απουσίαζε και επομένως απουσίαζε η σχέση μεταξύ φύλου, έθνους και φυλής στο πλαίσιο συστημάτων κυριαρχίας τα οποία επενδύουν με νόημα (Rex και Mason 1986). Η σχέση μεταξύ του φύλου, της φυλής, του εθνικισμού, του πολέμου και του κράτους δεν είχε μελετηθεί επαρκώς. Στο βιβλίο *Creating A*

Nation: 1788-1900, η ενσωμάτωση στην εθνική ιστορία της Αυστραλίας της τάξης, της φυλής και του φύλου μέσα από τη διερεύνηση της γυναικείας ταυτότητας και δράσης στόχευε στον επαναπροσδιορισμό του «έθνους» και στην εισαγωγή των γυναικών στη διαδικασία της εθνικής συγκρότησης (Grimshaw κ.ά. 1994). Οι εθνικιστικές μυθολογίες στην περίοδο του πολέμου, οι οποίες βασιζόνταν σε ανδροκρατικές αναπαραστάσεις, η κρατική πολιτική για τη μητρότητα, η μισθωτή και η οικιακή εργασία, η αστική και αγροτική ζωή ερευνήθηκαν σε σχέση με τις έμφυλες, ταξικές και εθνικές ταυτότητες.

Ενώ η μελέτη του εθνικισμού στην ευρωπαϊκή ιστορία είχε επικεντρωθεί κυρίως στη χρήση του φύλου ως συμβόλου, πρόσφατα η έρευνα έχει μετατοπιστεί στη συμμετοχή των ίδιων των γυναικών στα εθνικιστικά κινήματα και ιδεολογίες και στον ενεργό ρόλο τους στη δημιουργία του εθνικού φαντασιακού (βλ. Bloom κ.ά. 2000, Baron 2005, Τζανάκη 2007). Οι μελέτες για τον εθνικισμό και το φύλο συνδέθηκαν και με το ζήτημα του πολέμου. Σύμφωνα με την Έφη Αβδελά και την Αγγέλικα Ψαρρά, η εστίαση στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897 αποτελεί μια προνομιακή στιγμή για την εξέταση του πώς ορίζεται το έθνος, καθώς πρόκειται για μια μοναδική περίπτωση σύνδεσης του μιλιταριστικού εθνικισμού με ένα δραστήριο γυναικείο κίνημα (Avdela και Psarra 2005: 67–79). Τα ζητήματα της πορνείας, της έκτρωσης, του αλκοολισμού, της μητρότητας στη διάρκεια των πολέμων, η συζήτηση αναφορικά με την ηθική και τη σεξουαλικότητα των γυναικών, το ζήτημα της συνεργασίας με τον εχθρό και της τιμωρίας μετά την απελευθέρωση φωτίζουν νέες όψεις της εμπειρίας των γυναικών αλλά και το μετασχηματισμό των πολιτισμικών ορισμών του φύλου (Braybon 2003, Virgili 2002, Duchon κ.ά. 2000, Pollard 1998). Η μελέτη της τιμωρίας των γυναικών που συνεργάστηκαν με τον εχθρό στη Γαλλία αποκαλύπτει ότι η μαζική επίδειξη σεξουαλικής βίας μετά την απελευθέρωση αποτελούσε μέρος της σεξιστικής διαδικασίας να απομακρυνθεί η κηλίδα του παρελθόντος και να αποκατασταθεί η τιμή του έθνους (Virgili 2002). Τα σώματα των γυναικών αποτέλεσαν τόπους στιγματισμού αλλά και της εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας (στο ίδιο).

Οι γυναίκες είχαν αντιμετωπιστεί μέχρι πρόσφατα στην ιστοριογραφία συνολικά ως θύματα των εθνικισμών (Bock 2002: 263). Για τη γερμανική ιστοριογραφία το ζήτημα ήταν ιδιαίτερα φλέγον. Όμως η εικόνα άλλαξε καθώς οι ιστορικοί άρχισαν να αναζητούν τα πραγματικά θύματα στα θύματα της ναζιστικής φυλετικής πολιτικής (βλ. παραπάνω). Αναγνωρίστηκε ότι η κακοποίηση και ο φόνος εβραίων γυναικών δεν είναι απλώς μέρος της ιστορίας των Εβραίων αλλά αναπόσπαστο μέρος της ιστορίας των γυναικών (Bock 2002: 263). Όπως λέει χαρακτηριστικά η Μπोक (στο ίδιο), οι γυναίκες ήταν θύματα, εκτελεστές,

συνεργάτριες, θεατές, ενώ σπάνια αντιστάθηκαν, και ένας σημαντικός αριθμός γερμανίδων συμμετείχαν ενεργά στην εφαρμογή της φυλετικής πολιτικής.

Η χριστιανική βάση του σύγχρονου κράτους και οι φυλετικές αντιλήψεις οι οποίες ορίζουν το σύγχρονο έθνος έχουν σαν βασικούς άξονες το φύλο, τη σεξουαλικότητα και τα δικαιώματα των γυναικών (Rochefort 2007). Τοποθετώντας τη σχέση ανάμεσα στο φύλο και την πολιτική στο επίκεντρο της ιστορικής μελέτης, η Σκοτ μέσα από τη συζήτηση για τη «μαντίλα» στη Γαλλία τοποθετεί την πρόσφατη απαγόρευση ενδυμασίας που φέρει «θρησκευτικά σύμβολα» στα δημόσια σχολεία και η οποία αφορούσε στην πραγματικότητα τη μαντίλα που φορούσαν οι μουσουλμάνες στο πλαίσιο μιας μακράς ιστορίας φυλετικών και έμφυλων διακρίσεων στην γαλλική ρεπουμπλικανική σκέψη (Scott 2007).

Η κριτική των έγχρωμων φεμινιστριών για την απόθεση από την ιστορία των γυναικών του ρόλου που έπαιξε η φυλετική καταπίεση στη διαμόρφωση του ατομικού και συλλογικού υποκειμένου του φεμινισμού και το κάλεσμά τους να ερευνήσουν οι ίδιες οι λευκές ιστορικοί τους τρόπους με τους οποίους η αποικιοκρατία διαμόρφωσε τις εθνικές ταυτότητες αλλά και την ιστορική αφήγηση άρχισε να αποτελεί ζητούμενο για την ιστορία του φύλου την δεκαετία του 1990. Η μετατόπιση από την θεώρηση της Βρετανίας ως κλειστής και ανέπαφης από την αυτοκρατορία στην αντιμετώπιση των βρετανικών κοινωνικών και πολιτισμικών μορφωμάτων –του ανδρισμού, του καπιταλισμού, του οικιακού ιδεώδους- μέσα από τη σχέση τους με τον αποικιοκρατικό κοινωνικό σχηματισμό συνιστά ένα αναλυτικό πλαίσιο που προσπαθεί να ανταποκριθεί στα ζητήματα που έθεσαν οι έγχρωμες φεμινίστριες. Το εθνικό πλαίσιο επεκτάθηκε και ερευνήθηκε μέσα στο πλαίσιο της αποικιοκρατίας, καθώς η αποικιοκρατία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της βρετανικής ταυτότητας. Μέσα από αυτή τη διαλεκτική σχέση θεωρήθηκε ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για εθνική ομοιογένεια και εδαφική αυτονομία. Η φεμινιστική οπτική ανέτρεψε συμβατικές θεωρήσεις της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας και των πρακτικών της και προσέφερε μεθοδολογίες για την κατανόηση του έθνους, του εθνικισμού, της αυτοκρατορίας και της πολιτισμικής ταυτότητας (Hall 1996, 2000, 2002, Laliotou 2004, Sen 2002, Wilson 2003). Μια από τις θεωρητικές παραδοχές της ιστορίας της αποικιοκρατίας είναι ότι ο ιμπεριαλισμός δεν μπορεί να γίνει κατανοητός χωρίς μια θεωρία των σχέσεων εξουσίας που οργανώνονται από την έννοια του φύλου και της σεξουαλικότητας (Stoler 1995, 1996, Levine 1996, 2003, Collingham 2001, Kramer 2006).

Οι μελέτες που εστιάζουν στην αποικιακή λογική των φεμινιστριών δείχνουν ότι η γλώσσα της «φυλής» αποτέλεσε ένα ισχυρό μέσο για τις γυναίκες για να διεκδικήσουν την

ενσωμάτωσή τους στο κράτος (Burton 1994, 2003, Wildenthal 2001). Πολύ συχνά οι λέξεις εθνικός και πολιτισμικός αντικαθιστούνται από τη λέξη φυλετικός. Η μελέτη των γυναικών ως φορέων της αποικιοκρατίας φωτίζει τις σχέσεις κυριαρχίας που ήταν άρρηκτα δεμένες με την διεκδίκηση της αυτονομίας των γυναικών και της ταυτότητάς τους. Σύμφωνα με την Wildenthal (2001: 201-202), οι αποικιακές γυναικείες οργανώσεις χαρακτηρίζονταν από μια αυξανόμενη έμφαση στον ρατσισμό και τον εθνικισμό την περίοδο 1885-1933. Οι έμφυλες σχέσεις μεταξύ Γερμανών διαμεσολαβούνταν από τη φυλή, ενώ ο αποικιακός ρατσισμός εφαρμόστηκε και από τους άνδρες και από τις γυναίκες μέσα από τη διαπλοκή της έμφυλης διαφοράς, του φεμινισμού και της ιεραρχικής πολιτισμικής σύγκρισης. Η πρόσφατη εστίαση της έρευνας στις πολιτισμικές επαφές και στα ταξίδια δίνει στη λογοτεχνική παραγωγή που προοριζόταν για γυναίκες αλλά και γραφόταν από γυναίκες και ιδιαίτερα στην ταξιδιωτική λογοτεχνία αναδεικνύει το ρόλο τους στην παγίωση σεξουαλικών και κοινωνικών κανόνων και στη διαμόρφωση ενός νέου λογοτεχνικού κανόνα (Pratt 1992, Nussbaum 1995, Mills 1991).

Η εξέταση των δυναμικών του φύλου ως μια βασική διάσταση του ιμπεριαλιστικού προγράμματος αποτέλεσε το πλαίσιο ανάλυσης της μελέτης της Anne McClintock (1995, 1997). Η McClintock εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους οι γλώσσες τις τάξης και του εθνικού πρωτογονισμού στην βρετανική κοινωνία εκφράζονταν μέσα από λόγους φυλετικής απόκλισης και σεξουαλικής παθολογίας. Η διαχείριση και ο έλεγχος της εργατικής τάξης πραγματοποιούνταν μέσα από την προβολή ρατσιστικών και έμφυλων χαρακτηριστικών στο εργατικό δυναμικό. Το γυναικείο σώμα ήταν το σύμβολο των ορίων της αυτοκρατορίας στο εσωτερικό της βικτοριανής κοινωνίας. Οι αναπαραστάσεις των υπηρετριών, των νταντάδων, των εργατριών στα ορυχεία, των ιρλανδών εργαζομένων, των πορνών έκαναν χρήση των συμβόλων του αποικιοκρατικού φαντασιακού αλλά και της σεξουαλικής απόκλισης (Stallybrass κ.ά. 1986, Levine 2003, Davidoff 1995). Η γυναικεία αστική ταυτότητα διαμορφώθηκε σε σχέση με αυτές τις αναπαραστάσεις μέσα από το διχοτομικό διαχωρισμό και έκαναν αδιανόητη κάθε έννοια «αδελφότητας» και συμμετοχής των γυναικών της εργατικής τάξης σε μια κοινή ταυτότητα.

Η αγγλική εθνική ταυτότητα, υποστηρίζει η McClintock, συγκροτήθηκε μέσα από έννοιες φυλετικής καθαρότητας, της πολιτισμικής ανωτερότητας και του εκπολιτισμού του Άλλου. Οι έννοιες της φυλετικής καθαρότητας και υγιεινής και της ιμπεριαλιστικής προόδου διαχέονταν στην μητρόπολη μέσω του εμπορευματικού καπιταλισμού και της διαφήμισης. Αυτή η εκλαΐκευση και η μαζική διαφήμιση της αυτοκρατορίας έφερνε τις αποικίες στην

καρδιά της μητρόπολης, διαμορφώνοντας την αγγλική ταυτότητα.

Η Catherine Hall (1992, 2002) υποστηρίζει ότι η αγγλική εθνική ταυτότητα συγκροτήθηκε μέσα από τον αποικιακό λόγο. Η διαμάχη για τη δουλεία αφορούσε την κατασκευή της αγγλικής ταυτότητας και την παγίωση σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής. Οι λόγοι που αφορούσαν την κατάργηση της δουλείας οργανώνονταν γύρω από την έννοια του «νέγρου» ως μικρότερου αδελφού ή αδελφής. Αφορούσαν τόσο την κατασκευή της κατηγορίας «μαύρος» αλλά και, έμμεσα, την κατασκευή της λευκής ταυτότητας, μιας κατηγορίας όμως που ήταν αόρατη καθώς εμφανιζόταν ως φυσική και μεταμφιεζόταν σε οικουμενική. Εξετάζοντας δύο αντιμαχόμενες εκδοχές του αγγλικού ανδρισμού στα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα, η Hall καταλήγει ότι ο αγγλικός ανδρισμός συνδεόταν με μια σειρά ιδεών για την διαφορά των φύλων και για την φυλετική ανισότητα. Και οι δύο στηρίζονταν στην παραδοχή ότι οι άνδρες λευκοί αστοί αποτελούσαν την ενσάρκωση της ατομικότητας, η οποία ήταν συνυφασμένη με την ανεξαρτησία. Η πρώτη εκδοχή του ανδρισμού, που εκφραζόταν από τον Thomas Carlyle, υποστήριζε ότι η πραγματική ανθρώπινη κατάσταση σήμαινε την ικανότητα των ανδρών να δρουν με πυγμή και να διευθύνουν τις γυναίκες, τους υπηρέτες και τους σκλάβους. Η κατάρρευση των κοινωνικών ιεραρχιών (η ψήφος των εργατών, ο φεμινισμός, η απαίτηση των μαύρων να συμπεριληφθούν στην πολιτισμένη ανθρωπότητα) απειλούσε την κοινωνία. Η άλλη έκφασή της, την οποία υποστήριζε ο John Stuart Mill, ήταν ότι οι μαύροι και οι γυναίκες έπρεπε και μπορούσαν να φτάσουν και αυτοί στο επίπεδο του πολιτισμού, της ανδρικής δηλαδή ατομικότητας και της ελεύθερης βούλησης, επιδιώκοντας μια ισότιμη σχέση μεταξύ γυναικών και ανδρών, μαύρων και λευκών. Οι δύο αυτές εκδοχές του ανδρισμού προσέδιδαν διαφορετικό νόημα στην αγγλικότητα, συγκροτώντας ταυτόχρονα τις διαφορετικές εκδοχές της εθνικής ταυτότητας, η μία σοβινιστική, εθνοκεντρική και ρατσιστική, επικαλούμενη τη λαϊκή συνείδηση και την παράδοση και η άλλη εδραιωμένη στον ορθό λόγο και στο δίκαιο.

Μια σειρά μελετών επεκτείνει το πλαίσιο της έρευνας πέρα από το δέκατο ένατο αιώνα και τη βρετανική αυτοκρατορία και διευρύνει τους ορισμούς του «αποικιακού» (Hunt και Lessard 2002). Η χρήση του μοντέλου της οικογένειας για τη λειτουργία του κράτους και ο πατερναλισμός αποτέλεσαν το κυρίαρχο παράδειγμα διακυβέρνησης (Clancy-Smith και Gouda 1998).

Προσπαθώντας να προσφέρει μια περισσότερο ιστορική και υλική ανάλυση των οριενταλιστικών πρακτικών και να θέσει τις κατηγορίες αποικιοκρατούμενος και αποικιοκράτης στο πλαίσιο των συγκεκριμένων πρακτικών της εξουσίας και όχι ως

παγιωμένες και αναλλοίωτες στην «αποικιακή κατάσταση», η Sinha (1995) εξετάζει τη σχέση μεταξύ αποικιακής και εθνικιστικής πολιτικής. Αυτές οι κατηγορίες παράγονται και αναπαράγονται και στη Βρετανία και στην Ινδία στο πλαίσιο συγκεκριμένων συζητήσεων και συγκρούσεων. Ο ανδρισμός αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία η αποικιοκρατία διαχειρίστηκε την εξουσία της και το πεδίο διαπραγμάτευσής της εξουσίας των αποικιοκρατών και αποικιοκρατούμενων και της ταυτότητάς τους καθώς και του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης. Η βρετανική εξουσία εδραίωσε τον πατριαρχικό ρατσισμό της αποικιοκρατικής εξουσίας της χρησιμοποιώντας τις πολιτικές του αποικιακού ανδρισμού και βασίζοντας τα επιχειρήματα για την ανικανότητα των Ινδών ελίτ να ασκήσουν εξουσία στην έλλειψη ανδρισμού. Η αγγλο-ινδική κοινότητα και ο αγγλο-ινδικός τύπος χρησιμοποίησαν την εικόνα του εκθηλυμένου Ινδού για να αποτρέψουν την συμμετοχή των Ινδών στην διακυβέρνηση. Από την άλλη η υπεράσπιση της πατριαρχίας ως απάντηση στις κατηγορίες της εκθήλυνσης οδήγησε τις ελίτ να υιοθετήσουν την ατζέντα της βικτοριανής αποικιοκρατικής εξουσίας. Ταυτόχρονα ο φόβος της εκθήλυνσης της αποικιοκρατικής διοίκησης από τους «εκθηλυμένους» Ινδούς φέρνει στο προσκήνιο τον ανδρισμό ως μία από τις βασικές έννοιες μέσα από τις οποίες αρθρωνόταν η αποικιοκρατική εξουσία. Αναφορικά με τη θέση των γυναικών, η Tanika Sarkar (2001β), παρόλο που δεν απορρίπτει τη διάκριση του Chatterjee (1993) ανάμεσα σε εσωτερικές και εξωτερικές περιοχές στις οποίες τοποθετούνται οι γυναίκες και οι άνδρες αντίστοιχα και το ρόλο των γυναικών στην υπεράσπιση της πνευματικής ζωής, θεωρεί ότι οι μορφωμένες και προοδευτικές γυναίκες αποτέλεσαν τους θεματοφύλακες της ταξικής υπεροχής.

Οι παραπάνω μελέτες αμφισβήτησαν την πολιτισμική ομοιογένεια της Βρετανίας, πάνω από όλα όμως αποκαλύπτουν την πολιτική της ιστορικής γραφής και της κατασκευής της εθνικής ιστορίας, του ρόλου δηλαδή των ιστορικών στην προστασία της πολιτισμικής ομοιογένειας του έθνους και της εδαφικής οριοθέτησης του έθνους-κράτους. Στην ουσία η φεμινιστική αυτή η ιστορία αναθεωρεί την κυριαρχία της ίδιας της Βρετανίας (Burton 1996, 1994).

Η αμφισβήτηση των διχοτομιών αποικιοκρατούμενος-αποικιοκράτης, μητρόπολη-αποικία, κυριαρχία-αντίσταση, επιβολή-αποδοχή και η έμφαση στην πολλαπλότητα και στις διακριτές μορφές της αποικιοκρατίας, της μητρόπολης, του ανδρισμού και της θηλυκότητας συνιστούν τα νέα αναλυτικά πλαίσια σε έναν ολοένα και αυξανόμενο αριθμό μελετών της αποικιακής Αφρικής (βλ. Hunt 1996). Οι μελέτες εστιάζουν στον τρόπο που η αποικιοκρατική εξουσία επαναπροσδιόρισε τις σχέσεις μεταξύ των αποικιοκρατούμενων,

στην πολυπλοκότητα των τοπικών ερίδων, και στα νοήματα που τα ίδια τα αποικιακά υποκείμενα απέδιδαν στις μορφές αντίστασής τους. Αναλύοντας το ζήτημα της κλειτοριδεκτομής, η Lynn Thomas (1996) θέτει σε κριτική το δίπολο επιβολή-αντίσταση καθώς και το στερεότυπο της καταπιεσμένης και παθητικής «γυναίκας του Τρίτου Κόσμου» που παράγεται μέσα από το λόγο αυτών που ζητούν την κατάργησή της. Εξετάζοντας την κλειτοριδεκτομή στο πλαίσιο της πολιτικής του μεταπολεμικού αποικιακού κράτους της Κένυας να θέσει εκτός νόμου την κλειτοριδεκτομή, η Thomas προσπαθεί να ερμηνεύσει το νόημα της αντίστασης στην κατάργησή της από τις νεαρές γυναίκες, εστιάζοντας στις σημασίες της κλειτοριδεκτομής ως διαβατήριας τελετής της ενηλικίωσης των γυναικών και στις σχέσεις μεταξύ γυναικών διαφορετικής γενιάς. Η αντίσταση στην απαγόρευση ερμηνεύεται ως αντίσταση στην προσπάθεια κατάλυσης των ομοκοινωνικών σχέσεων από το αποικιακό κράτος.

Συμπεράσματα

Τη δεκαετία του 1990 η εισαγωγή της έννοιας του φύλου στην ιστορική ανάλυση οδήγησε στον αναστοχασμό εννοιών, αναλυτικών κατηγοριών και ερμηνευτικών σχημάτων αναφορικά με το έθνος, την εργασία, την τάξη, την κρατική εξουσία και στόχευε στο να δείξει ότι δεν υπάρχει ένα ουδέτερο ιστορικό πεδίο. Οι προσεγγίσεις των παραπάνω ζητημάτων μέσα από την οπτική του φύλου έχουν συναντήσει αντίσταση και πολλές από τις μελέτες παραμένουν περιθωριακές ή απευθύνονται σε ένα «ειδικό» κοινό, το οποίο ταυτίζεται με τον φεμινιστικό κύκλο. Η μελέτη του φύλου στα πεδία όπου οι γυναίκες ήταν ορατές και η έμφαση στις σχέσεις των φύλων άφηναν ανέπαφες τις περιοχές όπου ο ανδρισμός και η θηλυκότητα καθόριζαν τις ταξικές, εθνικές, φυλετικές ταυτότητες.

Οι μελέτες που εισήγαγαν την έννοια του φύλου στην ιστορία της αποικιοκρατίας και της συγκρότησης του έθνους πρόβαλαν τις ανισότητες που συνδέονται με τους διαφορετικούς έμφυλους και φυλετικούς τρόπους της συμμετοχής στο έθνος-κράτος και αμφισβήτησαν το μύθο της ομοιογένειας των εθνικών πολιτισμών. Έδειξαν ότι η νεωτερικότητα δημιουργήθηκε μέσα στην αποικιοκρατία και από αυτήν και ότι το κέντρο και η περιφέρεια δεν αποτελούν διακριτούς σχηματισμούς, αφού οι αποκλεισμοί στο εσωτερικό και η σχέση μεταξύ αποικιοκράτη και αποικιοκρατούμενου διαμορφώνουν το κέντρο. Εστιάζοντας στο ίδιο το κέντρο και στον τρόπο με τον οποίο οι έμφυλοι και φυλετικοί αποκλεισμοί διαμόρφωσαν τη λευκή ταυτότητα, η ιστορία του φύλου αποκάλυψε το ρόλο της ιστορίας στη νομιμοποίηση

του έθνους και ως θεματοφύλακα της πολιτισμικής ομοιογένειας του έθνους. Οι έγχρωμες φεμινίστριες έγραψαν τις ιστορίες της δουλείας, της αποικιοκρατίας και του φεμινισμού από τη δική τους θέση και ταυτόχρονα αντιστρατεύτηκαν την αποικιοποίηση του λευκού φεμινισμού.

Η εισαγωγή του φύλου στην εθνική ιστορία σημαίνει ότι οι έμφυλες σχέσεις είναι άρρηκτα δεμένες με τη διαδικασία της εθνικής συγκρότησης και ότι ο ανδρισμός και η θηλυκότητα παίζουν καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Μια οπτική της εθνικής ιστορίας που αναδεικνύει την έμφυλη συγκρότηση των προϋποθέσεων της δεν μπορεί να υπάρξει μόνο μέσα από τη μελέτη των έμφυλων σχέσεων, καθώς ο αποκλεισμός γίνεται ορατός στη συμβολική κυριαρχία, τα ίχνη της οποίας σβήνουν καθώς ενσωματώνεται στην κοινωνία (Riot-Sarcey 1999: 489-498).

Η εισαγωγή της έννοιας του φύλου στη ιστορία της επιστήμης και του σώματος υπήρξε καθοριστική για την αμφισβήτηση και αναίρεση της διάκρισης φύλου-κοινωνικού φύλου. Θέτοντας τη «φύση» και το «γυναικείο σώμα» ως αντικείμενα μελέτης και αναλύοντας τη σχέση φύλου και επιστήμης, οι ιστορικοί φώτισαν τον τρόπο με τον οποίο οι επιστημονικές πρακτικές και θεωρίες της βιολογίας και της ιατρικής αποτελούν πολιτισμικές και κοινωνικές κατασκευές η παραγωγή των οποίων δεν μπορεί να διαχωριστεί από το συγκεκριμένο χρόνο και τόπο στους οποίους δημιουργήθηκαν. Η εστίαση στον ανδρισμό και τη θηλυκότητα τείνει να αναπαράγει μια διχοτομική αντίληψη του φύλου και της ταυτότητας ενώ η ιστορία διαφορετικών σεξουαλικών ταυτοτήτων και πρακτικών παραμένει περιθωριακή.

Η ιστορία της σεξουαλικότητας και οι *queer studies* αποτελούν ένα αναδυόμενο πεδίο με μεγάλη αναλυτική δυναμική, κυρίως μέσω της αποδόμησης των αντιλήψεων για την ταυτότητα, τη σεξουαλικότητα και το φύλο που διαπερνούν την επιστημονική γνώση, καθώς και της κριτικής στις διχοτομίες μοντέρνο/προ-μοντέρνο που διαπερνούν την ιστοριογραφία. Εξέθεσαν την τάση των εθνικισμών να πλέκουν μυθολογίες εθνικής καθαρότητας και τον ρόλο των ιστορικών στη δημιουργία αυτών των αφηγημάτων, την ανδροκρατική οπτική μας για το σεξ καθώς και την περιφρόνηση προς το απόμακρο και τον Άλλο (Burger και Kruger 2001, Healy 2004, Duberman κ.ά. 1989). Η προβολή του νεωτερικού ετεροκανονικού παραδείγματος στο παρελθόν αποκαλύπτει την αμφιθυμία των ιστορικών απέναντι σε διαφορετικές παραδόσεις ομοερωτισμού. Η προβληματοποίηση του «νεωτερικού ομοφυλόφιλου» έθεσε σε αμφισβήτηση την δυτική επιστημολογία της κλασικής, μεσαιωνικής, νεώτερης περιόδολογησης.

Νέα ερευνητικά πεδία κάνουν την εμφάνισή τους όπως η ιστορία της βίας (Rublack 2001), ο πόλεμος και η κατανάλωση. Η έννοια της υποκειμενικότητας αποτελεί κεντρικό εργαλείο στη μελέτη της κατανάλωσης. Η μόδα και η κατανάλωση δεν αποτελούν κλειδιά για την κατανόηση του καπιταλισμού αλλά μονοπάτια για τη διεκδίκηση του αστικού χώρου, της επιθυμίας και της υποκειμενικότητας των γυναικών (Rappaport 2000). Οι τρόποι με τους οποίους η μόδα είναι δυνατόν να μετασχηματίσει κυρίαρχους κώδικες αναπαράστασης και να αποτελέσει πεδίο διαμόρφωσης της έμφυλης ταυτότητας και της υποκειμενικότητας (Buckley και Fawcett 2002) φέρνουν στο προσκήνιο μια εναλλακτική οπτική στην αντιμετώπιση των γυναικών ως αντικειμένων της ανδρικής επιθυμίας και του ανδρικού βλέμματος (Bowly 1985, Ankum 1997, De Grazia και Furlough 1994). Παράλληλα, η μόδα και η κατανάλωση αποτελούν τόπους διαπραγμάτευσης της ταξικής, έμφυλης, φυλετικής και εθνικής ταυτότητας (Chatterjee 1993, Exertzoglou 2003, Guenther 2004) αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τα μεταβαλλόμενα όρια δημόσιου και ιδιωτικού.

Η ιστορικοποίηση των κατηγοριών «γυναίκα», «γυναίκες» αποτέλεσε ένα από τα σημαντικά ζητήματα των σπουδών του φύλου, δημιούργησε όμως ταυτόχρονα εντάσεις στο φεμινιστικό κίνημα. Η ένταση της επίκλησης της έννοιας «γυναίκα», για παράδειγμα στην εθνική ιδεολογία, καθώς και ό,τι θεωρείται αποδεκτός τρόπος του να είναι κάποια γυναίκα ποικίλλει ιστορικά αλλά και ανάλογα με την τάξη, την ηλικία, την απασχόληση και τη θρησκεία. Η προσπάθεια κατανόησης των διαφορετικών νοημάτων της κατηγορίας «γυναίκα» κατηύθυνε την έρευνα σε συγκεκριμένες ερευνητικές περιοχές, όπως η ιατρική, η θρησκεία, οι δικαστικές πηγές. Η έρευνα, υποστηρίζει η Jordanova (2003), θα έπρεπε να στραφεί και σε διαφορετικές πηγές και οπτικές, καθώς οι αφαιρετικές κατηγορίες και οι επίσημοι λόγοι δεν μπορούν να υποκαταστήσουν μια πλήρη κατανόηση των ιστορικά καθορισμένων σημασιοδοτήσεων της έννοιας. Πρόκειται για ένα σύνθετο φαινόμενο όπου η υποκειμενική εμπειρία, η εσωτερίκευση και η ενσωμάτωση των εννοιών στη συνείδηση απαιτούν διαφορετικές πηγές και προσεγγίσεις (στο ίδιο).

Η ταυτότητα «γυναίκες» δεν νοηματοδοτεί αποκλειστικά το φύλο καθώς η φυλή, η σεξουαλικότητα, η εθνότητα και η εθνικότητα παίζουν εξίσου σημαντικό ρόλο στον ορισμό των «γυναικών» (Scott 2004: 22). Μια θεωρία και πρακτική αδελφότητας δεν μπορεί να εδράζεται σε τοποθετήσεις αναφορικά με το σύστημα της έμφυλης διαφοράς και του ανταγωνισμού μεταξύ συνεκτικών κατηγοριών «ανδρών» και «γυναικών». Ο τρόπος, για παράδειγμα, που έχουν τοποθετηθεί οι Αφρο-αμερικανίδες δεν είναι ο ίδιος για όλες τις έγχρωμες γυναίκες. Κάθε επομένως φεμινιστική θεωρία πρέπει να αποτελεί ταυτόχρονα και

μια θεωρία της φυλετικής διαφοράς (Haraway 1991: 146).

Το φύλο λοιπόν και η σεξουαλικότητα δεν αποτελούν τόσο πεδία έρευνας όσο κατηγορίες ανάλυσης και τρόπους θέασης του παρελθόντος. Η έννοια *queer* παύει να ταυτίζεται με τη σεξουαλικότητα και γίνεται αναλυτικό εργαλείο και πρακτική ανάγνωσης του παρελθόντος, προβληματοποιώντας τις έννοιες της συνέχειας και της οικειότητας με το παρελθόν καθώς και τη χρήση του ως πηγής ταυτότητας (Freccero 2005). Οι πολιτικές επιπτώσεις των αναλυτικών στρατηγικών και αρχών αποτελούν κεντρικά ζητήματα για την ιστοριογραφία του φύλου. Αυτό που κυρίως χαρακτηρίζει τη φεμινιστική ιστορία του εικοστού πρώτου αιώνα είναι η απο-αποικιοποίηση της ιστοριογραφικής πρακτικής και η δέσμευση σε δια-εθνικές προσεγγίσεις, καθώς θέτει ερωτήματα που αφορούν τον τρόπο με τον οποίο οι ιστορικοί των γυναικών συγκροτούν τα μετα-αφηγήματά τους, το πώς, δηλαδή, παράγουν το φύλο ως γνώση και δημιουργούν και αναδημιουργούν την κατηγορία «γυναίκες». Η εισαγωγή της αναλυτικής κατηγορίας του ανδρισμού στη μελέτη της διεθνικής ιστοριογραφίας φώτισε τους τρόπους με τους οποίους οι αποικιοκρατικές δομές εξουσίας κατόρθωσαν να επιβάλουν την κυριαρχία τους μέσω της υστερικής προβολής της υποτιθέμενης σεξουαλικής επιθυμίας των αποικιοκρατούμενων για τις λευκές γυναίκες, νομιμοποιώντας με αυτόν τον τρόπο το απαρχαίνι του αποικιακού χώρου (Burton και Ballantyne 2005). Η ιστορία των συναισθημάτων με επίκεντρο την έννοια της οικειότητας αμφισβητούν βεβαιότητες παλαιότερων αφηγημάτων αναφορικά με οικονομικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς. (Stoler 1995, 1996, Banti 2005, 2007, Bray 2006).

Καθώς ολοκληρωνόταν η παρούσα μελέτη η κυκλοφορία του περιοδικού *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History* σηματοδοτούσε μία ακόμη πρόκληση στον «διεθνή κανόνα» της ιστορίας των γυναικών και του φύλου μέσα από την προσπάθεια για τη διεύρυνση της συγκριτικής οπτικής της έρευνας των γυναικών και του φύλου σε όλη την Ευρώπη και τον μετασχηματισμό της Δυτικής ιστορίας των γυναικών σε Ευρωπαϊκή ιστορία των γυναικών.

Βιβλιογραφία

Αβδελά, Έφη και Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), 1989. *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Μια ανθολογία*. Αθήνα: Γνώση.

Αβδελά, Έφη και Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), 1997α. «Ξαναγράφοντας το παρελθόν: Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών». Στο *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. 15-119.

Αβδελά, Έφη και Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), 1997β. *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Αβδελά, Έφη, 1989. «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: Η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος - 20ός αιώνας)». *Τα Ιστορικά* 11: 336-360.

Αβδελά, Έφη, 1990. *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα, 1908-1955*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

Αβδελά, Έφη, 1993α. «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία: Μεθοδολογικές διεργασίες σε θεωρητικά ζητήματα μιας εικοσαετίας». *Δίμη, Φεμινιστικό περιοδικό*, 6: 12-30.

Αβδελά, Έφη, 1993β. «Ο σοσιαλισμός των 'άλλων': ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη». *Τα Ιστορικά*, 10, 18-19: 171-204.

Αβδελά, Έφη, 1995. «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία». *Τα Ιστορικά*, 12, 22, Ιούνιος. 173-204.

Αβδελά, Έφη, 1997. «Το φύλο στην ιστορία: Ελληνικές αναπαραστάσεις». *Μνήμων*, 19: 225-232.

Αβδελά, Έφη, 1998. «Οι εκθέσεις των επιθεωρητών εργασίας». *Τα Ιστορικά*, 15, 28-29: 171-203.

Αβδελά, Έφη, 1999. «Φεμινιστικές κριτικές της ιδιότητας του πολίτη: Από την ψευδή οικουμενικότητα στη διεκδίκηση της πολιτικής». Στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το Φύλο των δικαιωμάτων*. Αθήνα: Νεφέλη

Αβδελά, Έφη, 2003. *Διά λόγους τιμής: Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Νεφέλη.

Abrams, Lynn, 2002. *The Making of Modern Woman: Europe, 1789-1918*. Λονδίνο: Longman.

Αθανασίου, Αθηνά, 2006. «Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το 'δεύτερο κύμα'». *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*. Αθήνα: νήσος.

Αλεξάντερ, Σάλι, 1997. «Γυναίκες, τάξη και έμφυλη διαφορά στις δεκαετίες 1830 και 1840:

Ορισμένες σκέψεις για τη συγγραφή μιας φεμινιστικής ιστορίας». Στο Αβδελά και Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες...* 231-277.

Alexander, Sally και Barbara Taylor, 1981. «In Defense of 'Patriarchy'». Στο Raphael Samuel (επιμ.). *People's History and Socialist Theory*. Λονδίνο: Routledge & Keagan Paul.

Allen, Judith, 1987. «Discussion: Mundane Men: Historians, Masculinity and Masculinism». *Historical Studies*, 22: 617-28.

Ankum von, Katharina (επιμ.), 1997. *Women in the Metropolis: Gender and Modernity in Weimar Culture*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Anzaldúa, Gloria και Cherrie Moraga (επιμ.), 1983. *The Bridge Called My Back: Writings by Radical Women of Color*. Νέα Υόρκη: Kitchen Table Women of Color Press.

Anzaldúa, Gloria, 1991 [1987]. *Borderlands/ La Frontera: The New Mestiza*. Σαν Φρανσίσκο: Aunt Lute Books, 1999.

Αργυρού, Έφη, 2006. «Μηχανισμοί ενίσχυσης οικογενειών με ανδρικό εργατικό δυναμικό». *Τα Ιστορικά*, 45: 281-314.

Arendt, Hannah, 1951. *The Burden of Our Time*. Secker & Warburg.

Armstrong, Nancy, 1987. *Desire and Domestic Fiction: A Political History of the Novel*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

Ashwin, Sarah, 2000. *Gender, State, and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*. Λονδίνο: Routledge.

Avdela, Efi και Angelika Psarra, 2005. «Engendering 'Greekness': Women's Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth-Century Greece». *Mediterranean Historical Review*, 20, 1 : 67–79.

Avdela, Efi, 2000. «Work, Gender and History in the 1990s and Beyond». Στο Davidoff, Leonore, Keith McClelland και Eleni Varikas (επιμ.), *Gender and History: Retrospect and Prospect*. Blackwell.

Avdela, Efi, 2005. «Between Duties and Rights: Gender and Citizenship in Greece, 1864-1952». Στο *Citizenship and the Nation-State in Greece and Turkey*. Λονδίνο: Routledge.

Baecque de, Antoine, 1997 [1993]. *The Body Politic: Corporeal Metaphor in Revolutionary France 1770-1800*. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Ballantyne, Tony και Antoinette Burton (επιμ.), 2005. *Bodies in Contact: Rethinking Colonial Encounters in World History*. Ντάραμ: Duke University Press.

Banerjee, Swapna, 2004. *Men, Women, and Domesticity: Articulating Middle-Class Identity in Colonial Bengal*. Οφξόρδη: Oxford University Press.

Banti, Alberto Mario, 2005. *L'onore della nazione. Identità sessuali e violenza nel nazionalismo europeo dal XVIII secolo alla Grande Guerra*. Τοουρίνο: Einaudi.

- Banti, Alberto Mario, 2007. «Deep Images in 19th-Century Nationalist Narrative», *Historien*, 8. Ειδικό τεύχος: «Performing Emotions: Historical and Anthropological Sites of Affect».
- Βαρίκα, Ελένη, 1987. *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Βαρίκα, Ελένη, 2000. *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Barker, Hannah και Elaine Chalus, 1997. «Introduction». Στο Barker και Chalus (επιμ.), *Gender in Eighteenth-Century England: Roles, Representations and Responsibilities*. Λονδίνο: Addison-Wesley Longman.
- Baron, Ava 1991. «Gender and Labor History: Learning from the Past, Looking to the Future». Στο Baron, Ava (επιμ.), *Work Engendered: Toward a New History of American Labor*. Ίθακα: Cornell University Press.
- Baron, Ava, 1991β. «An ‘Other’ Side of Gender Antagonism at Work: Men, Boys, and the Remasculinization of Printers’ Work, 1830-1920». Στο Baron, Ava (επιμ.), *Work Engendered: Toward a New History of American Labor*. Ίθακα: Cornell University Press. 47-69.
- Baron, Beth, 2005. *Egypt as Woman: Nationalism, Gender, and Politics*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Bellavitis, Anna, 1990. «Η ιστορία των γυναικών στην Ιταλία: Ισολογισμός συζητήσεων μιας δεκαπενταετίας». *Δίμη, φεμινιστικό περιοδικό*, 5:65-69.
- Bennett, Judith, 1988. «History that Stands Still: Women's Work in the European Past». *Feminist Studies*, 14:269-83.
- Bennett, Judith, 1996. *Ale, Beer and Brewsters in England: Women's Work in a Changing World, 1300-1600*. Oxford University Press.
- Βερβενιώτη, Τασούλα, 1994, *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Berg, Maxine, 1993. «What Difference Did Women's Work Make to the Industrial Revolution?» *History Workshop Journal*, 35: 22-44.
- Berg, Maxine, 1994. *The Age of Manufactures 1700-1820: Industry, Innovation and Work in Britain*. Λονδίνο: Routledge, (2nd edition).
- Bergmann, Emilie, Paul Julian Smith (επιμ.), 1995. *Entiendes? Queer Readings, Hispanic Writings*. Q Series. Ντάραμ: Duke University Press.
- Berlanstein, Lenard (επιμ.), 1993. *Rethinking Labor History: Essays on Discourse and Class Analysis*. Ουρπάνα: University of Illinois Press.
- Blackmore, Josiah και Gregory Hutcheson (επιμ.), 1999. *Queer Iberia: Sexualities, Cultures, and Crossings from the Middle Ages to the Renaissance*. Ντάραμ: Duke University Press.

- Blackwood, Evelyn και Saskia Wieringa (επιμ.), 1999. *Female Desires: Same-Sex Relations and Transgender Practices across Cultures*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Bland, Lucy και Laura Doan (επιμ.), 1998. *Sexology in Culture: Labelling Bodies and Desires*. Κέμπριτζ: Polity Press.
- Bloom, Ida, Karen Hagemann, Catherine Hall, 2000. *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*. Λονδίνο: Berg.
- Bock, Gisela Susan James (επιμ.), 1992. *Beyond Equality and Difference*. Λονδίνο: Routledge.
- Bock, Gisela, 1991. «Antinatalism, maternity and paternity in National Socialist racism». Στο Gisela Bock και Pat Thane (επιμ.), *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*. Routledge. 233-255.
- Bock, Gisela, 2002. *Women in European History*. Οξφόρδη: Blackwell.
- Βολντιμάν, Ντ., Κρ. Κλαπίς-Ζιμπέρ, Ρ. Μ. Λαγκράβ κ.ά., 1997. "Πολιτισμός και εξουσία των γυναικών: δοκίμιο ιστοριογραφίας. Στο Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.). *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. 329-70. (Πρώτη δημοσίευση 1986. *Annales ESC*, 2:271-93.)
- Bordo, Susan, 1992. «Feminist Skepticism and the 'Maleness' of Philosophy». Στο Elizabeth D. Harvey and Kathleen Okruhlik, (επιμ.). *Women and Reason*. Ann Arbor: University of Michigan Press. 143-62.
- Bourke, Joanna, 1996. *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain and the Great War*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Bowlby, Rachel, 1985. *Just Looking: Consumer Culture in Dreiser, Gissing, and Zola*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Methuen.
- Boyd, Kelly, 1994. «Exemplars and Ingrates: Imperialism and Masculinity in the Boys' Story Paper, 1880-1930». *Historical Research*, 67.
- Bray, Alan, 2006. *The Friend*. Σικάγο: University Of Chicago Press.
- Braybon, Gail (επιμ.), 2003. *Evidence, History and the Great War: Historians and the Impact of 1914-1918*. Νέα Υόρκη: Berghahn Books.
- Breines, Winifred, 2006. *The Trouble between Us: An Uneasy History of White and Black Women in the Feminist Movement*. Νέα Υόρκη: Oxford UP.
- Breward, Christopher, 1999. *The Hidden Consumer: Masculinities, Fashion and City Life, 186-1914*. Μάντσεστερ: Manchester University Press.
- Bridenthal, Renate, Atina Grossmann και Marion Kaplan (επιμ.), 1984. *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany*. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.
- Bristow, Joseph, 1991. *Empire Boys: Adventures in a Man's World*. Λονδίνο:

British Popular Culture. Λονδίνο: Routledge.

Brooke, Stephen, 2001. «Gender and Working-Class Identity in Britain in the 1950s». *Journal of Social History*, 35: 773-795.

Brown, Elsa Barkley, 1992. «'What Has Happened Here': The Politics of Difference in Women's History and Feminist Politics». *Feminist Studies*, 18:295-312.

Brown, Elsa Barkley, 1992. «'What Has Happened Here': The Politics of Difference in Women's History and Feminist Politics». *Feminist Studies*, 18:295-312.

Buckley, Cheryl, Fawcett, Hilary, 2002. *Fashioning the Feminine: Representation and Women's Fashion from the Fin de Siècle to the Present*.

Burger, Glenn και Steven Kruger (επιμ.), 2001. *Queering the Middle Ages*. Μινεάπολις και Λονδίνο: University of Minnesota Press.

Burleigh, Michael και Wolfgang Wippermann, 1991. *The Racial State: Germany 1933-1945*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Burton, Antoinette και Ballantyne, 2005. *Bodies in Contact: Rethinking Colonial Encounters in World History*. Ντάραμ: Duke University Press.

Burton, Antoinette, 1994. *Burdens of History: British Feminists, Indian Women, and Imperial Culture, 1865-1915*. Τσάπελ Χίλ, Νότια Καρολίνα: University of North Carolina Press.

Burton, Antoinette, 1996. «Remapping Colonial Culture: Feminist Perspectives». *Radical History Review*, 66:220-228.

Burton, Antoinette, 2003. *Dwelling in the Archive: Women Writing House, Home, and History in Late Colonial India*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

Butler, Judith και Joan Scott (επιμ.) 1992. *Feminists Theorize the Political*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.

Butler, Judith, 1999. *Gender Trouble* (1^η έκδοση 1990). Νέα Υόρκη: Routledge.

Bynum, Caroline, 1992. *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion*. Νέα Υόρκη:

Bynum, Caroline, 1995. «Why All the Fuss about the Body? A Medievalist's Perspective». *Critical Inquiry*, 22.

Camiscioli, Elisa, 2000. «Producing Citizens, Reproducing the 'French Race': Immigration, Demography and Pronatalism in Early Twentieth-Century France». *Gender and History*, vol. 13, 3, σ. 593-621.

Canning, Kathleen και Sonya O. Rose, 2001. «Introduction: Gender, Citizenship and Subjectivity: Some Historical and Theoretical Considerations». *Gender and History*, 13,3:427-443.

Canning, Kathleen, 1994. «Feminist History after the 'Linguistic Turn': Historicizing

Discourse and Experience». *Signs*, 19:368-404.

Canning, Kathleen, 1996α. «Social Policy, Body Politics: Recasting the Social Question in Germany, 1875-1900». Στο Frader και Rose (επιμ.), *Gender and Class in Modern Europe*. Ίθακα και Λονδίνο: Cornell University Press.

Canning, Kathleen, 1996β. *Languages of Labor and Gender: Female Factory Work in Germany, 1850-1914*. Ίθακα: Cornell University Press.

Capdevila, Luc και François Rouquet κ.ά. (επιμ.), 2003. *Hommes et femmes dans la France en guerre, 1914-1945*. Παρίσι: Payot.

Carby, Hazel V., 1985. «'On the Threshold of Woman's Era': Lynching, Empire and Sexuality in Black Feminist Theory». *Critical Inquiry*, 12: 262-77.

Cassia, Paul Saint, και Bada, Constantina, 1992. *The Making of the Modern Greek Family: Marriage and Exchange in Nineteenth-Century Athens*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Chakravarti, Uma, 1998. *Rewriting History: The Life and Times of Pandita Ramabai*. Νέο Δελχί: Kali for Women.

Chatterjee, Choi, 2002. *Celebrating Women: Gender, Festival Culture and Bolshevik Ideology, 1910-1939*. Πίτσμπουργκ: University of Pittsburgh Press.

Chatterjee, Partha, 1993. *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Νιου Τζέρσι: Princeton University Press.

Chauncey, George, 1994. *Gay New York: Gender, Urban Culture, and the Making of the Gay Male World, 1890-1940*. Νέα Υόρκη: Basic Books.

Chaytor, Miranda, 1995. «Husband(ry): Narratives of Rape in the Seventeenth Century». *Gender and History*, 7, 3.

Chinn, Carl, 1988. *They Worked All Their Lives: Women of the Urban Poor in England, 1880-1939*. Μάντσεστερ: Manchester University Press.

Chowdury-Sengupta, Indira, 1998. *The Frail Hero and Virile History: Gender and the Politics of Culture in Colonial Bengal*. Νέο Δελχί: Oxford University Press.

Clancy-Smith, Julia και Frances Gouda (επιμ.), 1998. *Domesticating the Empire: Race, Gender, and Family Life in French and Dutch Colonialism*. Σάρλοτσβιλ: University of Virginia Press.

Clark, Anna, 1987. *Women's Silence, Men's Violence: Sexual Assault in England, 1770-1845*. Λονδίνο: Pandora.

Clark, Anna, 1995. *The Struggle for the Breeches: Gender and the Making of the British Working Class*. Λονδίνο: Rivers Oram Press.

Clark, Anna, 1996. «Gender, Class, and the Nation: Franchise Reform in England, 1832-1928». Στο James Vernon (επιμ.), *Re-reading the Constitution: New Narratives in the*

- Political History of England's Long Nineteenth Century*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 230-253.
- Clark, Anna, 2000. «The New Poor Law and the Breadwinner Wage: Contrasting Assumptions». *Journal of Social History*, 32, 2: 261-290.
- Clark, Linda L., 2001. *The Rise of Professional Women in France: gender and public administration since 1830*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- Clements, Barbara, Barbara Alpern Engel κ.ά. (επιμ.), 1991. *Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation*, Μπέρκλεϊ, University of California Press.
- Cobble, Dorothy Sue, 1991. *Dishing It Out: Waitresses and Their Unions in the Twentieth Century*. Ουρμπάνα: University of Illinois Press.
- Cobble, Dorothy Sue, 2004. *The Other Women's Movement: Workplace Justice and Social Rights in Modern America*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Cockburn, Cynthia, 1998. *The Space between Us: Negotiating Gender and National Identities in Conflict*. 1998. Λονδίνο: Zed Books.
- Cocks, H. G., 2006. «Modernity and the Self in the History of Sexuality». *Historical Journal* 49, 4: 1211-1227.
- Cody, Lisa, 1995. «This Sex Which Seems to Have Won: The Emergence of Masculinity as a Category of Historical Analysis». *Radical History Review*, 61: 175-83.
- Cohen, Michele, 1996. *Fashioning Masculinity: National Identity and Language in the Eighteenth Century*. Λονδίνο: Routledge.
- Colbourne, Cathy, Vijaya Joshi και Christina Towmey, 1997. «Gender and History in Australian History in the 1990s". *Australian Feminist Studies*, 12:344-56.
- Cole, Joshua, 2000. *The Power of Large Numbers: Population, Politics, and Gender in Nineteenth-Century France*. Ιθάκα: Cornell University Press.
- Collingham, Elizabeth, 2001. *Imperial Bodies: The Physical Experience of the Raj, c. 1800-1917*. Λονδίνο: Polity.
- Cook, M. et al., 2007. *A Gay History of Britain: Love and Sex between Men since the Middle Ages*. Οξφόρδη: Greenwood.
- Cott, Nancy, 1977. *The Bonds of Womanhood: 'Women's Sphere' in New England, 1780-1835*. Νιου Χέιβεν: Yale University Press.
- Cott, Nancy, 1998. «Marriage and Women's Citizenship in the United States, 1830-1934». *American Historical Review*, 103.
- Cott, Nancy, 2000. *Public Vows: A History of Marriage and the Nation*. Κέμπριτζ: Harvard University Press.
- Cova, Anne, 1991. «French feminism and maternity: theories and policies, 1890-1918». Στο

Gisela Bock και Pat Thane (επιμ.), *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*. Routledge. 119-137.

Cowman, Krista και Louise Jackson, 2005. «Middle-Class Women and Professional Identity». *Women's History Review*, 14, 2: 165-180.

D'Cruze, Shani, 2007. «Intimacy, professionalism and domestic homicide in interwar Britain: the case of Buck Ruxton». *Women's History Review* 16, 5: 701-722.

D'Emilio, John, 1983. «Capitalism and Gay Identity». Στο Ann Snitow, Christine Stansell και Sharon Thompson (επιμ.), *Powers of Desire: The Politics of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.

D'Emilio, John, 1992. *Making Trouble: Essays on Gay History, Politics and the University*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.

Δαλακούρα, Κατερίνα, 2000. *Το κεντρικό παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης, 1854-1914: Μια πρώτη προσέγγιση της εκπαίδευσης των θηλέων στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*. Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης/Κυριακίδης.

Damoussi, Joy, 1997. *Depraved and Disorderly: Female Convicts, Sexuality and Gender in Colonial Australia*. Μελβούρνη: Cambridge University Press.

Davidoff, Leonore 1995. «Class and Gender in Victorian England: The Case of Hannah Cullwick and A.J. Munby». Στο *Worlds Between: Historical Perspectives on Gender and Class*. Κέμπριτζ: Polity Press. 103-130.

Davidoff, Leonore, 1995. *Worlds Between: Historical Perspectives on Gender and Class*. Κέμπριτζ: Polity Press.

Davidoff, Leonore, 2003. «Gender and the 'Great Divide': Public and Private in British Gender History». *Journal of Women's History*, 15, 1: 11-27.

Davidoff, Leonore, Keith McClelland και Eleni Varikas (επιμ.), 2000. *Gender and History: Retrospect and Prospect*. Blackwell.

Davidoff, Leonore, Megan Doolittle και Janet Fink (επιμ.), 1999. *The Family Story*. Οξφόρδη: Blackwell.

Davidoff, Leonore, και Hall, Catherine, 2002 [1987]. *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Classes*. Λονδίνο.

Dawson, Graham, 1994. *Soldier Heroes: British Adventure, Empire and Imagining of Masculinities*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.

De Grazia, Victoria και Ellen Furlough (επιμ.), 1994. *The Sex of Things, Gender and Consumption in Historical Perspective*. Καλιφόρνια: University of California Press.

De Grazia, Victoria, 1992. *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

DeVault, Ileen A., 1990. *Sons and Daughters of Labor: Class and Clerical Work in Turn-of-*

the-Century Pittsburg. Ιθάκα: Cornell University Press.

Dialetti, Androniki, 2007. «The publisher Gabriel Giolito de' Ferrari, Female Readers, and the Debate about Women in Sixteenth-Century Italy». *Renaissance and Reformation*, 28, 4: 5-32.

Dixon, Joy, 2001. *Divine Feminine: Theosophy and Feminism in England*. Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press.

Doan, L., 2001. *Fashioning Sapphism: The Origins of a Modern English Lesbian Culture*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.

Doan, L. 2006, «Topsy-turvydom: Gender Inversion, Sapphism, and the Great War». *A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 12: 517-542.

Domansky, Elizabeth, 1997. «Militarization and Reproduction in World War I Germany». Στο Geoff Eley (επιμ.), *Society, Culture, and the State in Germany 1870-1930*. Ανν Αρμπορ:University of Michigan Press.

Donzelot, Jacques, 1977. *La police des familles*. Παρίσι: Les Editions de Minuit.

Downs, Laura Lee, 1995. *Manufacturing Inequality: Gender Division in the French and Metalworking Industries, 1914-1939*. Ιθάκα: Cornell University Press.

Downs, Laura Lee, 2004. *Writing Gender History*. Oxford University Press.

Duberman, Martin Bauml, Martha Vicinus, George Chauncey (επιμ.), 1989. *Hidden From History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*. Νέα Υόρκη: New American Library.

Dublin, Thomas, 1994. *Transforming Women's Work: New England Lives in the Industrial Revolution*. Ιθάκα, Νέα Υόρκη: Cornell University Press.

DuBois, Ellen, Mari Jo Buhle, Temma Kaplan, Gerda Lerner, Carroll Smith-Rosenberg, 1980. «Politics and Culture in Women's History: A Symposium». *Feminist Studies*, 6, 1: 24-64.

Duchen, Claire και Irene Bandhauer-Schoffmann (επιμ.), 2000. *When the War Was Over: Women, War and Peace in Europe, 1940-1956*. Λονδίνο: Continuum.

Duden, Barbana, 2001. «A Historian's 'Biology': On the Traces of the Body in a Technogenic World». *Historein: A Review of the Past and Other Stories*, 3: 89-102.

Duden, Barbana, 2003. *Anatomie der Guten Hoffnung*. Στουτγάρδη: Klett-Cotta.

Duden, Barbara, 1993. *Disembodying Women. Perspectives on Pregnancy and the Unborn*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Duden, Barbara. 1991. *The Woman Beneath the Skin. A Doctor's Patients in Eighteenth-Century Germany*. μτφρ. Thomas Dunlap. Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.

Dudink, Stefan, Karen Hagemann και John Tosh, 2004. *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*. Μάντσεστερ: Manchester University Press.

Eisenstein, Zillah, 1979. *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*. Monthly Review Press.

Eisenstein, Zillah, 1981. *The Radical Future of Liberal Feminism*. Νέα Υόρκη: Longman.

Engel, Barbara Alpern, 1994. *Between the Fields and the City: Women, Work and Family in Russia, 1861-1914*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Exertzoglou, Haris, 2003. «The Cultural Uses of Consumption: Negotiating Class, Gender, and Nation in the Ottoman Urban Centers during the Nineteenth Century». *International Journal of Middle East Studies*, 35: 77-101.

Ζέμον-Νταϊήβις, Νάταλι, 2000. *Η επιστροφή του Μαρτίνου Γκερ* (μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας). Αθήνα: Νεφέλη.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, 1986. *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα, 1830-1893*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, 2006. *Διερευνώντας το φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Θεοδώρου, Βάσω, 1999. «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19ου αιώνα». *Μνήμων*, 21, 55-84.

Fairchilds, Cissie, 1984. *Domestic Enemies: Servants and Their Masters in Old Regime France*. Νέα Υόρκη, The John Hopkins University Press.

Farge, Arlette, 1979. *Vivre dans la rue à Paris au XVIIIe siècle*. Παρίσι

Farge, Arlette, 1986. *La vie fragile. Violence, pouvoirs et solidarités à Paris au XVIIIe siècle*. Παρίσι. [English edition, 1993. *Fragile Lives: Violence, Power and Solidarity in Eighteenth-Century Paris*, Μασαχουσέτη, Harvard University Press (μτφρ. Carol Shelton)].

Faue, Elizabeth, 1991. *Community of Suffering and Struggle: Women, Men, and the Labor Movement in Minneapolis, 1915-1945*. Τσάπελ Χιλ: University of North Carolina Press.

Fauve-Chamoux, Antoinette (επιμ.), *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st centuries*. Βέρνη: Peter Lang.

Feher, Michael, Ramona Nadoff και Nadia Tazi (επιμ.), 1989-91. *Fragments for a History of the Human Body*. 3 τόμοι. Νέα Υόρκη: Zone Books.

Fernandez, Leela, 1997. *Producing Workers: The Politics of Gender and Class in the Calcutta Jute Mills*. Φιλαδέλφια: University of Pennsylvania Press.

Field, John H., 1982. *Toward a Programme of Imperial Life: The British Empire at the Turn of the Century*. Νιου Χέιβεν: Greenwood Press.

Fletcher, Anthony, 1995. *Gender, Sex and Subordination in England, 1500-1800*. Yale University Press.

Φουκώ, Μισέλ, α. 1982, β. 1989, γ. 1993. *Ιστορία της σεξουαλικότητας*. 3 τόμοι. τομ. 1 Η δίψα της γνώσης (μτφρ. Γκλόρυ Ροζάκη) 1982. τομ. 2 Η χρήση των απολαύσεων, (μτφρ. Γιώργος Κωνσταντινίδης) 1989. τομ. 3 μτφρ. Γιάννης Κρητικός, 1993. Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.

Φουντανόπουλος, Κώστας, 2002, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα». Στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*. Β1, Αθήνα: Βιβλιόραμα. 296-335.

Φουντανόπουλος, Κώστας, 2005. *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-ω 1936): Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Νεφέλη.

Φουρναράκη, Ελένη, 1987. *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί, 1830-1910. Ένα ανθολόγιο*. Αθήνα: ΙΑΕΝ.

Φουρναράκη, Ελένη, 1993. «Μια συλλογική απόπειρα γενικής ιστορίας των γυναικών. Το εκδοτικό εγχείρημα: βασικές μεθοδολογικές αφετηρίες». *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό*, 6: 241-264.

Φουρναράκη, Ελένη, 1997. «Το σύγχρονο εγχείρημα της ιστορίας των γυναικών. Πτυχές μιας μετατόπισης προς μια ιστορία της σχέσης των φύλων». *Μνήμων*, 19: 186-199.

Φουρναράκη, Ελένη, 2002. «Επί τίνι λόγω αποστειρεύει αυτήν ψήφου; Καθολική ανδρική ψηφοφορία και αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα». *Μνήμων*, 24: 176-226).

Fox Keller, Evelyn, 1992. *Secrets of Life, Secrets of Death: Essays on Language, Gender and Science*. Routledge.

Frader, Laura L. και Sonya O. Rose (επιμ.), 1996. «Introduction: Gender and the Reconstruction of European Working-Class History». Στο *Gender and Class in Modern Europe*. Ίθακα και Λονδίνο: Cornell University Press.

Frader, Laura L., 1995. «Dissent Over Discourse: Labor History, Gender, and the Linguistic Turn». *History and Theory*, 34, 3: 213-30.

Fraisse, Geneviève, George Duby και Michelle Perrot (επιμ.), 1994. *A History of Women in the West*. Τομ. IV, *Emerging Feminism from Revolution to World War*. Κέμπριτζ: Belknap.

Francis, Martin, 2002. The Domestication of the Male? Recent Research on Nineteenth- and Twentieth-Century Masculinity. *The Historical Journal*, 45, 3: 637-652.

Fraser, Nancy, 1998. «Sex, Lies, and the Public Sphere: Reflections on the Confirmation of Clarence Thomas». Στο Joan Landes (επιμ.), *The Public and Private*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Freccero, Carla, 2005. *Queer/Early/Modern*. Series Q. Ντάραμ: Duke University Press.

Grosz, Elizabeth, 1986. «Derrida, Irigaray, and Deconstruction». *Left-wright, Intervention* (Sydney, Australia), 20:73.

- Gallant, Thomas, 2002. *Experiencing Dominion: Culture, Identity, and Power in the British Mediterranean*. University of Notre Dame Press.
- Garnier, Regenia, 1991. *Subjectivities. A History of Self-Representation in Britain, 1832-1920*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Γιαννιτσιώτης, Γιάννης, 2006. *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η διαμόρφωση της αστικής τάξης, 1860-1910*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Γιαννακόπουλος, Κώστας, 2006. «Ιστορίες σεξουαλικότητας». *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και πολιτικές της ανθρωπολογίας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Giles, Judy, 2004. *The Parlour and the Suburb: domestic identities, class, femininity and modernity*. Οξφόρδη: Berg.
- Gluck, Berger S. και Patai, D. (επιμ.), 1991. *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- Goldman, Wendy, 1993. *Women, the State, and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Goldman, Wendy, 2002. *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Gordon, Linda, 1988. *Heroes of Their Own Lives: The Politics and History of Family Violence, Boston 1880-1960*. Νέα Υόρκη: Viking.
- Gotsi, Chariklia-Glafki, 2005. «Towards the formation of a professional identity: women artists in Greece at the beginning of the twentieth century». *Women's History Review*, 14, 2: 285 – 300.
- Gowing, Laura, 1996. *Domestic Dangers: Women, Words and Sex in Early Modern London*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Greadle, Kathryn και Richardson, Sarah (επιμ.), 2000. *Women in British Politics, 1760-1860: The Power of the Petticoat*. MacMillan Press.
- Griffin, Gabriele, 2002. «Gender Studies in Europe: Current Directions». Στο Luisa Passerini, Dawn Lyon και Liana Borghi (επιμ.). *Gender Studies in Europe*. Φλωρεντία: Robert Schuman Center for Advanced Studies. 17-30.
- Grimshaw, Patricia, Marilyn Lake, Ann McGrath και Marian Quartly, 1994. *Creating A Nation: 1788-1900*. Μελβούρνη: McPhee/Gribble.
- Grossmann, Atina, 1995. *Reforming Sex: The German Movement of Birth Control and Abortion Reform 1920-1950*. Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Guenther, Irene, 2004. *Nazi Chic? Fashioning Women in the Third Reich*. Οξφόρδη, Νέα Υόρκη: Berg.
- Hadley, D. (επιμ.), 1999. *Masculinity in Medieval Europe*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη.

- Χάφτον, Όλουεν, 2003. *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Haggerty, George, 1999. *Men in Love: Masculinity and Sexuality in the Eighteenth Century*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Hall, Catherine (επιμ.), 2000. *Cultures of Empire. Colonizers in Britain and the Empire in the Nineteenth and Twentieth Centuries: A Reader*. Λονδίνο: Routledge.
- Hall, Catherine και Jane Rendall, 2000. *Defining the Victorian Nation*. Blackwell.
- Hall, Catherine, 1992. *White, Male and Middle Class: Explorations in feminism and History*. Οξφόρδη.
- Hall, Catherine, 1996. «Histories, Empires and the Post-Colonial Moment». Στο Iain Chambers και Lidia Curti. *The Post-Colonial Question: Common Skies, Divided Horizons*. Λονδίνο: Routledge.
- Hall, Catherine, 2002. *Civilizing Subjects: Metropole and Colony in the English Imagination 1830-1867*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Halperin, David, 2002. *How to Do the History of Homosexuality*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Hantzaroula, Pothiti, 2005.
- Hantzaroula, Pothiti, 2006. «The Status of Servants' Labour in State Policy (Greece, 1870-1960)». *Proceedings of the Servant Project*. Στο S. Pasleau και I. Schopp (επιμ.) με την R. Sarti, τομ. 2: 225-246. Λιέγη: Éditions de l' Université de Liège.
- Haraway, Donna, 1989. «A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Social Feminism in the 1980s». Στο Linda Nicholson (επιμ.), *Feminism/Postmodernism*. Λονδίνο: Routledge. 190-233.
- Haraway, Donna, 1991. «'Gender' for a Marxist Dictionary: The Sexual Politics of a Word». Στο *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. Λονδίνο: Free Association Books.
- Harding, Sandra, 1986. *The Science Question in Feminism*. Ίθακα: Cornell University Press.
- Harding, Sandra, 1987. *Feminism and Methodology: Social Science Issues*. Μλούμινγκτον: Indiana University Press.
- Harding, Sandra, 1991. *Whose Science, Whose Knowledge?* Ίθακα: Cornell University Press.
- Hardwick, Julia, 2004. «Did Gender Have a Renaissance? Exclusions and Traditions in Early Modern Western Europe». Στο Meade, Teresa και Merry Wiesner-Hanks (επιμ.), 2004. *A Companion to Gender History*. Οξφόρδη: Blackwell.
- Hareven, Tamara, 1982. *Family Time and Industrial Time: The Relationship between Family and Work in a New England Community*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- Hareven, Tamara, 1991. «The History of the Family and the Complexity of Social Change».

American Historical Review, 96, 1: 95-124.

Harrison, Carol, 2001. «Citizens and Scientists: Toward a Gendered History of Scientific in Post-Revolutionary France». *Gender and History*, 13, 3: 444-480.

Hartmann, Heidi, 1976. «Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex». Στο Martha Blaxall και Barbara Reagen (επιμ.), *Women and the Workplace: The Implications of Occupational Segregation*. Σικάγο: University of Chicago Press. 137-169.

Hartmann, Heidi, 1981. «The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union». Στο Lydia Sargent (επιμ.), *Women and Revolution: A Discussion of The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*. Λονδίνο: Pluto Press. 1-41.

Harvey, Karen, 2002α. «The Century of Sex? Gender, Bodies, and Sexuality in the Long Eighteenth Century». *The Historical Journal*, 45, 4: 899-916.

Harvey, Karen, 2002β. «The Substance of Sexual Difference: Change and Persistence in Representations of the Body in Eighteenth-Century England». *Gender and History*, 14: 202-223.

Healy, Dan, 2004. «(Homo)sex in the City Only? Finding Continuity and Change in the Gay Past». *Gender and History*, 16,1:198-204.

Heijden, Manon van der, 2000. «Women as Victims of Sexual and Domestic Violence in Seventeenth-Century Holland: Criminal Cases of Rape, Incest, and Maltreatment in Rotterdam and Delft». *Journal of Social History*, 33, 3: 623-644.

Heron, Liz (επιμ.), 1985. *Girls Growing Up in the 1950s*. Λονδίνο: Virago.

Hewitt, Nancy A., 1985. «Beyond the Search for Sisterhood: American Women's History in the 1980s». *Social History*, 10, 3: 299-321.

Hewitt, Nancy, 2002. *A Companion to American Women's History*. Blackwell.

Higginbotham, Evelyn Brooks, 1989. «Beyond the Sound of Silence: Afro-American Women in History». *Gender and History*,1: 50-67.

Higginbotham, Evelyn Brooks, 1992. «African-American Women's History and the Metalanguage of Race». *Signs*,17:251-274.

Higonnet, Margaret, Jane Jenson κ.ά. (επιμ.), 1989. *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*. Νιού Χέιβεν: Yale University Press.

Hill, Bridget, 1993. «Women's History: A Study in Change, Continuity or Standing Still?». *Women's History Review*, 2.

Hill, Bridget, 1996. *Servants: English Domestic in the Eighteenth Century*. Οξφόρδη: Clarendon Press.

Hine, Darlene Clark, 1989. *Black Women in White: Racial Conflict and Co-operation in the Nursing Profession, 1890-1950*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Hionidou, Violetta, 2005. «Domestic service on three Greek islands in the later 19th and early 20th centuries». *Journal of Family History* 10, 4: 473-489.

Hirata, H., F. Laborie, H. Le Doaré, D. Sénotier (επιμ.), 2000. *Dictionnaire critique du féminisme*. Παρίσι: Presse universitaires de France «Politique d'aujourd'hui».

Hirschon, Renée, 2006. *Κληρονόμοι της μικρασιατικής καταστροφής: Η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Hitchcock, T. και Cohen, M. (επιμ.) 1999. *English Masculinities 1660-1800*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη.

Hitchcock, Tim, 1997. *English Sexualities, 1700-1800*. Palgrave Macmillan.

Hoganson, Kristin, 1998. *Fighting for American Manhood: How Gender Politics Provoked the Spanish-American and Philippine-American Wars*. Νιου Χέιβεν: Yale University Press.

Honeyman, Katrina και Jordan Goodman, 1991. «Women's Work, Gender Conflict, and Labour Markets in Europe, 1500-1900». *The Economic History Review*, New Series, 44, 4: 608-628.

Honig, Emily, 1986. *Sisters and Stranger: Women in the Shanghai Cotton Mills, 1919-1949*. Στάνφορντ, Καλιφόρνια: Stanford University Press.

hooks, bell, 1981. *Ain't I a Woman? Black Women and Feminism*. Βοστώνη: South End Press.

hooks, bell, 1984. *Feminist Theory: From Margin to Center*. Βοστώνη: South End Press.

Houlbrook, Matt, 2005. *Queer London: Perils and Pleasures in the Sexual Metropolis, 1918-1957*. Σικάγο: University Chicago Press.

Howard, John, 1999. *Men Like That: A Southern Queer History*. Σικάγο: University Chicago Press.

Hufton, Olwen, 1983. «Women in History: Early Modern Europe». *Past and Present*.

Hufton, Olwen, 1993. «Women, Work and Family». Στο Natalie Zemon Davis και Arlette Farge (επιμ.), *A History of Women*. vol. 3, The Belknap Press of Harvard University Press.

Hull, Isabel, 1995. *Sexuality, State and Civil Society in Germany, 1700-1815*. Ίθακα: Cornell University Press.

Hunt, Gerald και Monica Bielski Boris, 2007. «The Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Challenge to American Labor». Στο Dorothy Sue Cobble (επιμ.), *Sex of Class: Women Transforming American Labor*. Cornell: Cornell University of Press.

Hunt, Lynn (επιμ.), 1993. *The invention of Pornography: Obscenity and the Origins of Modernity, 1500-1800*. Νέα Υόρκη: Zone Books.

Hunt, Lynn, 1992. *The Family Romance and the French Revolution*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

- Hunt, Nancy Rose, 1996. «Introduction». *Gender and History*. 8, 3: 323-337.
- Hunt, Tamara και Lessard Micheline (επιμ.), 2002. *Women and the Colonial Gaze*. Λονδίνο: NYU Press.
- Illic, Melanie (επιμ.), 2001. *Women in the Stalin Era*. Palgrave.
- Jackson, M, 1996. *New-born Child Murder: Women, Illegitimacy and the Courts in Eighteenth-century England*. Μάντσεστερ.
- Jarvis, David, 1996. «The Conservative Party and the Politics of Gender, 1900-1939». Martin Francis και Ina Zweininger-Bargielowska, *The Conservatives and the British Society, 1880-1990*.
- Jennings, Rebecca, 2007α. *Tomboys and Bachelor Girls: A Lesbian History of Post-War Britain, 1945-71*.
- Jennings, Rebecca, 2007β. *A Lesbian History of Britain: Love and Sex between Women since 1500* Οξφόρδη: Greenwood.
- Johnson, Angela (επιμ.), 1985. *Unequal Opportunities: Women's Employment in England, 1800-1918*. Οξφόρδη
- Jordanova, Ludmilla, 1989. *Sexual Visions: Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and Twentieth Centuries*. Χερτφορντσάιρ: Harvester Wheatsheaf.
- Jordanova, Ludmilla, 1993. «Gender and the Historiography of Science». *British Journal of the History of Science*, 26: 469-83.
- Jordanova, Ludmilla, 2003. «Gender». Στο Peter Burke (επιμ.), *History and Historians in the Twentieth Century*. Oxford University Press. 120-140.
- Κάννερ, Έφη, 2004. *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης 1753-1912*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Kantorowicz, Ernst, 1981 [1957]. *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Καλπουρτζή, Εύα, 2001. *Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών. Το παράδειγμα της Νάζου το 17^ο αιώνα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κάννερ, Έφη, 2001. «Λόγοι περί γυναικών στην ελληνορθόδοξη εγγράμματη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης». *Τα Ιστορικά*, 35:299-334.
- Καντσά, Βενετία, 1995-1996. «Η Λάβρυς: Συνοπτική παρουσίαση ενός ελληνικού λεσβιακού περιοδικού». *Δίνη*, 8: 73-95.
- Καντσά, Βενετία, 2006. «Μια άρρηκτη σχέση. Η συνύπαρξη φύλου και συγγένειας στην ανθρωπολογική θεωρία και πρακτική». Στο Ιωάννα Λαλιώτου και Ρίκα Μπενβενίστε (επιμ.), *Οι σπουδές του φύλου. Σύγχρονα Θέματα*, 94, 72-79.

Καρακατσάνη, Δέσποινα, 2004. *Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση: Γνώσεις, αξίες, πρακτικές*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Kasdagli, Aglaia, 1999. *Land and Marriage, Settlements in the Aegean: A Case Study of Seventeenth-Century Naxos*. Βενετία: Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies and Vikelea Municipal Library of Iraklion.

Κατσαρδής-Hering, 2003. *Τεχνίτες και τεχνικές βαφής νημάτων: από τη Θεσσαλία στην Κεντρική Ευρώπη (18^{ος}-αρχές 19^{ου} αιώνα)*. Αθήνα: Ηρόδοτος.

Katz, Jonathan Ned, 1995. *The Invention of Heterosexuality*. Νέα Υόρκη: Dutton.

Καφετζάκη, Τόνια, 2003. «Γυναικεία αμφισβήτηση και κομμουνιστική στράτευση. Εργαζόμενες γυναίκες σε μεσοπολεμικά πεζογραφήματα και άρθρα της Γαλάτειας Καζαντζάκη». *Μνήμων*, 25: 53-77.

Κέλι, Τζόουν, 1997. «Η κοινωνική σχέση των φύλων: μεθοδολογικές επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών». Στο Αβδελά και Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες...*: 123-147.

Kelly-Gadol, Joan, 1986 [1977]. «Did Women Have a Renaissance?». Στο *Women, History and Theory: The Essays of Joan Kelly*. Σικάγο: University of Chicago Press. 19-50.

Kerber, Linda, 1988. «Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place: The Rhetoric of Women's History». *Journal of American History*, 75:9-39.

Kerber, Linda, 1998. *No Constitutional Right to be Ladies: Women and the Obligations of Citizenship*. Νέα Υόρκη: Hill and Wang.

Kessler-Harris, Alice, 1982. *Out to Work: A History of Wage-Earning Women in the United States*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

Kessler-Harris, Alice, 1990. *A Woman's Wage: Historical Meanings and Social Consequences*. Λέξινγκτον: University Press of Kentucky.

Kessler-Harris, Alice, 2001α. «What is Gender History Now?». Στο David Cannadine (επιμ.), *What Is History Now?* Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan. 95-112.

Kessler-Harris, Alice, 2001β. *In Pursuit of Equity: Women, Men and the Quest for Economic Citizenship in Twentieth Century America*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

Kimmel, M.S. (επιμ.), 1987. *Changing Men: New Directions in Research on Men and Masculinity*. Μπέβερλυ Χίλλς: Sage.

Klapisch-Zuber, Christiane, 1994. «Introduction». Στο Christiane Klapisch-Zuber, George Duby και Michelle Perrot (επιμ.), *A History of Women in the West*. Τομ. II, *Silences of the Middle Ages*. Κέμπριτζ: Belknap.

Klaus, Alisa, 1993. *Every Child a Lion: The Origins of Maternal and Infant Health Policy in the United States and France, 1890-1920*. Ιθάκα: Cornell University Press.

Koonz, Claudia, 1987. *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics*. Jonathan Cape.

Koonz, Claudia, και Renate Bridenthal (επιμ.), 1998 [1977]. *Becoming Visible: Women in European History*. Βοστώνη: Houghton Mifflin.

Κορασίδου, Μαρία, 1995. *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.

Κορασίδου, Μαρία, 2002, *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και έλεγχος της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Τυπωθήτω, Αθήνα.

Kosofsky Sedgwick, Eve, 1994. *Epistemology of the closet*. Λονδίνο: Harmondsworth.

Κουλούρη, Χριστίνα, 1997, *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, ΙΑΕΝ / ΚΝΕ, Αθήνα.

Κουφού, Αγγελική, 2004. «Μοντερνισμός/μεταμοντερνισμός: ανιχνεύοντας την ιστορικότητα της συζήτησης». *Σύγχρονα Θέματα*, 85: 84-99.

Kramer, Paul, 2006. «The Darkness That Enters the Home: The Politics of Prostitution during the Pilippine-American War». Στο Ann Laura Stoler (επιμ.), *Haunted by Empire: Geographies of Intimacy in North American History*. Duke University Press.

Laclau, Ernesto και Chantal Mouffe, 1985. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. Λονδίνο: Verso.

Ladd, Molly Taylor, 1994. *Mother-Work: Women, Child Welfare, and the State, 1890-1930*. Σικάγο: University of Illinois Press.

Lake, Marilyn, 1998. «Feminism and the Gendered Politics of Antiracism, Australia 1927-1957: From Maternal Protectionism to Leftist Assimilation». *Australian Historical Studies*, 29:91-108.

Laliotou, Ioanna, 2004. *Transatlantic Subjects: Acts of Migration and Cultures of Transnationalism between Greece and America*. Σικάγο: University of Chicago Press.

Lambiri-Dimaki, Jane, 1985. «Dowry in Modern Greece: An Institution at the Crossroads between Persistence and Decline». Στο Marion A. Kaplan (επιμ.), *The Marriage Bargain: Women and Dowries in European History*. Νέα Υόρκη: Harrington Park Press. 165-178.

Landes, Joan, 1988. *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*. Ίθακα: Cornell University Press.

Landes, Joan, 1998. *Feminism, the Public and the Private*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Laqueur, Thomas και Catherine Gallagher (επιμ.), 1986. *The Making of the Modern Body: Sexuality and Society in the 19th Century*. Μπέρκλεϊ:

Laqueur, Thomas, 2003. *Κατασκευάζοντας το φύλο: Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ* (μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου). Αθήνα: Πολύτροπον.

Lawrence, Jon, 1993. «Class and Gender in the Making of Urban Toryism, 1880-1914». *The*

English Historical Review, 108: 629-652.

Lerner, Gerda, 1986. *The Creation of Patriarchy*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

Levine, Philippa, 1990. *Feminist Lives in Victorian England: Private Roles and Public Commitment*. Οξφόρδη: Blackwell.

Levine, Philippa, 1996. «Rereading the 1890s: Venereal Disease as ‘Constitutional Crisis’ in Britain and British India». *The Journal of Asian Studies*, 55, 3: 585-612.

Levine, Philippa, 2003. *Prostitution, Race and Politics: Policing Venereal Disease in the British Empire*. Λονδίνο: Routledge.

Lewis, Jane (επιμ.), 1986. *Labour and Love: Women's Experience of Home and Family, 1820-1940*. Οξφόρδη: Basil Blackwell.

Lewis, Jane, 1980. *The Politics of Motherhood: Child and Maternal Welfare in England, 1900-1939*. Λονδίνο: Croom Helm.

Light, Alison, 1991. *Forever England: Femininity, Literature and Conservatism between the Wars*. Λονδίνο: Routledge.

Lindberg, Anna, 2001. *Experience and Identity: A Historical Account of Class, Caste and Gender among the Cashew Workers of Kerala, 1930-2000*. Λουντ: Studia Historica Lundensia.

Liu, Tessie, 1996. «What Price a Weaver's Dignity? Gender Inequality and the Survival of Home-Based Production in Industrial France». Στο Laura L. Frader και Sonya O. Rose (επιμ.), *Gender and Class in Modern Europe*, Ίθακα και Λονδίνο: Cornell University Press. 57-76.

Looser, Devoney, 2000. *British Women Writers and the Writing of History, 1670-1820*. Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press.

Lorde, Audre, 1984. *Sister Outsider: Essays and Speeches*. Καλιφόρνια: Crossing Press.

Löwy, Ilana, 1999. «Gender and Science». *Gender and History*, 11, 3: 514-27.

Lundqvist, Åsa, 1999. «Conceptualising Gender in a Swedish Context». *Gender and History*, 11, 3: 583-596.

Mangan, J. A., 1981. *Athleticism in the Victorian and Edwardian Public Schools*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Mangan, J. A., και Walvin, James (επιμ.), 1987. *Manliness and Morality: Middle Class Masculinity in Britain and America, 1800-1940*. Νέα Υόρκη: St. Martin's Press.

Mappen, Ellen, 1985. *Helping Women at Work*. Λονδίνο: Hutchinson.

Marcus, Sharon, 2007. *Between Women: Friendship, Desire, and Marriage in Victorian England*. Νιου Τζέρσεϊ: Princeton University Press.

Marshall, Thomas H., T. Bottomore, 1995. *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*. Αθήνα:

Gutenberg.

Martin, Emily, 1987. *The Woman in the Body: A Cultural Analysis of Reproduction*. Βοστώνη: Beacon Press.

Martin, Emily, 1991. «The Egg and the Sperm: How Science Has Constructed a Romance Based on Stereotypical Male-Female Roles». *Signs* 16,3:485-501.

Ματθαίου, Άννα, 2006. «Συζυγικές σχέσεις και σεξουαλικότητα στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: κανόνες, πρότυπα, συμψηφισμοί». *Τα Ιστορικά*, 44: 147-160.

Matthews, Jill Julius, 1996. «Doing Theory: Australian Feminist/Women's History in the 1990s». *Australian Historical Studies*, 27.

Maza, Sarah, 1983. *Servants and Masters in Eighteenth-Century France: The Uses of Loyalty*. Νιου Τζέρσι: Princeton University Press.

McClelland, Keith, 1989. «Some Thoughts on Masculinity and the 'Representative Artisan' in Britain, 1850-1880». *Gender and History*, 1: 164-77.

McClelland, Keith, 1991. «Masculinity and the 'Representative Artisan' in Britain, 1850-1880». Στο Roper, Michael, και John Tosh (επιμ.), 1991. *Manful Assertions: Masculinities in Britain since 1800*. Λονδίνο: Routledge.

McClintock, Anne, 1995. *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*, Λονδίνο: Routledge.

McClintock, Anne, 1997. *Gender Nations and Post Colonial Perspectives*. Μιννεάπολις: University of Minnesota Press.

Meade, Teresa και Merry Wiesner-Hanks (επιμ.), 2004. *A Companion to Gender History*. Οξφόρδη: Blackwell.

Merchant, Carolyn, 1982. *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. Λονδίνο: HarperOne.

Mills, Sarah, 1993. *Discourses of Difference: Women's Travel Writing and Colonialism*. Λονδίνο: Routledge.

Minh-ha, Trinh T., 1986-1987. «She, the Inappropriate/d Other». *Discourse*, 8.

Minh-ha, Trinh T., 1988. «Not You/Like You: Post-Colonial Women and the Interlocking Questions of Identity and Difference». *Inscriptions*, 3,4: 71-76.

Minh-ha, Trinh T., 1989. *Women, Native, Other*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Mitterauer, Michael, 1979. «Familienformen und Illegitimität in ländlichen Gebieten Österreichs». *Archiv für Sozialgeschichte*, 19: 123-188.

Mohanty, Chandra Talpade, 2003. «'Under Western Eyes' Revisited: Feminist Solidarity through Anticapitalist Struggles». *Feminism without Borders: Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*. 221-251.

- Molloy, Sylvia, Robert Irwin, Robert McKee Irwin (επιμ.), 1998. *Hispanisms and Homosexualities*. Q Series. Ντάραμ: Duke University Press.
- Moscucci, Ornella, 1990. *The Science of Women: Gynecology and Gender in England, 1800-1929*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Mosse, George L., 1984. *Sessualità e nazionalismo. Mentalità borghese e rispettabilità*. Ρώμη, Μπάρι: Laterza.
- Mosse, George L., 1990. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Mosse, George L., 1998. *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. Oxford University Press.
- Μόσχου-Σακοράφου, Σάσα, 1990. *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*. Αθήνα.
- Mouffe, Chantal, 1992. «Feminism, Citizenship, and Radical Democratic Politics». Στο Butler, Judith και Joan Scott (επιμ.). *Feminists Theorize the Political*. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, Ελένη Ελεγκίτου, 1987. *Η εκπαίδευση 'εις τα του οίκου' και τα γυναικεία καθήκοντα: Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*. Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα, 1994. «Εισαγωγή: Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία του φύλου». Στο Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα, 1997. «Είναι η ανθρωπολογία των γυναικών για την ανθρωπολογία του φύλου ό,τι η παιδική ηλικία για την ωριμότητα;» *Μνήμων*, 19: 211-223.
- Μπένετ, Τζούντιθ, 1997. «Φεμινισμός και Ιστορία». Στο Αβδελά και Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες....* 371-411.
- Μποκ, Γκιζέλα, 1997. «Ιστορία των γυναικών και ιστορία του φύλου». Στο Αβδελά και Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες...* 411-450.
- Μπουτζουβή, Αλέκα, 1993. «Προσέγγιση στο οδοιπορικό μιας γυναίκας: Διαμάντω Τσιάκα-Γριτζώνα». *Δίνη*, 6: 195-229.
- Μπουτζουβή, Αλέκα. 2003. «Γυναικείο κίνημα. Όψεις και δράσεις 1909-1922». *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 6:283-292. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Murray, Stephen και Will Roscoe (επιμ.), 1997. *Islamic Homosexualities: Culture, History, and Literature*. Νέα Υόρκη: New York University Press.
- Murray, Stephen, 2000. *Homosexualities*. Σικάγο και Λονδίνο: University of Chicago Press.
- Nandy, A., 1983. *The Intimate Enemy: Loss and Recovery of Self Under Colonialism*. Νέο Δελχί: Oxford University Press.
- Nelson, Claudia, 1991. *Boys Will Be Girls: The Feminine Ethic and British Children's Fiction*

1857-1917. Νιου Μπρούσγουικ.

Nelson, Dana, 1998. *National Manhood: Capitalist Citizenship and the Imagined Fraternity of White Men*. Τσάπελ Χιλ: Duke University Press.

Newsom, David, 1961. *Godliness and Good Learning: Four Studies on a Victorian Ideal*. Λονδίνο: John Murray.

Norwood, Stephen, 1990. *Labor's Flaming Youth: Telephone Operators and Worker Militancy, 1878-1923*. Ουρμπάνα: University of Illinois Press.

Nussbaum, Felicity, 1995. *Torrid Zones: Maternity, Sexuality, and Empire in Eighteenth-Century English Narratives*. Βαλτιμόρη: The Johns Hopkins University Press.

O'Donnell, Katherine και Michael O'Rourke (επιμ.), 2003. *Love, Sex, Intimacy and Friendship between Men, 1550-1800*. Palgrave Macmillan.

Offen, Karen, Ruth Roach Pierson, Jane Rendall (επιμ.), 1991. *Writing Women's History. International Perspectives*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Offen, Karen, 1991. «Body politics: women, work and the politics of motherhood in France, 1920-1950». Στο Gisela Bock και Pat Thane (επιμ.), *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*. Routledge.138-159.

Offen, Karen, 2000. *European Feminisms, 1750-1950: A Political History*. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Ogilvie, Sheila C., 1990. «Women and Proto-industrialization in a Corporate Society: Wurttemberg Woollen Weaving, 1590-1760». Στο P. Hudson και W.R. Lee (επιμ.). *Women's Work and the Family Economy in Historical Perspective*. Μάντσεστερ: Manchester University Press.

O'Hanlon, Rosalind, 1997. «Issues of Masculinity in North Indian History: The Bangash Nawabs of Furrukhabad». *Indian Journal of Gender Studies*, 4:1-19.

Oosterhuis, Harry, 2000. *Stepchildren of Nature: Krafft-Ebbing, Psychiatry, and the Making of Sexual Identity*. Σικάγο: University of Chicago Press.

Oram, Alison, 2007. *Her Husband Was a Woman! Women's Gender-Crossing in Modern British Popular Culture*. Λονδίνο: Routledge.

Oudshoorn, Nelly, 1990. «Endocrinologists and the Conceptualization of Sex, 1920-1940». *Journal of the History of Biology*, 23:163-86.

Oudshoorn, Nelly, 1994. *Beyond the Natural Body, Archeology of Sex Hormones*. Λονδίνο: Routledge.

Palmer, Phyllis, 1989. *Domesticity and Dirt: Housewives and Domestic Servants in the United States, 1920-1945*. Φιλαδέλφια: Temple University Press.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω, 2002. *Το φύλο της δημοκρατίας: Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*. Αθήνα: Σαββάλας.

Παπαθανασίου, Μαρία, 2003. *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο: Παιδιά και Παιδική Ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.

Παπαθανασίου, Μαρία, 2002. «Εξώγαμα παιδιά και ψυχοπαίδια στο χώρο των Ανατολικών Άλπεων (1750-1940)». *Μνήμων*, 24: 327-343.

Παπαστεφανάκη, Λήδα, 2007. *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά (1870-1940)*: Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος, 1992. «Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας». Στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος, 1997. «Το φύλο στην ανθρωπολογία (και την ιστοριογραφία): Ορισμένες γνωστικές και μεθοδολογικές προεκτάσεις». *Μνήμων*, 19: 201-210.

Πασσερίνι, Λουίζα, 1998. *Σπαράγματα του 20ού αιώνα: Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*. μεταφ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου. Αθήνα: Νεφέλη.

Passerini, Luisa και Polimeris Voglis (επιμ.), 1999. *Gender in the Production of History*. Φλωρεντία: EUI WP.

Passerini, Luisa, 1979. «Work Ideology and Consensus Under Italian Fascism». *History Workshop Journal*, 8.

Passerini, Luisa, 1987. *Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of The Turin Working Class* (trans. Robert Lumley, Jude Bloomfield). Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.

Passerini, Luisa, 1990. «Memoria, autobiografia, oralità: il problema della presentazione delle interviste dal punto di vista storiografico», *Rassegna Italiana di Sociologia*, 3.

Passerini, Luisa, 1992. «A Memory for Women's History: Problems of Method and Interpretation». *Social Science History*. 16, 4: 669-692.

Pateman, Carole, 1988. *The Sexual Contract*. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Pateman, Carole, 1989. «Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy». Στο Pateman, *The Disorder of Women*. Κέμπριτζ: Polity Press.

Pateman, Carole, 1992. «Equality, Difference, Subordination: The Politics of Motherhood and Women's Citizenship». Στο Gisela Bock Susan James (επιμ.), *Beyond Equality and Difference*. Λονδίνο: Routledge. 17-31.

Pedersen, Susan, 1993. *Family, Dependence, and the Origins of the Welfare State: Britain and France, 1914-1945*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.

- Penrose, Walter, 2001. «Hidden in History: Female Homoeroticism and Women of a 'Third Nature' in the South Asian Past». *Journal of the History of Sexuality*, 10, 1:3-39.
- Minoglou-Pepelasis, Ioanna 2007. «Women and Greek Family Capitalism, 1780-1940». *Business History Review*, 81: 517-538.
- Perrot Michelle (επιμ.), 1984. *Une histoire des femmes est-elle possible?* Μασσαλία: Rivages.
- Perrot, Michelle (επιμ.), 1992. *Writing Women's History*. Οξφόρδη: Blackwell.
- Perrot, Michelle, 1987. «Quinze ans d'histoire des femmes». *Sources: Travaux historiques*, 12.
- Perrot, Michelle, 1998. *Les femmes ou les silences de l'histoire*. Παρίσι: Flammarion.
- Pnina Werbner και Nira Yuval-Davis (επιμ.), 1999. *Women, Citizenship and Difference*. Νέα Υόρκη: Zed Books.
- Πλακωτός, Γιώργος, 2007. «Η Ιερή Εξέταση στη Βενετία: απόκλιση, συμμόρφωση και φύλο (16^{ος}-17^{ος} αιώνας)». *Τα Ιστορικά*, 24, 46: 89-127.
- Pollard, Miranda, 1998. *Reign of Virtue: Mobilizing Gender in Vichy France*. Σικάγο: University of Chicago.
- Pomata, Gianna, 1992. «Uomini mestruanti. Somiglianza e differenza fra i sessi in Europa in età moderna». *Quaderni storici*, 79: 51-103.
- Pomata, Gianna, 1994. *La promessa di Guarigione. Malati e curatori in antico regime: Bologna XVI-XVIII secolo*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Πομάτα, Τζιάννα, 1995. «Η ιστορία των γυναικών, ιστορία του γένους». Στο George Duby-Michelle Perrot (επιμ.), *Γυναίκες και Ιστορία* (μτφρ. Κατερίνα Καρλαύτη). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. 26-40.
- Πομάτα, Τζάνα, 1997. «Η ιστορία των γυναικών: ένα ζήτημα ορίων». Στο Αβδελά και Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες...* 149-229.
- Poovey, Mary, 1988. *Uneven Developments: The Ideological Work of Gender in Mid-Victorian England*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Poovey, Mary, 1998. *A History of the Modern Fact: Problems of Knowledge in the Sciences of Wealth and Society*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Porciani, Ilaria, 1999. «Les Historiennes et le Risorgimento». Στο Luisa Passerini και Polimeris Voglis (επιμ.). *Gender in the Production of History*. Φλωρεντία: EUI WP. 1-24.
- Poulos, Margaret, 2007. «The Burden of History: The Defeat of Second-Wave Feminism in Greece». *Aspasia*, 1: 176-196.
- Pratt, Mary Louise, 1992. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. Λονδίνο: Routledge.

- Procacci, Giovanna, 1993. *Gouverner la misère: La question sociale en France, 1789-1848*. Παρίσι: Seuil.
- Prochaska, F.K., 1980. *Women and Philanthropy in Nineteenth-Century England*. Οξφόρδη
- Psarra, Angelika, 2007. «Feminism and Communism: Notes on the Greek Case». *Aspasia*, 1, 207-213.
- Radcliff, Pamela, 2001. «Imagining Female Citizenship in the “New Spain”: Gendering the Democratic Transition, 1975-1978». *Gender and History*, 13, 3: 498-523.
- Rappaport, Erica, 2000. *Shopping for Pleasure: Women in the Making of London’s West End*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Reddy, William, 1997. *The Invisible Code: Honor and Sentiment in Postrevolutionary France, 1814-1848*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Rendal, Jane, 2000. «Women and the Public Sphere». Στο Leonore Davidoff, Keith McClelland, Eleni Varikas (επιμ.). *Gender and History: Retrospect and Prospect*. Οξφόρδη: Basil Blackwell, 57-70.
- Rendall, Jane, 1985. *The Origins of Modern Feminism: Women in Britain, France and the United States*. Λονδίνο: Macmillan.
- Ρεντετζή, Μαρία, 2006. «Η σκιαγράφηση της ιστορίας των γυναικών στις επιστήμες». Στο Ιωάννα Λαλιώτου και Ρίκα Μπενβενίστε (επιμ.), *Οι σπουδές του φύλου. Σύγχρονα Θέματα*, 94, 50-61.
- Ρεπούση, Μαρία, 1999. «Ο λόγος για τα δικαιώματα». Στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, 1999. *Το φύλο των δικαιωμάτων Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Rex, John και David Mason (επιμ.), 1986. *Theories of Race and Ethnic Relations*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Ρηγίνος, Μιχάλης, 1987. *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Rich, Adrienne, 1987. *Blood, Bread and Poetry*. Νέα Υόρκη: W.W.Norton & Co.Ltd.
- Ριζάκη, Ελένη, 2007. *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες . Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Riley, Denise, 1988. *Am I That Name? Feminism and the Category of "Women" in History*. Λονδίνο: Macmillan.
- Riot-Sarcey Michèle, 2002. *Histoire du féminisme*. Παρίσι: La Découverte & Syros.
- Riot-Sarcey, Michèle, 1994. «De l’historicité du genre citoyen». Στο H.U. Jost, M. Pavillon και F. Vallotton (επιμ.), *La politique des droits. Citoyenneté et construction des genres aux 19e et 20e siècle*, Παρίσι: Editions Kime.

- Riot-Sarcey, Michèle, 1999. «The Difficulties of Gender in France : Reflections on a Concept». *Gender and History*, 11, 3: 489-98.
- Roberts, Elizabeth, 1995α [1988]. *Women's Work, 1840-1940*. Λονδίνο: MacMillan.
- Roberts, Elizabeth, 1995β. *An Oral History of Working-Class Women, 1890-1940: Family, Sexuality and Social Relations in Past Times*. Blackwell.
- Roberts, Elizabeth, 2002. *Women and Families: An Oral History, 1940-1970: Family, Sexuality and Social Relations in Past Times*. Blackwell.
- Rocheftort, Florence (επιμ.), 2007. *Le pouvoir du genre. Laïcités et religions 1905-2005*. Τουλούζη: Presses Universitaires du Mirail.
- Roper, Michael, και Tosh, John (επιμ.), 1991. *Manful Assertions: Masculinities in Britain since 1800*. Λονδίνο: Routledge.
- Rosario, Vernon A. (επιμ.), 1997. *Science and Homosexualities*. Λονδίνο: Routledge.
- Rose, Sonya O., 1996. "Protective Labor Legislation in Nineteenth-Century Britain: Gender, Class and the Liberal State". Στο Frader και Rose (επιμ.), *Gender and Class in Modern Europe*. 193-210.
- Rose, Sonya O., 1992. *Limited Livelihood: Gender and Class in Nineteenth-Century England*. University of California Press.
- Rose, Sonya O., 1993. «Respectable Men, Disorderly Others: The Language of Gender and the Lancashire Weavers' Strike of 1878 in Britain». *Gender and History*, 5:382-397.
- Rosenthal, Michael, 1986. *The Character Factory: Baden Powell and the Origins of the Boy Scout Movement*. Λονδίνο: Collins.
- Ross, Ellen, 1982. «'Fierce Questions and Taunts': Married Life in Working-Class London, 1870-1914». *Feminist Studies*, 8, 3: 575-93.
- Ross, Ellen, 1985. «Survival Networks: Women's Neighborhood Sharing in London before World War One». *History Workshop Journal*, 15: 4-27.
- Ross, Ellen, 1993. *Love and Toil: Motherhood in Outcast London, 1870-1918*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Roth, Benita, 2003. *Separate Roads to Feminism: Black, Chicana, And White Feminist Movements In America's Second Wave*. Cambridge UP.
- Rowbotham, Sheila, 1972. *Women, Resistance and Revolution*. Λονδίνο: Allen Lane.
- Rublack, Ulinka, 2001. *The Crimes of Women in Early Modern Germany*. Οξφόρδη Clarendon Press.
- Russett, Cynthia Eagle, 1989. *Sexual Science: The Victorian Construction of Womanhood*. Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.

- Σαλίμπα, Ζιζή, 2004. *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ.
- Σαμίου, Δήμητρα, 1989. «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)». *Μνήμων*, 12: 161-172.
- Σαμίου, Δήμητρα, 2003. «Οι γυναίκες στον Εμφύλιο: Πολιτικοί αγώνες και ισότητα». *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 8:261-270. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σαμίου, Δήμητρα, 2004. «Οι Ελληνίδες 1922-1940. Κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις». *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 7: 65-76. Ελληνικά Γράμματα.
- Σαμίου, Δήμητρα, 2005. «Η ψήφος των γυναικών». Στο Θ. Βερέμης και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 21: 298-299.
- Sant Cassia, Paul and Bada, Constantina, 1992, *The Making of the Modern Greek Family: Marriage and Exchange in Nineteenth-Century Athens*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Sarkar Sumit, 1992. «‘Kaliyuga’, ‘Chakri’ and ‘Bhakti’: Ramkrishna and His Times». *Economic and Political Weekly*, 18: 1543-66.
- Sarkar Sumit, 1997. *Writing Social History*. Νέο Δελχί: Oxford University Press.
- Sarkar, Tanika, 1992. «The Hindu Wife and the Hindu Nation: Domesticity and Nationalism in Nineteenth Century Bengal». *Studies in History*, 8: 213-35.
- Sarkar, Tanika, 2001α. «Enfranchised Selves: Women, Culture and Rights in Nineteenth-Century Bengal». *Gender and History*, 13, 3: 427-443.
- Sarkar, Tanika, 2001β. *Hindu Wife, Hindu Nation. Community, Religion, and Cultural Nationalism*. Λονδίνο: Indiana University Press.
- Sarti, Raffaella, 2004. «‘Noi abbiamo visto tante città, abbiamo un'altra cultura’. Servizio domestico, migrazioni e identità di genere in Italia: uno sguardo di lungo periodo». *Polis*, 1: 17-46.
- Sarti, Raffaella, 2006. «Domestic Service: Past and Present in Southern and Northern Europe». *Gender and History*, 18, 2: 222-245.
- Scarry, Elaine, 1987. *The Body In Pain: The Making and Unmaking of the World*. Oxford Press.
- Schiebinger, Londa, 1989. *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science*. Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.
- Schiebinger, Londa, 1999. *Has Feminism Changed Science?* Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.
- Schmitt, Pauline, Michelle Pantel, George Duby και Michelle Perrot (επιμ.), 1994. *A History of Women in the West*. Τομ. I, *From ancient goddesses to Christian saints*. Κέμπριτζ:

Belknap.

Schöttler, Peter, 1999. «Lucie Varga ou la face cachée des ‘Annales’ ». Στο Luisa Passerini και Polimeris Voglis (επιμ.). *Gender in the Production of History*. Φλωρεντία: EUI WP. 25-40.

Schulte, Regina, 1994. *The Village in Court: Arson, Infanticide and Poaching in the Court Reports of Upper Bavaria, 1848-1910*. Οξφόρδη.

Schulte, Regina, 2000. «The Queen - A Middle-Class Tragedy: The Writing of History and the Creation of Myths in Nineteenth-Century France and Germany». *Gender and History*, 14, 2: 266-293.

Schulte, Regina, 2002. *Der Körper der Königin. Geschlecht und Herrschaft in der höfischen Welt seit 1500*. Campus.

Scott, Joan, 1987. «‘L’ouvrière! Mot impie, sordide...’. Women Workers in the Discourse of French Political Economy, 1840-1860». Στο Patric Joyce (επιμ.). *The Historical Meaning of Work*. Κέμπριτζ.

Scott, Joan, 1988. «Deconstructing Equality-Versus-Difference: or, the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism». *Feminist Studies*, 14, 1: 33-50.

Scott, Joan, 1991. «The Evidence of Experience». *Critical Inquiry*, 17: 773-797.

Scott, Joan, 1996α. «Introduction». Στο Joan Scott (επιμ.), *Feminism and History*. Οξφόρδη.

Scott, Joan, 1996β. *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man*. Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.

Scott, Joan, 2000 [1988]. *Gender and the Politics of History*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press.

Scott, Joan, 2004. «Feminism’s History». *Journal of Women’s History*, 16: 2. 10-29.

Scott, Joan Wallach, 2007. *The Politics of the Veil*. Πρίνστον και Οξφόρδη: Princeton University Press.

Sengoopta, Chandak, 1998. «Glandular Politics: Experimental Biology, Clinical Medicine and Homosexual Emancipation in the Fin de Siècle Central Europe». *Isis*, 89: 445-73.

Sen, Sudipta, 2002. *A Distant Sovereignty: National Imperialism and the Origins of British India*. Λονδίνο: Routledge.

Sewell, William H., 1990. «Review Essay: Gender and the Politics of History». *History and Theory*, 29, 1: 71-82.

Shapiro, Ann-Louise, 1993. «Introduction: History and Feminist Theory or Talking Back to the Beadle». *History and Theory*, 31: 1-10.

Sharpe, Pam (επιμ.), 1998. *Women’s Work, the English Experience 1750-1914*. Λονδίνο: Arnold.

- Shevelov, Katherine, 1989. *Women and Print Culture: The Construction of Femininity in the Early Periodical*.
- Shoemaker, Robert, 1998. *Gender in English Society, 1650-1850: The Emergence of Separate Spheres?* Λονδίνο: Longman.
- Shoemaker, Robert και Mary Vincent (επιμ.), 1998. *Gender and History in Western Europe*. Λονδίνο: Arnold.
- Showalter, Elaine, 1990. *Sexual Anarchy: Gender and Culture at the Fin de Siècle*. Λονδίνο: Virago.
- Simonton, Deborah, 1998. *A History of European Women's Work, 1700 to the Present*. Λονδίνο: Routledge.
- Simonton, Deborah, 2005. *The Routledge History of Women in Europe Since 1700*. Routledge.
- Sinha, Mrinalini, 1995. *Colonial Masculinity: The 'Manly Englishman' and the 'Effeminate Bengali' in the Late Nineteenth Century*. Μάντσεστερ: Manchester University Press.
- Sinha, Mrinalini, 1999. «Giving Masculinity a History: Some Contributions from the Historiography of Colonial India». *Gender and History*: 11,3.
- Σκοτ, Τζόουν, 1997. «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης». Στο Αβδελά και Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες...* 285-328.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Νόρα, 1991. *Ανθρωπολογικά για το Γυναικείο Ζήτημα*. Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Smith, Barbara (επιμ.) 1983. *Home Girls: A Black Feminist Anthology*. Νέα Υόρκη: Kitchen Table Press.
- Smith, Bonnie, 1995. «Gender and the Practices of Scientific History: The Seminar and Archival Research in the Nineteenth century». *The American Historical Review*, 100: 1150.
- Smith, Bonnie, 1998. *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice*. Κέμπριτζ Μασαχουσέτη και Λονδίνο: Harvard University Press.
- Smith, Bonnie (επιμ.), 2000. *Global Feminisms*. Λονδίνο: Routledge.
- Smith, Bonnie (επιμ.), 2004. *Women's History in Global Perspective*. Τομ. 1. University of Illinois Press.
- Smith-Rosenberg, Carroll, 1983. «The Female World of Love and Ritual: Relations Between Women in Nineteenth-Century America». Στο Elisabeth Abel Emily K. Abel (επιμ.), *Signs Reader. Women, Gender and Scholarship*. Σικάγο: University of Chicago Press (πρώτη δημοσίευση 1975. *Signs*,1.)
- Smith-Rosenberg, Carroll, 1986. *Disorderly Conduct: Visions of Gender in Victorian America*. Oxford University Press.

- Sohn, Anne-Marie και Françoise Thélamon (επιμ.), 1997. *L'histoire sans les femmes est-elle possible ?* Παρίσι: Perrin.
- Spero, Nancy, 1993. «Interview: Sue Williams by Nancy Spero». *Bomb*, 42 (<http://www.bombsite.com/issues/42/articles/1608>).
- Spivak, Gayatri Ghakravorty, 1987. «Explanation and Culture: Marginalia». Στο *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Springer, Kimberly, 2005. *Living for the revolution: Black feminist organizations, 1968-1980*. Duke University Press.
- Stallybrass, Peter, και White, Allon, 1986. *The Politics and Poetics of Transgression*. Ίθακα: Cornell University Press.
- Σταματογιαννοπούλου, Μαρία, 1994. «Μακράν κοίτης και τραπέζης. Οι συζυγικές συγκρούσεις στη Λέσβο του 1900». *Μνήμων*, 16: 107-138.
- Stebbing, Chantal, 2002. *The Private Trustee in Victorian England*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Steedman, Carolyn, 1986. *Landscape for a Good Woman: A Story of Two Lives*, Λονδίνο, Virago.
- Steedman, Carolyn, 1992. «La Théorie qui n'en est pas une, or, Why Clio Doesn't Care». *History and Theory*, 31, 4 Beiheft 31: History and Feminist Theory: 33-50.
- Steedman, Carolyn, 1994α. «The Price of Experience: Women and the Making of the English Working Class». *Radical History Review*, 59: 108-119.
- Steedman, Carolyn, 1994β. «Bimbos from hell». *Social History*. 19, 1: 59-67.
- Steedman, Carolyn, 1997. «A Weekend with Elektra». *Literature and History*, 6, 1: 17-42.
- Steedman, Carolyn, 2007. *Master and Servant: Love and Labour in English Industrial Age*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Stolcke, Verena, 1993. «Is sex to gender as race is to ethnicity». Στο Teresa del Valle (επιμ.), *Gendered Anthropology*. Λονδίνο: Routledge. 17-37.
- Stoler, Ann Laura, 1995. *Race and the Education of Desire: Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things*. Ντάρχαμ: Duke University Press.
- Stoler, Ann Laura, 1996. «Carnal Knowledge and Imperial Power: Gender, Race, and Morality in Colonial Asia». Στο Joan Scott (επιμ.), *Feminism and History*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Studer, Brigitte, 2001. «Citizenship as Contingent National Belonging: Married Women and Foreigners in Twentieth-Century Switzerland». *Gender and History*, 13, 3: 622-654.
- Styles, John και Amanda Vickery (επιμ.), 2007. *Gender, Taste and Material Culture in Britain and North America, 1700-1830*. Νιου Χέιβεν: Yale University Press.

- Summers, Ann, 2000. *Female Lives, Moral States: Women, Religion, and Public Life in Britain, 1800-1939*. Λονδίνο: Threshold Press.
- Taylor, Barbara, 1983. *Eve and the New Jerusalem: Socialism and Feminism in the Nineteenth Century*. Νέα Υόρκη: Pantheon.
- Taylor, Barbara, 1992. «Mary Wollstonecraft and the Wild Wish of Early Feminism». *History Workshop Journal*, 33: 197-219.
- Taylor, Barbara, 1995. «Religion, Radicalism and Fantasy». *History Workshop Journal*, 39: 102-112.
- Taylor, Barbara, 2002. *Mary Wollstonecraft and the Feminist Imagination*. Λονδίνο:
- Terry, Jennifer, 1999. *An American Obsession: Science, Medicine, and Homosexuality in Modern Society*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Thane, Pat, 1991. «Visions of Gender in the British Welfare State: The Case of Women in the British Labour Party and Social Policy, 1906-1945». Στο Gisela Bock και Pat Thane (επιμ.), *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*. Routledge. 93-118.
- Thébaud, Françoise, 1998. *Ecrire l'histoire des femmes*. Fontenay-aux-Roses: ENS Editions.
- Thébaud, Françoise, 2005. «Éditorial». Στο Yvonne Knibiehler και της ίδιας (επιμ.). *Clio*, 21 ειδικό τεύχος «Maternités».
- Thébaud, Françoise, Georges Duby, Michelle Perrot και Arthur Goldhammer (επιμ.), 2000. *A History of Women in the West*. Τομ. V, *Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century*. Κέμπριτζ: Belknap.
- Theweleit, Klaus, 1987. *Male Fantasies: Women, Floods, Bodies, History*. Τομ. 1. Μινεάπολις: University of Minnesota.
- Thomas, Lynn, 1966. «‘Ngaitana (I will circumcise myself’: The Gender and Generational Politics of the 1956 Ban on Clitoridectomy in Meru, Kenya». *Gender and History*, 8, 3: 338-363.
- Thompson, Elizabeth, 2000. *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Thompson, Victoria, 1998. «Sexuality: Another Useful Category of Analysis in European History». *Journal of Women's History*, 9: 211-19.
- Tilly, Louise, 1997. «Women, Work and Citizenship». *International Labor and Working-Class History*, 52: 1-26.
- Tilly, Luise A., και Scott, Joan W., 1978. *Women, Work and the Family*. Rinehart and Winston: Holt.
- Tosh, John, 1994. «What Should Historians Do with Masculinity?», Reflections on Nineteenth Century Britain". *History Workshop Journal*, 38: 179-202.

- Tosh, John, 1999. *A man's place: masculinity and the middle-class home in Victorian England*. Νιου Χέιβεν: Yale University Press.
- Traub, Valerie, 2002. *The Renaissance of Lesbianism in Early Modern England*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Trumbach, Randolph, 1998. *Sex and the Gender Revolution: Heterosexuality and the Third Gender in Enlightenment London*. Σικάγο: Chicago University Press.
- Valenze, Deborah, 1995. *The First Industrial Woman*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Vance, Norman, 1985. *The Sinews of the Spirit: The Ideal of Christian Manliness in Victorian Literature and Religious Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Vicinus, Martha, 1985. *Independent Women: Work and Community for Single Women 1870-1914*. Λονδίνο: Virago.
- Vicinus, Martha, 2004. *Intimate Friends: Women Who Loved Women, 1778–1928*. Σικάγο: University Chicago Press.
- Vickery, Amanda, 1993. «Golden Age to Separate Spheres. A Review of the Categories and Chronology of English Women's History». *The Historical Journal*, 36,2:380-414.
- Vickery, Amanda, 1998. *The Gentleman's Daughter: Women's Lives in Georgian England*. Μπέρκλεϊ: Yale University Press.
- Virgili, Fabrice, 2002. *Shorn Women: Gender and Punishment in Liberation France* (μτφρ. John Fowler [*La France 'virile': les femmes tondues à la Libération*]). Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Berg.
- Walker, Garthine, 1998. «Rereading Rape and Sexual Violence in Early Modern England». *Gender and History*, 10, 1: 1-25.
- Walker, Pamela και Beverly Kienzle (επιμ.), 1998. *Women Preachers and Prophets through Two Millennia of Christianity*. Μπέρκλεϊ: California University Press.
- Walkowitz, Judith, 1992. *City of Dreadful Delight: Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London*. Λονδίνο: Virago.
- Weeks, Jeffrey, 1989. *Sex, Politics and Society* (β' έκδοση). Λονδίνο:
- Weeks, Jeffrey, 1991. *Against Nature: Essays on History, Sexuality and Identity*. Rivers Oram.
- Weeks, Jeffrey, 1996. «Telling Stories about Men». *The Sociological Review*, 44: 746-57.
- Weeks, Jeffrey, 2000. *Making Sexual History*. Κέμπριτζ: Polity Press.
- Werbner, Pnina και Nira Yuval-Davis, 1999. *Women, Citizenship and Difference*. Zed Books.
- White, Deborah, 1983. «Female slaves: sex roles and status in the antebellum plantation South». *Journal of Family History* (Φθινόπωρο): 248-61.

- Widerberg, Karin, 1998. «Translating gender». *Nora*, 6:2.
- Wiesner, Merry Hanks, 2001. *Gender in History*. Blackwell.
- Wikander, Ulla, Alice Kessler-Harris και Jane Lewis, 1995. *Protecting Women: Labor Legislation in Europe, Australia and the United States*. Ουρμπάνα, Ιλλινόις: University of Illinois Press.
- Wildenthal, Lora, 2001. *German Women for Empire, 1884-1945*. Ντάραμ: Duke University Press.
- Willis, Paul, 1993 [1977]. *Learning to Labour: How Working-Class Kids Get Working-Class Jobs* Λονδίνο: Arena.
- Wilson, Kathleen (επιμ.), 2003. *The New Imperial History, 1660-1840*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Wood, Elizabeth A., 1996. «Class and Gender at Loggerheads in the Early Soviet State: Who Should Organize the Female Proletariat and How?» Στο Frader και Rose (επιμ.), *Gender and Class in Modern Europe*. 294-310.
- Wood, Elizabeth, 1997. *The Baba and the Comrade: Gender and Politics in Revolutionary Russia*. Indiana University Press.
- Wood, Elizabeth, 2001. «The Trial of the New Woman: Citizens-in-Training in the New Soviet Republic». *Gender and History*, 13, 3: 524-545.
- Yuval-Davis, Nira, 1997. *Gender and Nation*. Λονδίνο: Sage Publications.
- Zakim, Michael, 2003. *Ready-Made Democracy: A History of Men's Dress in the American Republic, 1760-1860*. Σικάγο και Λονδίνο: University of Chicago Press.
- Zemon Davis, Natalie, 1975. «'Women's History' in Transition: The European Case». *Feminist Studies*. 3: 90.
- Zemon Davis, Natalie, 1995. *Women on the Margins: Three Seventeenth-Century Lives*. Harvard University Press.
- Zemon-Davis, Natalie, Arlette Farge, Georges Duby και Michelle Perrot (επιμ.), 1993. *A History of Women in the West*. Τομ. III. *Renaissance and the Enlightenment Paradoxes*. Κέμπριτζ: Belknap.
- Ψαρρά, Αγγέλικα, 1988. «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο». Στο Γιώργος Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.). *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*. Κρήτη: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. 67-82.
- Ψαρρά, Αγγέλικα, 1993. «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες». *Δίψη*, 6: 31-54.
- Ψαρρά, Αγγέλικα, 1999. «Μητέρα ή πολίτης; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)». Στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*. Αθήνα: Νεφέλη. 90-107.